

ԿԱՐԷՆ Հ. ԽԱՆԼԱՐԻ

**ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ
ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ
ԹՈՒՐ-ԲԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆՈՒՄ
(1923-2005 թթ.)**

ՀՏԴ 941 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (2Հ) +66
Խ 250

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աշոտ Մելքոնյան

Խանլարի (Խանլարյան) Կ.Յ.

Խ 250 Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները
Թուրքիայի հանրապետությունում (1923-2005).-Եր.:
Պատմ.ինստ. հրատ., 2005.- 118 էջ

Գրքույկում ներկայացվում է հայոց ցեղասպանության
իրականացումից հետո Թուրքիայի Հանրապետությունում գոյատևած
հայության էթնոկրոնական այլակերպման ու վերակերպման գործընթացը,
վեր է հանվում տվյալ տարրի վիճակագրական եւ ժողովրդագրական
մոտավոր պատկերը:

Նյութն ունի քաղաքական որոշակի նշանակություն և իր տեսակի
մեջ արդիական է: Աշխատությունը նախատեսված է պատմաբանների,
քաղաքագետների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Խ

ՊՄԴ, 63.3 (2h) +66

ISBN 99941-969-2-8

2005

Տեսական նախադրեալ

Հետազոտությունը հիմնադրվելու համար հարկավոր է նախ
տեսնել, թե ո՞վ է հայը կամ ում կարելի է հայ համարել:

Հնարավոր է, որ այս հարցադրումը անհիմաստ թւայ,
ժամանակավորեւ կամ վաղուց ի վեր լուծւած: Սակայն բաւական
անհրաժեշտութիւն է զգացում, նոր հազարամեակում, մէկ անգամ եւս
պատասխանելու այս էական հարցումին, վերստին բնորոշելու ազգ
հասկացութիւնը, քանզի այսօր հայութեան առջեւ ծառացած դժարին
խնդիրներն ինքնին թելադրում են վերանայել մինչ այժմ առգոյ մեր
ըմբռնումները:

Հարցադրմանը կարելի է պատասխանել իողի պատկանելութեան
տեսութեամբ, որով նոյն հողում ծնունդները կամ նոյն բնօրրանից
սերւածները համարւում են միեւնոյն ազգին պատկանողներ: Այս
տեսութիւնը մեզ նման ցրած ու քանակապէս փոքր ազգերի պարա-
զայում ընդգրկում է շատ սահմանափակ շրջագիծ:

Հարցին կարելի է պատասխանել նաեւ ազգակցական կապի
տեսանկիւնից, որով ազգային պատկանելութիւնը բնորոշւում է արիւնակ-
ցական կամ ցեղային կապերով: Այս մօտեցմամբ թէեւ աւելի է ընդլայնւում
ազգ հասկացութեան սահմանումը, սակայն բաւական բարդ կիրառական
արժեչափեր են պահանջւում:

Խնդրին կարելի է մօտենալ կիրառական աւելի դիրին չափա-
նիշեր ենթադրող տեսութիւններով. օրինակ լեզուական, անւանական կամ
կրօնական պատկանելութեան առանձին կամ խառն զանազան
տեսութիւններ: Սակայն դրանք եւս մեղ են եւ սահմանափակ, որովհետեւ
այդ հիմնաւորմամբ էլ անորոշ է դառնում հայութեան մի խոշոր մասի
պատկանելութիւնը. նրանք, ովքեր հայերէնին տիրապետելու հնարաւո-
րութիւններից բռնի կամ նոյնիսկ ոչ բռնի կերպով զուրկ են եղել, նրանք,
ովքեր չունեն մկրտութեան վկայագիր եւ նրանք, ովքեր իրենց ազգանուն
մէջ չեն կրում «եան» կամ «յան» վերջածանցը, փաստօրէն մնալու են
սահմաններից դուրս...

Մենք այնքան էլ մեծ ազգ չենք քանակապէս, հետեւաբար
կանգնած ենք ազգը բնորոշելու յարմարագոյն մի տեսութիւն որդեգրելու
հրամայականի առջեւ:

Որպէս այդպիսին մեզ թոյլ ենք տալիս առաջադրել ազգային
գիտակցութեան տեսութիւնը, որին կառչած են եղել ազգային
գաղափարախօսութեան յարած մի շարք մտաւորականներ:

Սիքայել Վարանդեանը, օրինակ, ազգային պատկանելութեան
ամենակարեւոր յատկութիւնն է համարում արիւնակցական, բնօրրանա-
յին, լեզուական եւ մշակութային գործօնների եւ էատարների ընդհանուր
իւնքի վրա ստեղծւած ինքնութեան գիտակցութիւնը:

«Ընդհանուր ծագում, ֆիզիքական ու հոգեկան նմանութիւններ,
ընդհանուր հող, լեզու, կրօն, ընդհանուր պատմութիւն եւ այլն,-

հիմնադրում է Միքայել Վարանդեանը,- ահա այն գործօնները, որոնք զատ-զատ կամ մի քանիսը միասին, կամ բոլորը մեկտեղ՝ կոչված են լուսաբանել ազգայնության իմաստը, բայց եւ անկարող են մատակարարել մի զուտ գիտական բաւարար որոշում:

Ո՞րտեղ է մնում ազգայնական գաղափարի «սուբստրատումը», նրա ամենատական յատկանիշը: ...Մի գաղտնիք կա ազգայնության գաղափարի մէջ, որ երբեք չի դրսևում, որ խոյս է տալիս մեր դիտողութիւնից- մի գաղտնիք կայ, որ աւելի բարձր է, աւելի հարուստ, աւելի խորունկ, աւելի ընդարձակ, քան թէ բոլոր բնորոշ գծերը, որ մենք կարող ենք թել,- լեզու, կրօն, արիւնակցութիւն եւ այլն:

Յամենայն դէպս, մենք գործ ունենք մի կենդանի իրողութեան հետ,- մեր առջեւ կանգնած է մի շատ կոնկրետ անհատականութիւն, որ իրօք մէկ է իր բնորոշ գծերով, տարբեր ուրիշներից»¹:

Այսինքն՝ այն, ինչ իր ներաշխարհում գիտակցում է ինքը՝ մարդը եւ որին կապւած է պատմական յիշողութեամբ: Այս տեսութեամբ՝ ով ինքն իրեն հայ է համարում, գիտակ է հայկական ծագմանը կամ իրազեկ է իր հայկական արմատներին, նա արդէն հայ է, հայ է անվիճելիօրէն, անկախ այն բոլոր հանգամանքներից, թէ ուր է բնակւում, ինչ լեզուով է հաղորդակցւում, ինչ անուն է կրում կամ կրօնական ինչ անյարիր հաւատամքի է պարտադրել:

Ահա այս մօտեցմամբ անխուսափելիօրէն կանգնած ենք յատկապէս Թուրքիայում ապրող մեր հայ եղբայրների կենսավիճակն ու գոյութեան պայմանները նորովի ճանաչելու պարտաւորութեան առջեւ:

Նման տեսական նախադրեալով միայն կարելի է քննել նիւթը եւ առանց որի յառաջագունէ այն դատապարտւած է անիմաստութեան:

Քննարկման հիմունքները

Հայոց ցեղասպանութիւնից յետոյ (1915-23 թթ.), Թուրքիայի Հանրապետութեան ժամանակահատւածում, Հայ եթնիկական տարրի գոյատեւման նիւթը քննարկելու համար հարկաւոր է հետեւել դրա պատմական փոփոխութիւնների ընդհանուր հոլովոյթին, ճշտորոշել դրա աշխարհագրական ծաւալն ու պայմանական շրջագիծը եւ տիպաբանական առումով դասակարգել այդ:

Պատմա-ժամանակագրական հոլովոյթ

Նիւթի ծաւալը եւ փաստարկների քանակը թելադրում է կիրառել նիւթի քննարկման եւ ներկայացման յարմար հոլովոյթ: Ուստի փորձ է կատարւել սոյն ժամանակագրական հոլովոյթը, հնարաւորութեան սահմաններում, համապատասխանեցնել Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքական պատմութեան նշանակալից էտապներին:

1. Վարանդեան Մ., Հայրենիքի Գաղափարը, հրատարակութիւն՝ Հայ 3 եղափոխական Դաշնակցութեան, ժընեւ, 1904, էջ 15-18:

Համառոտ քննարկելով Թուրքիայի Հանրապետութեան անցած քաղաքական ուղղին, յատկապէս Աթաթուրքի իշխանութեան շրջանին յաջորդող տարիներում, պարզւում է քաղաքական դաշտի պարբերական անկայունութեան շրջաններ, որոնց յաջորդել են զինուորական յեղաշրջումներ կամ բանակի միջոցով կատարւած այլ տեսակի վարչաքաղաքական կոպիտ միջամտութիւններ: Այս երեւոյթի օրինաչափ դրսեւորումը կարելի է համարել Թուրքիայի ցայժմ տաս նախագահներից հինգի բանակի բարձրաստիճան սպայներ լինելու հանգամանքը: Բանակի այս դերը անփոխարինելի նշանակութիւն ունի Թուրքիայի քաղաքական ճակատագրի վրա:

Թուրքիայի Համայնավարական Կուսակցութիւնից ծնունդ առած ծայրայեղական ծախը, իր բոլոր հոսանքներով հանդերձ, առհասարակ հեռու է եղել իշխանական ուղորտներից եւ ընդհանրապէս գտնւել է կոշտ ընդդիմութեան դիրքերում:

Կենտրոն-ձախը՝ Քենալի հիմնադրած «Հանրապետական ժողովրդական կուսակցութիւնը» (ՀԺԿ կամ CHP), իր «սոցիալ-դեմոկրատական» յաւակնութեամբ, կազմել է քաղաքական կեանքի հիմնական առանցքներից մէկը: Այս կուսակցութիւնը, 1995 թ. իր բարձրագոյն համագումարում սոցիալ-տնտեսական նպատակների վերանայութեամբ, բեկումնային շրջադարձ կատարեց դէպի կենտրոն-աջ, փաստօրէն իր աւանդական դիրքը քաղաքական դաշտում զիջելով՝ 1985 թ. կուսակցութիւնից անջատւած, էջելիտ ընտանիքի միջոցով հիմնադրած, «Ժողովրդավարական ձախ կուսակցութեան» (ԺԺԿ կամ DSP): «Հանրապետական ժողովրդական կուսակցութիւնը» 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում հաւաքել է ձայների 19 տոկոսը:

«Ձախի» սպեկտրում է գտնւում նաեւ Իսմէթ Ինժնիյի գաւակ էրդալ Ինժնիյի 1980-ականներին հիմնադրած «Ընկերվար-ժողովրդավար ժողովրդական Կուսակցութիւնը» (ԸԺԿ կամ SHP), փաստօրէն հանդիսանում է ՀԺԿ կամ CHP-ի աւանդական տեսակը:

Մենդերեսի «Ժողովրդավար կուսակցութեան» (ԺԿ) փլատակների վրայ 1961 թ. հիմնւած Դեմիրելի «Արդարութիւն կուսակցութիւնը» (ԱԿ), իր հետագայ անւանափոխւած տեսքով («Ճշմարիտ Ուղի կուսակցութիւն»- ՃՈՒԿ կամ DYP), աւանդաբար գրաւել է աջի կենտրոնը, եւ յարմար պահերին ստանձնել գործադիր իշխանութիւնը: 1993 թ. Դեմիրել-Զիլլեր ներքին հակադրութեան արդիւնքում, Զիլլերը ստանձնեց իշխանութիւնը եւ հետագայում ճանապարհ հարթեց «Հանրապետական ժողովրդական կուսակցութեան» (ՀԺԿ կամ CHP) հետ կոալիցիայի կազմելու համար, որը սակայն չունեցաւ երկար կեանք: Այս կուսակցութիւնը 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում հաւաքել է ձայների շուրջ 10 տոկոսը:

Նոր-պահպանողական կուսակցութիւնների բնորոշով, 1983 թ., Օզալի հիմնադրած «Մայր Հայրենիք կուսակցութեան» (ՄՀԿ կամ ANAP) մէջ առաւելաբար համախմբւել են «ազնական» դասի ներկայացուցիչներ

եւ մտաւորականներ: Այս կուսակցութիւնը նշանակալից դերակատարութիւն ունեցաւ 1980-ականների կէսերից սկսեալ, եւ յատկապէս 1990-ականների թուրքիայի կյանքում: Այս կուսակցութեան առաջնահերթ ղեկավարներից, նախկին վարչապետ Մեսուդ Եւամազի «համշէնահայ լինելու» մասին հնչեցրած «գրպարտանքները» թուրքական մանուկում, երկար ժամանակ չհերքւած մնալով, այսօր քաղաքական առեղծափի են վերածել: Այս կուսակցութիւնը 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում հաւաքել է ձայների 5 տոկոսը:

1997 թ. բանակի սպառնական կեցածքների արդիւնքում իշխանութիւններից հրաժարւած իսլամիստները, իրենց «Միլլի Սալամէթ», «Ռեֆահ», «Ֆեզիլաթ» եւ «Արդարութիւն եւ առաջադիմութիւն» (ԱՄԿ կամ AKP) անւանակոչումներով, քաղաքական սպեկտրում գրաւում են իւրայատուկ տեղ՝ կենտրոնական եւ ծայրայեղական աջի արանքում: 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում ձայների 34 տոկոսը հաւաքած սոյն հոսանքն այսօր փաստօրէն ղեկավարում է գործադիր իշխանութիւնը: Իսլամական հոսանքի քաղաքական նախահայրն է համարւում «ժողովրդավար կուսակցութիւնից» 1948 թ. անջատւած «Ազգային կուսակցութիւնը»:

«Երիտասարդական կուսակցութեանը» (ԵԿ կամ GP) կարելի է աճող հոսանք համարել թուրքիայի քաղաքական դաշտում, թէեւ դեռ անորոշ է մնում դրա գաղափարա-քաղաքական դիմագիծն ու ուղղութիւնը: Այս կուսակցութիւնը 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում, իր հիմնադրութեան երրորդ ամսում, հաւաքել է ձայների 7 տոկոսը, ինչը ըստ ամենայնի հաշւառելի փաստ է:

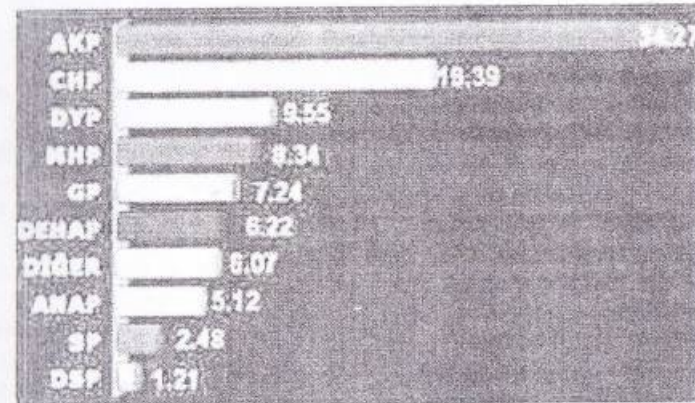
Իսկ ծայրայեղ աջը, «Ազգայնական Շարժում կուսակցութեան» (ԱՇԿ կամ MHP) հիմնադրութիւնից սկսեալ (1969 թ.), թէեւ կարելոր տեղ չի գրադեցրել գործադիր իշխանութեան մէջ, այնուամենայնիւ իր ահաբեկչական գործունեութեամբ եւ խաբանարար դիրքերով յաճախ ազդել է ինչպէս ներքին այնպէս էլ արտաքին քաղաքականութեան եւ օրէնսդիր ոլորտների վրայ: Այս կուսակցութիւնն իր հաւաքած ձայների 8 տոկոսով, քաղաքական ստատուս-քուն պահպանելու կամ խախտելու իր վաղեմի դերի մէջ յայտնւեց 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում:

Այս սպեկտրից միանգամայն դուրս պիտի համարել, հիմնականում քուրդ խորհրդարանական չափաւոր գործիչներից բաղկացած «ժողովրդային ժողովրդավարութիւն կուսակցութիւնը» (ԺԺԿ կամ DeHaP), որը քաղաքական իրաւայաջորդն է «ժողովրդավարութիւն կուսակցութեան» (DeP), եւ վերջինիս գործունեութեան կասեցումից յետոյ հիմնադրւեց 1994 թ.: ԺԺԿ-ն հիմնականում աշխատում է քրդաշատ մարզերում: 2002 թ. խորհրդարանական ընտրութիւններում այս կուսակցութիւնը հաւաքել է ձայների շուրջ 6 տոկոսը³ (Նկ. 1):

2. www.bolsohays.com

3. <http://www.allaboutturkey.com/img/topbuton.gif>.

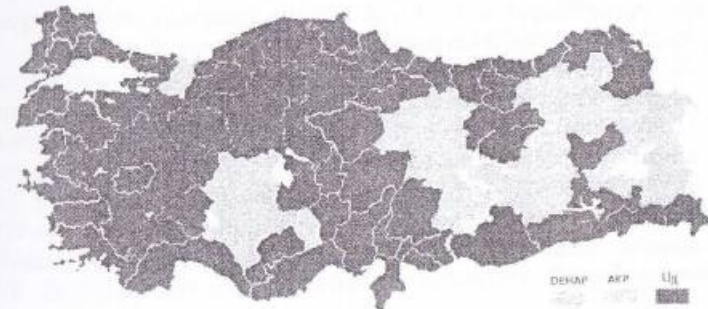
Թուրքիայի խորհրդարանական ընտրութիւնների պատկերը 2002 թ. նոյեմբերին

Նկար 1

Եթէ համեմատենք թուրքիայի 1999 թ. ապրիլի եւ 2002 թ. նոյեմբերի խորհրդարանական ընտրութիւններում յաղթած ուժերի պատկերը ըստ մարզի⁴ (Նկ. 2)

ա- 1999 թ. ապրիլի խորհրդարանական ընտրութիւններում յաղթած ուժերի պատկերը

4. <http://www.milliyet.com.tr/ozel/siyaset/secim2002/images/>.

թ- 2002 թ. նոյեմբերի խորհրդարանական ընտրություններում
 յաղթած ուժերի պատկերը

Նկար 2

ապա պարզվում է, որ «Արդարություն եւ առաջադիմություն կուսակցության» (իսլամիստական- AKP) եւ «Ժողովրդային ժողովրդավարություն կուսակցության» (Քրդական- DeHaP) քաղաքական ազդեցությունները մեծ յաւելում են արձանագրել յատկապէս արեւելեան մարզերում (դեռ հաշի առնելով, որ Քրդական DeHaP-ին չարտօնեց մասնակցել 1999 թ. ընտրություններում): Այս փաստը կարելուր նշանակութիւն կարող է ունենալ մեր աշխատութեան առարկայ հայութեան քաղաքական պայմանների եւ կացութեան գնահատման տեսակէտից:

Թուրքիայի նշեալ քաղաքական ուժերից եւ ոչ մէկը (բացառեալ DeHaP-ից), Լոզանի դաշնագրի հասկացութիւնների ընդհանուր շրջագծից դուրս, չեն ուզում ընկալել էքոնոմիկական որեւէ խմբի գոյութեան փաստը: Դրանցից ոմանք (օրինակ ԱՇԿ) նոյնիսկ դա էլ են մերժում: Սակայն գտնուում են աւելի լայնախոհութիւն մոզացողներ (CHP եւ ANAP), որոնք օրինակ Կ.Պոլսի քաղաքապետական խորհուրդների ընտրութիւններում, մի քանի հայեր են ներառում իրենց ընտրացանկերում⁵:

Մեր աշխատութեան առարկայ հայութեան գոյութիւնը ընդունելու տեսակէտից աննշան բացառութիւն են կազմում հատուկեմտ ծայրայեղ ծախ հոսանքները, որոնք իրենց ենթակայ կայքէջերում, բաւական խեղաթիւրումներով ընդունում են օրինակ համշէնական լեզւի հայկական ծագումը⁶:

Թուրքիայի քաղաքական սոյն դաշտի կենսագրականից ու անատոմիայից մեկնելով եւ նկատի առնելով համաշխարհային եւ տարածաշրջանային քաղաքա-հասարակական պայմանները, ինչպէս

նաեւ արեւմտահայութեան ազգային-համայնքային կենքի խոշոր եւ շրջադարձային փոփոխութիւնները նիւթի քննարկաման համար կարելի է առաջարկել պատմա-ժամանակագրական հետեւեալ ժամանակահատւածները.

1923-38 թթ.- Թուրքիայի Հանրապետութեան հիմնադրման եւ դրա պետական-իրաւական, տնտեսական-քաղաքական եւ հասարակական-մշակութային հիմքերի ձեւաւորման ու ամրապնդման ժամանակահատւած:

1938-50 թթ.- Երկրորդ աշխարհամարտի եւ նացիզմի քաղաքական ալիքների վրայ, երիտթուրքականութեան անպաշտօն վերադարձի, աշխարհի նոր բաժանումների լոյսի տակ գերպետական հաւասարակշռութիւնների ոլորտներում մանւերելու ժամանակահատւած:

1950-60 թթ.- Դեմոկրատական Կուսակցութեան իշխանութեան, նախագահ Բայարի եւ վարչապետ Ադնան Մենդերեւի բարեկարգչական փորձերի, «Հիւսիսային Ատլանտայի հաղաղութեան Ուխտին» (NATO) միանալու, ծայրայեղական եւ հետադիմական ուժերի ընդդիմութեան, համայնքային դադարեցւած կենքի վերաշխուժացման եւ Գարեգին արք. հաշատութեանի պատրիարքութեան ժամանակահատւած:

1960-71 թթ. առաջին զինուորական յեղաշրջման, պետական ահաբեկչութեան, «մաքրագործման», ներքաղաքական դաշտի նոր երանգաւորումների եւ Շնորիք եպիս. Գալուստեանի պատրիարքութեան ժամանակահատւած:

1971-80 թթ. երկրորդ զինուորական յեղաշրջման (աւելի ճիշտ՝ «coup memorandum» կամ «յուշագրային» յեղաշրջում), կիպրական հարցի սկզբնաւորման, պանթուրքիզմի վերանորոգման՝ «գորշ գայլերի» վերակտիւացման, գործադիր իշխանութեան յաճախական փոփոխութիւնների եւ Հայ Ազատագրական նորագոյն պայքարի ծննդեան ժամանակահատւած:

1980-91 թթ.- Երրորդ զինուորական յեղաշրջման, քաղաքական դաշտի վերստին «մաքրագործման», իսլամացման քաղաքականութեան, Քրդական ազատագրական շարժումների վերածննդեան, ծայրայեղ ծախի տեղատուութեան եւ Իրան-Իրաք պատերազմի ժամանակահատւած:

1991-2005 թթ.- Խորհրդային Միութեան փլուզման, ԱՊՀ երկրների անկախութեան եւ վերանկախութեան, Արցախեան Շարժման, Գարեգին արք. Գազանճեանի ապա Մեսրոպ արք. Մութաֆեանի պատրիարքութեան ժամանակահատւած:

Աշխարհագրական շրջագիծ

Ներկայումս Թուրքիան բաղկացած է 81 վարչատարածքային միաւորներից կամ մարզերից, որոնցից 57-ը կազմում են մեր ուսումնասիրութեան պայմանական շրջագիծը (Անկարայից դէպի Թուրքիայի արեւելեան սահմանները): Այս 57-ից մօտաւորապէս 18-ը համընկնում են վիլսոնեան իրաւարարութեամբ Արեւմտեան Հայաստանի (տարածք

5.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2004, ապրիլի 2:

6.<http://www.devrimcidemokrasi.org/arsiv/2001/Karadeniz'deAzinlikMiliyetler.htm>

«ա»), իսկ մօտաւորապէս 9-ը՝ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի սահմանների հետ (տարածք՝ «բ»): Համարեա 7-ը կարելի է առանձնացնել որպէս պատմական Կիլիկիայի սահմաններ (տարածք՝ «գ») եւ միւս 23-ը՝ պայմանականօրէն, որպէս Փոքր Հայք և յարակից շրջաններ (տարածք՝ «դ») (Նկ. 3):

Նկար 3

Այստեղ պիտի նշել, որ սոյն տարածքների սահմանագծման հարցում առաւելաբար հաշիւ են առնել ներքոյիշեալ հիմունքները.

1- Սելրի Ղաշնագրով եւ Վիլսոնեան իրաւարարութեամբ ճշտորոշած Արեւմտեան Հայաստանը եւ դրա անմիջական հարեւանութեան մէջ գտնուող տարածքները: Ռազմավարական պատճառներով Թուրքիայի իշխանութիւնները սկզբից մինչ այժմ մերժողական կարծիք են ընդունում այս իրաւական փաստի նկատմամբ, եւ ըստ այնմ որդեգրում հակահայ քաղաքականութիւն:

2- Հայ տարրի մօտաւոր ցրածութիւնը, նախաեղեռնեան շրջանի հասարակական կեանքի եւ յարաբերութեան արմողջութիւնը:

Այս իմաստով մեր պայմանական սահմանագծումներն, ընդհանրութեան մէջ, չեն համընկնում պատմական սահմաններին: Օրինակ Սեբաստիան (Սվազ), Ամասիան եւ Թոքատը պատմականօրէն Փոքր Հայքի գաւառներից լինելով հանդերձ, ներառում ենք մեր պայմանականօրէն գծած «դ» տարածքում:

Այլ խօսքով այս սահմանագծումները միմիայն նիւթի լուսաբանման համար են օգտագործելու եւ պատմական նկատառումներ չպարունակելով, խիստ պայմանական են:

Տիպաբանական տեսակաւորում

Ներկայիս Թուրքիան էթնօկրօնական խմբերով հարուստ բազմազգ պետութիւն է: Սակայն «փոքրամասնութիւնների» պետական ընթերցումը հիմնւած է Լոզանի դաշնագրի տրամադրութիւնների վրա եւ այդ պատճառով խիստ սահմանափակ է եւ թերի: Հայերը եւս, որպէս փոքրամասնութիւն ճանաչելով հանդերձ, ըստ պետական տեսակետի միմիայն գտնուում են Կ. Պոլսում: «Անատոլի մէջ, գրում էր պետական օրգան համարող «Ջոնհուրիթթը» 1925 թ., ոչ հայ է մնացել է եւ ոչ էլ յոյն, եւ նրանցից նմոյշներ են միայն ապրում Պոլսի մէջ»⁷:

Թուրքիայի էթնօկրօնական պատկերը կազմում է խիստ բարդ խճանկար: Հակառակ պետական պնդումներին ու ներկայացրած վիճակագրական տւեալներին, այսօր աւելի քան 50 էթնօկրօնական խմբեր են ապրում Թուրքիայում⁸ (Աղ. 1):

	էթնիկական խումբ	Կրօն	Դաւանանք	Ենթախումբ
1	աբղալ	իսլամ	սուննի	
2	ադրբեջանցի	իսլամ	Շիա	
3	արաբ	իսլամ	սուննի	
4	արաբ	իսլամ	Շիա	ալեւի
5	արաբ	քրիստոնեայ	ուղղափառ	մելչիթ
6	ասորի	քրիստոնեայ	ուղղափառ	քելդանի
7	ասորի	քրիստոնեայ	ուղղափառ	քելօ
8	ասորի	քրիստոնեայ	ուղղափառ	սիրիակ
9	բոշնակ	իսլամ	սուննի	հաննֆի
10	զնչու	իսլամ	-	-
11	ղաղստանցի	իսլամ	սուննի	հաննֆի
12	ղաղստանցի	իսլամ	սուննի	շաֆեյի
13	զազա	իսլամ	սուննի	շաֆեյի
14	զազա	իսլամ	Շիա	ալեւի
15	թահթաջի	իսլամ	սուննի	-
16	թաթառ- ուզբեկ	իսլամ	սուննի	հաննֆի
17	թաթառ- դրիմի	իսլամ	սուննի	հաննֆի
18	թաթառ- նոդայի	իսլամ	սուննի	հաննֆի
20	թուրք	իսլամ	սուննի	-
21	թուրք	իսլամ	սուննի	-

7. Դրօշակ, ժընեւ, 1925, օգոստոս, էջ 55:

8. Oehring, O., "Human Rights in Turkey, Secularism, Religious Freedom", 2002, missio order no 600 215, p. 2

22	թուրք	իսլամ	սուննի	իւրուկ
23	թուրքմէն	իսլամ	սուննի	-
24	թուրքմէն	իսլամ	Շիա	ալեւի
25	լազ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
26	կարաիմաիսի	իսլամ	սուննի	-
27	կարաչայ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
28	կիրգիզ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
29	հայ	քրիստոնեայ	ուղափառ	-
30	հայ	քրիստոնեայ	կաթողիկէ	-
31	հայ	քրիստոնեայ	բողոքական	-
32	համշէնցի	իսլամ	սուննի	-
33	հրեայ	մովսիսական	-	-
34	ղազախ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
35	յոյն	քրիստոնեայ	ուղափառ	-
36	յոյն	քրիստոնեայ	կաթողիկէ	-
37	յոյն	քրիստոնեայ	բողոքական	-
38	յոյն - պոնդազի	իսլամ	սուննի	-
39	ուզբեկ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
40	չերքեզ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
41	սերբ	քրիստոնեայ	ուղափառ	-
42	սուղանցի	իսլամ	Շիա	ալեւի
43	վրացի	իսլամ	սուննի	հանեֆի
44	վրացի	քրիստոնեայ	ուղափառ	-
45	իւզուրս	իսլամ	սուննի	հանեֆի
46	քուրդ	իսլամ	սուննի	հանեֆի
47	քուրդ	իսլամ	սուննի	շաֆէյի
48	քուրդ	իսլամ	Շիա	ալեւի
49	քուրդ	եզդի	-	-
50	օսեթ	իսլամ	սուննի	-

Աղիւսակ 1

Այս ցանկից արդէն պարզուում է, որ նախ Թուրքիան գերազան-
ցապէս բազմազգ եւ այլատարր պետութիւն է, ապա այն որ առօր
էթնիկական խմբերի նկատմամբ պատմականօրէն կիրարկել է կրօնա-
փոխութեան եւ ուժացման համատարած հարկադրութիւն եւ քաղաքա-
կանութիւն: Իսկ ամենակարեւորն այն է որ հակառակ թրքացման
պետական ծրագրաւորումների, ցարդ յայտնաբերելի են մնացել ոչ-թուրք
էթնիկական խմբերը եւ այդքանով կարելի է ասել կաթաւածաւար վիճակում
է գտնուում պետական ասիմիլիզացիայի քաղաքականութիւնը:

Այս լոյսի տակ պիտի ասել, որ Լոզանի դաշնագրի
տրամադրութիւններով, ցարդ Թուրքիայի հանրապետութիւնում միայն

հայերը, յոյներն ու հրեայներն են պաշտօնապէս ճանաչում որպէս
«փոքրամասնութիւն»: Էթնոկրօնական միւս խմբերի մասին նոյնիսկ
օրէնքով արգիւած է խօսելը: Սակայն Թուրքիայի վարչապետարանի
Մարդկային Իրաւունքների Խորհուրդը, Թուրքիայի Եւրոմիութեան
անդամակցութեան թոհ ու բոհին, 2004 թ. հոկտեմբերին, հրապարակեց մի
խիզախ տեղեկագիր, ուր ընդգծում էր Թուրքիայի զանազան ազգերի ու
էթնիկական խմբերի գոյութեան հարցը: Վարչապետարան առաջւած
տեղեկագիրը չհաստատեց եւ չպաշտօնականացւեց երբեք, նոյնիսկ
դատաւարութեց պետական պատասխանատուների կողմից եւ դրա
պետական հեղինակները դատի տակ առնեցին, այնուամենայնիւ այդ
մնաց որպէս Թուրքիայի իրական վիճակը արտացոլող փաստաթուղթ, ուր
դիտել էր տալիս, որ «այլեւս անցած է թրքական վերին ինքնութեան ու
միակ մշակոյթի մը ու լեզւի վրա հիմնւած պետականութեան շրջանը»⁹, եւ
առաջարկւում էր «թուրքական վերին ինքնութեան» տակ ընդունել նաեւ
բազմաթիւ մշակութային ու լեզւական ենթահիմքութիւնները:

Խիստ յատկանշական ենք համարում Թուրքիայի բազմազգ
պետութիւն լինելու հանգամանքը հաստատող անմախաղէպ այս
տեղեկագրի բովանդակութեան մասին, մէջբերել «Ռադիկալ» թերթի
վերլուծաբան Ադնան Քեսքինի հետեւեալ տողերը, որի տրամաբա-
նութեանն ուղղակի աղերս ունի մեր աշխատութեան ամբողջ իմաստը.
«Այսօրւան սահմադրութիւնը, որուն առաջին յօդածներէն մէկը կարգիլ է
նոյնիսկ փոփոխութիւն առաջարկել երկրի ամբողջականութեան ու
անբաժանելիութեան սկզբունքի մասին, այսօր ժամանակավրէպ դարձած
է, որովհետեւ այդպիսի ամբողջականութեան մը մասին խօսիլը կը
նշանակէ պնդել երկրի «մոնոլիթ» ըլլալու, այսինքն միակտուր ու
միապետութեան ըլլալու կէտին վրա ու ժխտել միւս փոքրամասնութիւն-
ներուն գոյութիւնը (ընդգծումը մերն է- Կ. Խ.)»¹⁰:

Սոյն հետազօտութեան առարկա հայութիւնը, կենցաղա-հասարա-
կական ներքին յարաբերութիւնների տեսանկիւնից, ուժացման
ենթարկելու իմաստով, ինչպէս նաեւ կրօնական, մշակութային եւ լեզւա-
կան յատկութիւնների պահպանման առումով, այլատարր է եւ ներկայա-
նում է դիմագծային տարբեր տիպերով:

Թուրքիայի հայոց պատրիարք Շնորհք արք. Գալուստեանը 1980
թ. Երուսաղէմում բանախօսութեան մէջ հետեւեալն է ասում գաւառահա-
յութեան մասին. «Չեզ կը ներկայացնեն գաւառահայութեան չորս խաւերը,
ինչպէս որ տեսել են նրանց.

ա- Յայեր, որոնք գիտակցաբար եւ կամաւոր կերպով իսլամացել են,
խզել են հայութիւնից եւ ապրում են թուրքերի մէջ: Սրանք են, որ մինչեւ
միլիոնի հասնում են իրենց թով:

բ- Յայեր, որոնք երբեք սերունդ առաջ իսլամացել են եւ քրդական
աշիրեական ձեւերով ապրում են մեկուսի եւ չեն խառնուում: Խնուսի

9.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2004, հոկտեմբերի 18:

10.Նոյն տեղում:

շրջանում հարիւր ընտանիքներ կան այդպիսիներից, որ գիտեն, թէ հայ են, գիտակցաբար իրենց մէջ ամուսնանում են եւ փափագում են վերադառնալ իրենց պապերի կրօնին, եթէ իրենց պայմանները ներեն:

գ- Կամայ թէ ակամայ իսլամացած հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են եւ Պոլիս հաստատուելուն պէս՝ դատարանի միջոցով իրենց անձնագրի վրայի «Իսլամ» գրութիւնը «Էրմենի»-ով են փոխարինում:

դ- Բուն գաւառահայերը, որ պատիւ իրենց՝ հակառակ բոլոր զգալի եւ անզգալի դժարութիւններին՝ հայ են մնացել եւ այսօր Ստամբուլի հայութեան մեծագոյն մասը նրանցից է բաղկանում»¹¹:

Թէեւ Շնորհք պատրիարքի այս տեղեկատւութեան համեմատ ներկայիս կացութիւնը փոխած կարելի է համարել, այնուամենայնիւ՝ դա բաւարար հիմք է հանդիսանում «Անատոլիայի» հայութեանը տիպաբանական իմաստով բաժանել երեք խմբերի.

Ա- «Պաշտօնական» հայութիւն, այս տեսակը Դայ առաքելական, Կաթողիկէ կամ Աւետարանական եկեղեցիներին կապող համայնքների տեսքով գոյատեւել է զանազան նահանգներում եւ աւաններում: «Պաշտօնական» հայութեան կապը Կ. Պոլսի կազմակերպած համայնքին հետ քիչ թէ շատ պահպանել է մանաւանդ պատմական Կիլիկիայում:

Բ- «Իսլամացած» հայութիւն, այս տեսակը հիմնականում բաղկացած է պոնտահայ եւ համշէնահայ, մանր ու խոշոր տոհմական խմբերից, որոնք բնակւում են սեւծովեան ափերիցում. պատմական Ջանիկից (Սամսունից) մինչեւ հայ-վրացական սահմանները երկարող տարածքներում: «Իսլամացած» տիպն իր համեմատական լայն շրջագծում պարունակում է այստեղ նաեւ «կէս-կէս» եւ «հայ-լազ» կոչւած խմբերին նաեւ. «Այդ բնակչութիւնը, որը զգալի տեսակարար կշիռ ուներ Պոնտական լեռներին յարող գաւառներում (Սպեր, Թորթում, Բաբերդ, Դամշէն եւ այլն) զրականութեան մէջ յայտնի է «կէս-կէս» անունով (այսինքն՝ կէս հայ քրիստոնէայ եւ կէս՝ մահմեդական)... : Լազիստանում եւ նրան յարող շրջաններում ռազմատենչ լազերի ճնշումներից խուսափելու նպատակով «կէսկէսների» մի մասն էլ հանդէս էր գալիս «հայ-լազ» անունով»¹²:

Գ- «Թաքուն» հայութիւն, այս տեսակը բռնի կերպով եւ իր ֆիզիկական գոյութիւնը պահելու հարկադրանքի տակ իսլամացել է հայկական պարբերական կոտորածների ժամանակաշրջանից (1896-1923 թթ.) սկսած եւ ապրում է աշխարհագրական մեր պայմանական չորս

տարածաշրջանների բազմաթիւ առանձին, քրդաբնակ եւ թուրքաբնակ գիւղերում ու գիւղակներում: Այս տեսակը վերոնշեալ «իսլամացած» տեսակից տարբերւում է իր իսլամացման ժամանակով եւ գործընթացով: Այլապէս՝ ընդհանուր օրինաչափ երեւոյթը եւ արդիւնքը մնում է նոյնը, ինչպէս բնորոշում է դոկտ. Աշոտ Մելքոնեանը. «Ֆիզիկական բնաջնջումից խուսափելու նպատակով հայ բնակչութեան մի հատածը նախընտրում էր իսլամացումը: Դրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում թուրքանում էր (հայկական աղբիւրներում նշւում է «տաճկացած» բառը), միւսները, առերես ընդունելով մահմեդականութիւնը, շարունակում էին պահպանել ազգային դիմագծի բազմաթիւ կողմեր՝ լեզուն, սովորութիւնները: Շատ դէպքերում էլ նրանք ծածուկ դաւանում էին քրիստոնեական կրօնը»¹³:

Գերմանական բանակի սպայ Վ. Դոֆֆմանը, որ հայկական կոտորածների կենդանի վկաներից է համարւում, Գերմանիայի դեսպանութեանը ուղղած, իր 1916 թ. օգոստոսի 29-ի նամակում, էական հաստատման է հանգում հայութեան այս տեսակի մասին: «Այս ամենից յետոյ, - գրում էր Դոֆֆմանը, եթէ մահմեդական հայերը ցայժմ իրենց մտածողութեամբ ու զգացողութեամբ մնացել են հայ (եւ վստահաբար ոչ միայն ներկայիս իրենց սերունդներով), ապա որպէս այլակերպւած մահմեդականներ աւելի վտանգաւոր են լինելու թուրք ժողովրդի համար հենց իրենց նւազ բազայալի լինելու պատճառով: Այսպիսով Գերմանացի ժողովուրդը կրկնակի վտանգաւոր թշնամի է ունենալու իր դէմ (ընդգծւումը մերն է - Կ. Խ.)»¹⁴:

Բռնի կրօնափոխութեան երեւոյթը, որպէս թուրքացման քաղաքականութեան ամենավաղեմի արգասիք, բնականաբար իր ստանգքային նշանակութիւնն է ունեցել ու թերեւս ունի հայութեան եւ հայկական հարցի ճակատագրում:

Իսկ հայութեան մօտ, ինչպէս նշւում է անւանի հայդուկ Սերոբ Աղբիւրին նկարած յեղափոխական երգում,-

Այս հինգ դար է մեզ կսպանեն,

Բռնի կրօնքէ կհանեն,

Մեր կին, աղջիկներ կտանեն,

Պատիւ ունեցողը թող գա....

Բռնի կրօնափոխութեան դէմ ծառանալը հանդիսացել է ինչպէս ազգային արժանապատւութեան վերականգնման, այնպէս էլ ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնահարցերից մէկը:

Յիմք ընդունելով նշւած պատմա-ժամանակագրական հոլովոյթը՝ կիրործնք աշխարհագրական չորս տարածքներում ներկայացնել եւ քննարկել հայ էթնիկական տարրի երեք տիպերի գոյութեան ու գոյատեւման գործընթացը:

11. Ալիք, Թեհրան, 1980, դեկտեմբերի 18, թիւ 12562:

12. Մելքոնեան Ա., Դայ բնակչութեան էթնոկրօնական դիմախօնման գործընթացներն Արեւմտեան Դայաստանում XVI-XVIII դարաշրջանում, գիտաժողովի հիմնադրոյթներ, Երեւան, 2004, էջ 44:

13. Նոյն տեղում:

14. <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/0/CF7A3142040147C301256AD70079AFBC?OpenDocument>

Ա- 1923 - 1938 թթ.

Աթաթուրքեան այս շրջանում հայութիւնը գտնւել է յետեղեմեան հոգեվիճակի մէջ եւ հիմնականում գոյատեւելու ելքեր է որոնել: Լօզանի դաշնագրի մի շարք տրամադրութիւնները հարկադրում էին Քեմալ Աթաթուրքին մեղմ եւ զգուշաւոր վերաբերմունք ցուցաբերել կրօնական փոքրամասնութիւնների հանդէպ:

1915 թականից Օսմանական կայսերութեան տարածքներում բնակած հայութեան բնաջնջումն ու տեղահանութիւնը լիակատար իր աւարտին չէր հասել եւ նոյն տարածքներում կենդանի էր մնացել մեր ազգի մի բաժինը: «Այգը» իր 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ի համարում գրեց. «Ըստ վերջին ստոյգ տեղեկութիւնների Տաճկաստանում ապրում են մէկ միլիոն հայ»¹⁵: Նկատի առնելով, որ մնացորդ հայերի տեղահանութիւնը մասամբ շարունակւել է 1918-23 թթ. հատուածում եւս, մէկ միլիոն թաքսականի մի մասը վերապահութեամբ մօտենալ:

Պիտի ասել մնացորդների փրկութեան պայմաններից էր կախւած մնում նրանց յետնորդների ազգային պատկանելութեան ամբողջ ճակատագիրը: Ջարդերից ու տեղահանութիւններից փրկւելու եղանակներն ըստ էութեան բազում են եղել եւ տարաբնոյթ: Սակայն կարելի է մի ընդհանրական օրինաչափութիւն մատնանշել, այն է. իսլամացումը ձեւական նախապայման է հանդիսացել գոյատեւման համար:

Այս կապակցութեամբ Պրոֆ. Ռիչարդ Յովհաննիսեանն իր արժէքաւոր մի յօդուածում 233 վերապրողների ֆիզիկական կործանումից փրկւելու մասին տրւած 183 բանաւոր վկայութիւնների քննարկութեան եւ դրանց վիճակագրական խոր վերլուծութեան ընդմիջից, եզրակացնում է, որ զուտ տնտեսական դրդապատճառներով փրկւել է այդ վերապրողների 43.8 տոկոսը, իսկ մարդասիրական մղումներով՝ 51.5 տոկոսը եւ միմիայն իսլամ ընդունելու համար փրկւածների թիւը կազմել է 4.3 տոկոս¹⁶:

Այս պատկերները հանգեցնում են դրան, որ կրօնափոխութիւնը ինքնին չէր կարող անմիջական փրկութեան ելք լինել, քանզի փրկութեան ամբողջ չափորոշիչներն ու մեխանիզմները գտնուում էին փրկւածների կամքից գրեթէ դուրս: Եթէ փրկողների մօտ (որոնց 65.9 տոկոսը ըստ Յովհաննիսեանի ուսումնասիրութեան՝ թուրքեր են եղել) գոյութիւն չունենային նիւթա-տնտեսական դրդապատճառներ եւ կամ բարոյա-մարդասիրական մղումներ, կրօնափոխութիւնը չէր կարող փրկութեան միանշանակ ազդակը հանդիսանալ:

«The Minneapolis morning tribune» թերթն իր 1920 թ. յունւարի 4-ի համարում բացայայտեց Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարութեան մի շատ կարեւոր շրջաբերական՝ յղած տեղական իշխանութիւններին:

15. Այգ, Թաւրիզ, 1918, դեկտեմբերի 16:

16. Hovannisian, R.G., "Intervention and Shades of Altruism During the Armenian Genocide", from The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics; edited by St. Martin's Press. NY, 1992

Նաւանարար 28 նոյեմբերի 1919 թ. թականի սոյն գաղտնի շրջաբերականի հիման վրա կարգադրել էր, որ բոլոր հայերը, որոնք գերծ են մնացել տեղահանութիւնից եւ վերադարձել են իրենց բնակավայրերը, պիտի անխտիր իսլամացւէին: Իսլամացւելու դէպքում միայն նրանք կվերստանային իրենցից առգրաւած ունեցւածքը: Շեշտուում էր նաեւ, որ մահմեդականների հետ ամուսնացած հայ կանանց եւ աղջիկներին են պատկանելու տեղահանւած հայերի բնակարանները եւ այլն¹⁷:

Այսպէս կրօնափոխութիւնը որպէս պետական կարգավիճակ եւ պաշտպանւածութեան տանիք, մնացածին պարտադրել է փրկութեան գործընթացից քիչ յետոյ եւ շարունակել հանրապետական Թուրքիայի պատմութեան ամբողջ տեւողութեամբ: Այս հարցը շեշտում ենք՝ կրօնափոխութեան առաւել ձեւական քան էական բնոյթը ամրագրելու համար, որը ուրագծում է մեր սկզբունքային համոզումը աշխատութեան բովանդակ ընթացքում:

Որոշ աղբիւրների համաձայն՝ Արեւմտեան Հայաստանի (տարածք՝ «ա») երզրում, Վան, Բաղէշ (Բիթլիս) եւ Տրապիզօն վիլայէթներում 1914 թ. աւելի քան 705,000 հաշւուղ հայ բնակչութիւնից 1922 թ. գոյատեւել է մօտաւորապէս 63,000-ը: Նոյն ժամանակահատուածում Տիգրանակերտի (Դիարբեքիր) եւ Խարբերդի (Էլազիզ) վիլայէթներում (տարածք՝ «բ») 328,000 բնակչից մնացել է 38,000-ը, պատմական Կիլիկիայում եւ Հիւսիսային Սիրիայում (տարածք՝ «գ») 309,000-ից՝ 70,000-ը, իսկ ներկայիս Թուրքիայի Կենտրոնական շրջաններում Փոքր Հայքում և յարակից շրջաններում (կամ տարածք՝ «դ») Սեբաստիա (Սւազ) վիլայէթում եւ այլուր 596,000-ից՝ մօտաւորապէս 44,000-ը: Հայկական այս աղբիւրում ականարկ չկա իսլամացւած հայութեան թաքսմակի մասին¹⁸: Այսպէս կարելի է ամփոփել նախնական պատկերը (Աղ. 2).

17. The Minneapolis Morning Tribune, January 4, 1920.

18. http://www.armenocide.am/genocide_museum.htm.

Այս թերթը առնել են Հայոց ցեղասպանութեան թանգարանի համացանցային կայքէջից, ուր Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան 1914 թ. եւ 1922 թ. վիճակագրութեան պատկերները ներկայացւել են ըստ հետեւեալ աղիւսակի.

Երջան	Բնակչութիւնը 1914 թ.-ին	Սպանւած կամ տեղահանւած	Բնակչութիւնը 1922 թ.-ին
Երզրում	215,000	213,500	1,500
Վան	197,000	196,000	500
Դիարբեքիր	124,000	121,000	3,000
Խարբերդ	204,000	169,000	35,000
Բիթլիս	220,000	164,000	56,000
Սեբաստիա (Սվազ)	225,000	208,200	16,800
Տրապիզօն	73,390	58,390	5,000

Տարածաշրջան	1914	1922
Արեւմտեան Հայաստան	705,000	63,000 (9%)
Հարաւ-արեւմտեան Հայաստան	328,000	38,000 (12%)
Պատմական Կիլիկիա	309,000	70,000 (23%)
Փոքր Հայք և յարակից շրջաններ	596,000	44,000 (7%)
ընդամենը	1,938,000	215,000 (11%)

Աղիւսակ 2

Թուրքական մի աղբիւրից¹⁹ քաղած տւեալներից կարելի է ստանալ համապատասխան պատկերը (Աղ. 3).

Տարածաշրջան	1914	1922
Արեւմտեան Հայաստան	675,000	17,000 (3%)
Հարաւ-արեւմտեան Հայաստան	338,000	45,000 (13%)
Պատմական Կիլիկիա	205,000	182,500 (89%)
Փոքր Հայք և յարակից շրջաններ	375,000	44,300 (12%)
ընդամենը	1,593,000	288,880 (18%)

Աղիւսակ 3

Թուրքիայի «Հուրիէթ» օրաթերթի 1990 թ. ապրիլի 24 համարում ասւում է, որ հակառակ հայկական կողմի պնդման, ըստ որի «Անատոլիան» պարպւել է հայութիւնից, սակայն «295,579 հայեր զերծ են մնացել տեղահանութիւնից»²⁰:

Հետազօտական մի հաստատութիւն իր «The Armenian Christian» վերնագրով զեկուցագրում ասում է, որ բնաջնջումից ու տեղահանութիւնից փրկւած հայերի թւաքանակը շուրջ 200,000 է եղել²¹:

«Դէպի կախաղան» գրքի հեղինակը 1928 թ. Արեւմտեան եւ Հարաւ-արեւելեան Հայաստանի (տարածքներ՝ «ա» եւ «բ») հայութեան թւաքանակը հաշւում է 45,000²²:

Մեր տրամադրութեան տակ գտնուող աղբիւրներում բերւած սկզբնական տւեալները յաճախ հակասում են իրար: Օրինակ Հայոց

Արեւմտեան «Անատոլիա»	371,800	344,800	27,000
Կիլիկիա եւ հիւսիսային Սիրիա	309,000	239,000	70,000
Եւրոպական Թուրքիա	194,000	31,000	163,000
ընդամենը	2,133,190	1,745,390	387,800

19. <http://user.freenet.am/~gurun/turkce.htm>.

20. Դրօշակ, Աթէք, 1990, յունիսի 6, էջ 39:

21. www.isic-centre.org/Bulletins/95_Oct_Nov.pdf

22. Թափառական, Դէպի կախաղան, տպարան «Հայրենիք», Բոստոն, 1932, էջ 876:

ցեղասպանութեան թանգարանի համացանցային կայքէջում Վանի հայ բնակչութեան թաքանակը 1922 թ. նշւում է 500: Սակայն հայկական մի այլ աղբիւրից պարզւում է, որ միայն Վանից 1923 թ. Հայաստան է ներգաղթել 953 հայ²³: Ամեն դէպքում նման տարբերութիւնները, եթէ նոյնիսկ փոքր լինեն, մտածել են տալիս, որ մնացորդացի թաքանակը աւելի շատ է, քան նշւում է թուրքական կամ նոյնիսկ հայկական աղբիւրներում:

Մեզ հետաքրքրում է նաեւ այն հարցը թէ ինչ է եղել հայապատկան տարածքների, այդ թւում օրինակ Վանի «փրկւած հայ» բնակչութիւնը Թուրքիայի Հանրապետութեան սկզբնական շրջանում: Շատ անմիջական մի վկայութեան ենք հանդիպում թուրքական «Մեսլէք» թերթի թղթակցի տւած լրագրութեան մէջ, ուր Վանի ընդհանուր բնակչութիւնը ներկայացնում է 2800 մարդ²⁴: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ դեռ ջարդից յետոյ էլ հայապատկան որոշ քաղաքներում, ինչպիսին է Վանը, վերապրած հայութիւնը կազմել է բնակչութեան որոշ մասը:

«Ալլօս» շաբաթաթերթի խմբագրապետ Հրանտ Տինքն իր մի հարցազրոյցում, որը առնել է թրքական լրատուութեան համացանցային կայքէջից, հայ բնակչութեան թաքանակը Թուրքիայի հանրապետութեան հիմնադրման ժամանակ գնահատում է 130,000՝ Ստամբուլում եւ աւելի քան 170,000՝ գաւառներում, եւ շեշտում, որ. «ես չեմ հաշւում ծովւած բնակչութիւնը, որի թիւը անյայտ է»²⁵:

Լոզանի կոնֆերանսի «ռազմա-տարածքային յանձնաժողովի» տասնչորսերորդ նիստում, 1922 թ. դետեմբերի 13-ին զեկուցաբեր Իսմէթ Փաշային ուղղած իր հարցում, Լորդ Քերզոնն ասում էր. «Փոքր Ասիայում ապրող երեք միլիոն հայերի թիւը նազելով հասել է՝ 130 հազարի»²⁶:

Թուրքիայում հրատարակուող «Ռադիկալ» թերթի աշխատակից Եահետ Գոչօլլուն հետաքրքիր մի տեղեկութիւն է տալիս հայութեան մնացորդացի մասին: Նա հաստատելով, որ տարիներ ի վեր Թուրքիայի հետազօտական շրջանակներում բանավէճի միւթ է եղել «տեղահանութեան» հետեւանքով մահացած հայութեան թաքանակը, եզրակացնում է. «Մի բան ստոյգ է. տեղահանութիւնից յետոյ հայ բնակչութեան թիւը մօտաւորապէս 600 հազար է: Յայտնի չէ, թէ մահմեդական ընտանիքների կողմից որդեգրւած հայ երեխաների թիւը ինչ է, բայց ծանօթ է, որ այս թիւն էլ շատ բարձր մի թիւ է»²⁷:

23. Մելիքսեթեան Հ. Ու., Արեւմտահայերի բռնագաղթը եւ սփիւռքահայերի հայրենադարձութիւնը Սովետական Հայաստան, Երեւան, 1975, էջ 171:

24. Դրօշակ, Փարիզ, 1925, նոյեմբեր, էջ 141:

25. "Armenians And Turkey: Shared history", http://www.turkishdailynews.com/old_editions/09_18_96/feature.htm.

26. Կիրակոսեան Զ., Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում, Երեւան, 1972, էջ 750:

27. Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2003, յունւարի 27, թիւ 16432:

«Թուրքիայի պատմական ընկերության» նախագահ պրոֆ. Եուսուֆ Յալաջոլուն մօտաւորապէս հաստատելով այդ թիւը, մի հարցազրոյցի ժամանակ ասում է. «Քննարկելով քաղաքից քաղաք կացութիւնը, ստուգեցինք, որ 1918 թ. Անատոլիայի մէջ 650 հազար հայեր կային»²⁸:

Ենթադրելի է, որ 600 հազարանոց այս տւեալի բուն աղբիւրն է հանդիսանում Կ. Պոլսի պատրիարքը: Ըստ թուրք դիւանագետ Քեանուրան Կիւրիւնի, պատրիարքն անգլիացիներին տւած իր վիճակագրական տեղեկագրում, Սեւրի դաշնագրից առաջ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում բռնագաղթի ենթարկւած ապա վերադարձած եւ վերաբնակւած հայերի թւաքանակը գնահատել է 625 հազար²⁹:

Ի միջի այլոց ասենք, որ մեր ուսումնասիրած փաստաթղթերում նկատելի է թուրքական պատմագիտութեան կողմից յատուկ շեշտադրումը՝ հանրապետական շրջանում «տեղահանւած» հայութեան այսպէս ասած «վերադարձի» վրա: Թարմագոյն օրինակներից է հետեւեալը. «հազարաւոր հայեր, - պնդում է թուրք պատմաբան Սոնեյ Չագապտայը, որոնք թողել էին Անատոլիան, սկսեցին վերադառնալ»³⁰: Անշուշտ, այս դրոյթը չի համապատասխանում պատմական իրականութեանը և առաջ է քաշուում յետագա տարիներին քննադատական իշխանութիւնների կողմից կազմակերպւած «անվերադարձ» բռնագաղթների անմարդկային իրողութիւնը քողարկելու նպատակով (այս մասին կխոսի ստորեւ):

Դոկտ. Զր. Սիմոնեանը, օգտագործելով պրոֆ. Ա. Զամբարեանի տւեալները, «թուրքացւած» հայութեան թւաքանակը ներկայացնում է 200,000³¹: Մինչդեռ, Մելքունի համալսարանի հետազօտող Գրեգ Բուրգեսսը, հաւանաբար Քրիստոֆեր Վաքերի տւեալներից օգտւելով, իր աշխատութեան մէջ (ստորեւ) նշում է, որ 400,000 հազար մնացորդից շուրջ 40 հազար հայ կանայք եւ երեխաներ իսլամացել են հարեմային կամ ճորտային աշխատանքների համար³²: Հետեւաբար թւում է, թէ իսլամացածների թւաքանակի վերաբերեալ անորոշութիւնները շատ աւելին են՝ «պաշտօնական» հայութեան պարագայի համեմատութեամբ:

28.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2004, օգոստոսի 29:

29.Նոյն տեղում, 2005, փետրարի 12:

30. "Discussing Genocide: Contextualizing the Armenian Experience in the Ottoman Empire", Suny G., Gocek F. M., The Journal of International Institute, Vol. 9, No. 3, Spring/Summer 2002

31.Սիմոնեան Զր. Լ., Թուրք-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, Երեւան, «Հայաստան», 1991, էջ 274:

32. Burgess G., Into the Protecting Arms: The League of Nations and the Extension of International Assistance to Unprotected Persons in the Middle East and Europe, 1926 – 1928, Copyright (c) Monash University, School of Historical Studies 2001, http://www.arts.monash.edu.au/eras/edition_1/burgess.htm

Գիտակցելով, որ նման զգայուն հարցում չի կարելի վիճակագրական սկզբունքներով ու մաթեմատիկական մեթոդներով ստեղծարարութեամբ առաջնորդւել, այնուամենայնիւ բերած թւաքանակների պարզ միջինը մեզ համոզեցնում է 330,000 մօտաւոր թիւին: Եթէ նկատի առնենք այն, որ նշած աղբիւրներից գրեթէ բոլորն էլ մատնանշում են «իսլամացած»-ների բարձր թիւ առկայութիւնը, եւ որ դա չեն բերում իրենց ներկայացրած թւերում, կարելի է ամենայն չափաւորութեամբ եզրակացնել, որ մօտ 330,000 թիւը համարում է «Անատոլիայի» վերապրած հայութեան կլոր թիւը (մեր տիպաբանութեան առումով եւ «թաքուն» եւ «պաշտօնական» հայութեան սկզբնական հանրագումարը):

Թ. Ն. Յակոբեանը «Պատմական Հայաստանի քաղաքները» իր աշխատութիւնում մի քանի քաղաքների եւ գիւղակների պարագային ակնարկել է յետեղեռնեան գոյատեւած հայութեանը: Այսպէս. Ակնում (էգիս կամ Քեմալիէ) 1915 թ. աւարտին եղել են 400 հայեր³³: Ամասիայի հայութեան թւաքանակը 1929 թ. 400 էր³⁴: Արաբկիրում 1922 թ. կար 800 հայ³⁵: Բալուում (Պալու) եղեռնից յետոյ գոյատեւել են մի քանի հարիւր հայեր³⁶, Խարբերդում (Էլազիգ) 1915 թ. աւարտին փրկւել են 2000 հայեր³⁷, Նոյն թւականին Խնուսում՝ 200³⁸:

Կամախի (Քեմահ) հայութիւնից շատ փոքր բաժինն է ազատւել, որը ժամանակաւորապէս ապաստան է գտել Դերսիմի եւ Երզնկայի ալեւիների եւ քրդերի մօտ, եւ 1917-1918 թթ. միայն 100 հայեր են եղել Կամախում³⁹: Հագրոյում⁴⁰ եւ Շապին-Գարահիսարում⁴¹ որոշ քանակութեամբ հայութիւն է վերապրել եղեռնից յետոյ: Շատախում վերապրող հայութեան թիւը, ըստ երեւոյթին, աւելին է եղել⁴²: Չմշկաճագում (Դերսիմի մօտակայքում գտնուող) 1930 թ. եղել են չնչին թւով հայեր⁴³: Սղերդի (Սիրիս) հայերից թուրքերը պահել են միայն 100 արհեստաւորներ իրենց ծառայելու համար⁴⁴: Իսկ Քղիի հայութեան թւաքանակը 1929 թ. 500 է եղել⁴⁵: Համաձայն Թ. Ն. Յակոբեանի բացատրութեան Կարինում եղեռնից յետոյ «այլեւս հայախօս հայ չէր մնացել»⁴⁶: Այս հանգամանքն ինքնին

33. Յակոբեան Թ. Ն., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 32:

34. Նոյն տեղում, էջ 36:

35. Նոյն տեղում, էջ 51:

36. Նոյն տեղում, էջ 88:

37. Նոյն տեղում, էջ 135:

38. Նոյն տեղում, էջ 144:

39. Նոյն տեղում, էջ 155:

40. Նոյն տեղում, էջ 174:

41. Նոյն տեղում, էջ 205:

42. Նոյն տեղում, էջ 207:

43. Նոյն տեղում, էջ 213:

44. Նոյն տեղում, էջ 227:

45. Նոյն տեղում, էջ 250:

46. Նոյն տեղում, էջ 165:

կարելու էր նկատում մեր աշխատութեան մէջ հիմնադրած տիպաբանութեան առումով:

Պիտի նշել որ «թաքուն» հայութեան տեսակն այդ ժամանակահատուածում դեռեւս իր լիարժէք տեսքով կերտած չի եղել, սակայն բազմաթիւ հայ կանայք եւ որբեր գտնուել են թուրք կամ քուրդ ընտանիքներում: Եղել են նաեւ շոշափելի թուկ հայեր, որոնք իրենց իսկան կամ արտասահմանցի ներկայացնելով, փրկուել են մահից:

Հետեւաբար, այս ժամանակահատուածում հայութիւն ասելով՝ պիտի հասկանալ վերապրող հայութեան խզւած, կտրւած եւ բարոյա-հոգեբանական իմաստով քայքայւած մի ընդհանրական զանգած, մի կոնցլոմերատ՝ ցրւած ամբողջ հանրապետութեան տարածքով մէկ:

Ահա մի շարք վկայութիւններ խօսում են այդ զանգածի առօրեայ կեանքի մասին Փոքր Հայքում և յարակից շրջաններում (տարածք «դ»): «Գաւառներից ստացած հատուկ տուրքը միփարակաւ ոչինչ չեն պարունակում, եթէ չհաշուենք Կեսարիայի որբանոցի խնդիրը: Եղած դիմումները՝ նպաստ հաւաքելու մասին, բաւական լաւ արծագանք գտան հայերի մէջ եւ թերթերն օրը օրին ցուցակագրում են զանազան ազգային-ների յօգուտ Կեսարիայի որբերին նւիրած լումաները»⁴⁷:

Ուր որ գոյութիւն չեն ունեցել կոշտ արգելքներ, այնտեղ նկատելի են դառնում նախկին իներցիայով ընթացող՝ հաւաքական մտածողութեան, հաւաքական աշխատանքի եւ հաւաքական հոգածութեան երեւոյթներ: Նման երեւոյթներ յատկապէս նկատելի են Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների քաղաքների մէջ, որոնք ուղղակիօրէն գտնուել են եւրոպական դիւանագիտութեան տեսադաշտում:

Որոշակիօրէն Կեսարիայում հայերի համայնքային կեանքը նոյնիսկ կազմակերպւած է եղել, եւ քաղաքը փաստօրէն հանդիսացել է գաւառահայութեան հոգեւոր կենտրոնը: Այս մասին տեղեկութիւններ է տալիս նաեւ Կեսարիայի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Սերովլէ բահանան, որը 1931 թ. սեպտեմբերի ամսաշրջանում այցելութեան է գնացել ներքին գաւառները (Եօզկատ, Գոնիա, Էրէլի, Դիարբեքի եւ Կարս): «Համաձայն Սերովլէ բահանայի տեղեկութիւններին Եօզկատում, օրինակ հայոց թիւը այժմ 600 է»⁴⁸:

Ինչքան հեռանում ենք կենտրոնից, այնքան վատթարանում է իրավիճակը: Այսպէս Հարաւարեւմտեան Հայաստանում գտնուող հայութեան մասին դարձեալ կարդում ենք «Հայրենիք» ամսագրի էջերում, ուր ակնարակում է, որ Սեզրէի եւ Խարբերդի ու շրջակա գիւղերի մէջ ապրում են մօտ 1000 շունչ հայեր, որոնց մեծագոյն մասը սոցիալապէս բարեկեցիկ վիճակ ունի: Ազգային կեանքը այնտեղում, սակայն այնքան էլ լաւ դրութեան մէջ չէ: Մի քանի տարի է, որ փակ է եղել ազգային վարժարանը, եւ դրա բերումով 200-300 հայ աշակերտներ զրկուել են

ուսումից: Դրա մի փոքր մասը միայն՝ 40-50 հոգի ստիպւած յաճախել են բուրբական դպրոցներ: Սեզրէում գոյապահպանւել է եկեղեցին եւ դրա թաղային խորհուրդը: «Հայութեան հոգածութեան առարկա է մի ծերանոց, որտեղ պատսպարւած են 25-30 ծերունիներ»:

«Դրօշակը» եւս հաստատում է այս թիւը՝ նշելով. «Ճիշտ է, Զարդ լիւս առ այժմ, քանի որ համրանքով ժողովուրդ մնացել է իրենց թաքին տակ: Մաքրեցան հայերը, հագիւ երկու տասնեակ հազար հոգի կը շնչեն մնատուրի խորերը, իբրեւ հասարակ ռայաներ»⁴⁹:

Տեղական այս կիսակազմակերպւած կեանքը, սակայն, չի կարելի համատարած համարել: «Հայրենիք» ամսագրի վերոյիշեալ լրագրութեան շարունակութեան մէջ կարդում ենք. «Գաւառների վիճակը գնալով վատթարանում է: Այնտեղ եղած հայութեան թիւը «Ազգարար»-ի թղթակիցներից մէկը հաշուում է 22-25 հազար: Թղթակցի ասութեամբ 3500-ից աւելի երկսեռ մանուկներ փողոց են նետւած»⁵⁰:

1920-ականների աւարտին, պայթեց «Արարատեան ապստամբութիւնը» սասանելով քեմալական Թուրքիայի հիմքերը: Շէյխ Սաաիդ փաշայի 1925 թ. գլխաւորած ընդվզման իներցիայով ընթացող այդ նոր ապստամբութեան երեք գլխաւոր ղեկավարներն էին Իբրահիմ Հըսեփ Թելի փաշան, Իսսան Նուրի փաշան եւ Զիլան բէյը (վերջինս Խմուսի Հարամիկ գիւղի բնակիչ, նոյն ինքը՝ Արտաշէս Մուրադեանը)⁵¹:

«Արարատեան ապստամբութեան» կազմակերպման գործում հայ-քրդական համագործակցութիւնը Թուրքիայի իշխանութիւնների աչքից չէր վրիպում: Ինչպէս Սաաիդ փաշայի ապստամբութեան, այնպէս էլ հոյբունական այս շարժման մղիչ ուժն ու շունչ տուող ոգին, թուրք իշխանութիւնների համոզմամբ, հայութիւնն էր՝ իր վերապրող զանգածներով:

Հետեւաբար, այս անգամ էլ նրանք հարցի լուծումը գտնում էին հայութեան տեղահանման մէջ, որի պայմանները, ի տարբերութիւն անցեալի, պիտի գոյանար առաւելաբար տնտեսա-հասարակական ճնշումներով եւ կենցաղային անտանելի պայմանների ստեղծմամբ: Այս ուղղութեամբ կառավարութիւնը եւ տեղական իշխանութիւնները ծրագրւած կերպով լայն քարոզարշաւ են սկսում: «Տիգրանակերտի թուրք ջեմալը- գրում է «Հայրենիք» ամսագիրը, ժողով է գումարել եւ հայերի նկատմամբ ընդունել հետեւեալ որոշումները. 1- հայերի հետ առեւտուր չանել, 2-հայ գործաւորներ եւ արհեստաւորներ բացառակապէս չգործածել», ...բռնի կերպով փողեր գանձել, պարտքեր չեղեալ յայտարարել, գոյքեր առգրաւել եւ այլն»⁵²:

Արեւմտեան Հայաստանում, Ադերդի եւ Ռադուանի հայերն ու եզդիները հաշտ ու խաղաղ էին ապրում միմյանց հետ եւ կենտրոնական

47. Հայրենիք , Բոստոն, 1928, մարտ, էջ 172:

48. Նոյն տեղում, 1931, սեպտ., էջ 168:

49. Դրօշակ, Ժընեւ, 1925, յուլիս, էջ 17:

50. Հայրենիք , Բոստոն, 1928, մարտ, էջ 172:

51. Դրօշակ, Երեւան, 1999, յունիսի 28, էջ 36:

52. Հայրենիք , 1931, թ. տարի, մայիս, էջ 170:

իշխանութիւններին չէին ենթարկուում: Բաղեշի (Բիւրակն) կառավարիչը 1926 թ. 30 հազարանոց բանակով յարձակուում է հայերի եւ եզդիների վրա: Վտանգը կանխելու համար ստեղծուում է հայ-եզդիական 10 հազարանոց միացեալ բանակ, որին յաջողուում է թշնամուն հետ մղել⁵³:

Պատմական մի այլ վկայութեան համաձայն՝ 1929-1930 թթ. միայն հարբերդից (Էլազիգ), Տիգրանակերտից (Պիարբեքիր) եւ Մարդինից, տեղահանել են աւելի քան 30,000 հայեր: Դոկտ. Յոֆմանի «Armenians In Turkey Today» (Հայերը թուրքիայում այսօր) արժեքաւոր աշխատութեան մէջ հանդիպում ենք անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆըր Վաքըրի հետեւեալ մէջբերմանը. «Պոնտացի յոյները (Տրապիզոն գաւառում) դաժանօրէն հալածուում էին 1922-24 թթ.: Համայնքը բնաջնջւեց եւ այդ շրջապատում հայերը նորանոր յարձակումների ենթարկւեցին: 1929 թ. ամռանը եւ յաջորդ ամիսներում սկսեց հայ գիւղացիների եւ արհեստավորների մնացորդների տխուր տեղահանութիւնը:

«Այդ ժամանակ 30,000 հայեր արքորւեցին», ըստ Յոֆմանի, զեկուցում է քրիտանական հիւպատոս Սուր Մէյսոնը, 1929 թ. նոյեմբերի 14-ին, Հալէպ, թագրւած մի ճեպագրում: Փախստականները ժամանում էին յաջորդող վեց ամիսներում հարբերդից, Պիարբեքիրից եւ Մարդինից: Նրա կարծիքով՝ թրքական կառավարութեան մշակած քաղաքակա-նութիւնը բոլոր քրիստոնէական տարրերից «Անատոլիայի» գաւառները ազատելն է՝ բացարձակ ջարդերի միջոցով: Մէյսոնը ակնարկելով որ հայ ընտանիքների անդամները վարակած են եղել մահացու հիւանդութիւն-ներով, եւ այս մասին տալով տխուր պատկերներ, մէջբերում է մի խարբերդցի հայի խօսքերը. «Թուրքիայում այսօր մենք գոյութեան միջոցներ չունենք, մեզ հալածում են, թալանում, նետում բանտերը եւ եթէ բախտներս բերի՝ արտաքսում: Ռումբ են գցում հայկական եկեղեցիներից ներս»⁵⁴: Ըստ նրա՝ Տիգրանակերտը մինչ այդ ունեցել է իր կրօնական առաջնորդ եպիսկոպոսը, որին սպանել են եօթ թուրք հարբած զինուորներ: 1929-30 թթ. տեղահանւածների մօտաւոր հաշիւը կազմում է 30 հազար:

Պրօֆ. Շաւարշ Թորիկեանն իր «Հայկական հարցը եւ միջազ-գային օրէնքը» աշխատութիւնում, հաստատելով 1929 թ. աշնան 30 հազարանոց բռնագաղթը, ուշագրաւ մի մանրամասութիւն է տալիս այդ կապակցութեամբ, ըստ որի բռնագաղթի ենթարկւած հայերի թուրքական անցագրերում կնքել է՝ «Թուրքիա վերադարձը արտօնւած չէ» գրութիւնը⁵⁵:

Եւրանդ հաթանասեանը նշում է, որ սոյն գաղթի ենթակաների գրեթէ կէսը «քրդախօս հայեր էին»⁵⁶: Այդտեղից կարելի է եզրակացնել, որ սոյն բռնագաղթը համընդհանուր բնոյթ է կրել եւ իրականացել է ինչպէս

«պաշտօնական» այնպէս էլ արդէն ձեւաւորող «թաքուն» հայութեան նկատմամբ, այսու կարելի է եզրակացնել նաեւ, որ կրօնափոխութիւնը բաւարար պաշտպանւածութիւն չի ստեղծել «թաքուն» հայութեան համար հսկահայ հալածանքներից, տւեալ դէպքում բռնագաղթից, փրկելու եւ զերծ կացուցելու տեսակէտից:

Աւելացնենք նաեւ, որ որոշ փաստերից ստացւում է, որ «Թուրքիայից անվերադարձ» հեռանալու պարտադրանքը չի սահմանա-փակել միայն 1929 թ. գաղթի պարագային: «Դրօշակի» լրագրութիւն-ներից պարզուում է, որ Սեբաստիայի առաջնորդ Սարգիս վարդապետը, եպիսկոպոսական տիտղոս ստանալու նպատակով, 1924թ. էջմիածին գնալուց յետոյ, գրկել է Թուրքիա վերադառնալու իրաւունքից⁵⁷:

Կոտորածից հազիւ փրկւած հայութեան անդորրը հերթական անգամ խանգարելու մասին վկայում է նաեւ, Դերսիմի գիւղերից (Խարբերդի վիլայէթ) մեծամասնութեամբ քրդաբնակ հոգաթ գիւղում (ներկայիս Դոգաթ կոչող գիւղաքաղաքը) ծնւած, 1909 թ., վերապրող կնքսան Սեւակեանը. «Մուսթաֆա Քեմալը հրաման հանեց, որ հայերը յսկիտի ապրեն գիւղերում, այլ միայն քաղաքներում: Հայասէր մեր գիւղապետի կարգադրութեամբ, մենք մնացինք գիւղում, բայց ամիսը մի անգամ քաղաք էինք գնում եւ ներկայանում փաստելու համար, որ բնակւում ենք քաղաքում: Այսպէս շարունակեց մինչեւ 1929 թ., եւ մի օր էլ գիւղի աղան մեզ ասեց «այստեղից պիտի հեռանաք...»⁵⁸: Ի միջի այլոց այստեղ արձանագրեցք եւս մի այլ հաստատում՝ ցեղասպանութիւնից փրկւած հայերի նկատմամբ Դերսիմի ալեւիների ցուցաբերած բարիացա-կամութեան մասին⁵⁹, ինչը իհարկէ չէր կարող հիմնական խանգարում առաջացնել պետական ծրագրերում:

Պարզում է որ 1929-1930 թթ. տեղահանութեան փորձերը եղել են պետական լայն մասշտաբով ծրագրւած ու կազմակերպւած եւ գաղթի պայմանները ստեղծել են ամենուրեք. «Սուլթան Համիդի շրջանի պէս, հիմա էլ հայերին անվարան «գեաւուր» են կոչում»⁶⁰: Ըստ «Հայրենիք» ամսագրի սոյն լրագրութեան՝ «գեաւուր» հայերը բացարձակապէս զուրկ են եղել իրենց գիւղերից կամ քաղաքներից դուրս գալու իրաւունքից եւ փաստօրէն ոչ ոքի ճամբորդելու արտօնութիւն չի տրւել, բացի «Թուրքիայից անվերադարձ դուրս գալու համար»:

Ըստ թուրքական 1928 թ. «դեվլէթ սալնամէի» (կառավարական տարեգիրք) ասիական Թուրքիայում ապրում էին 29 հազար հայախօս-ներ⁶¹: Տարեգրքի տւեալները, որոնք փաստօրէն արտացոլում են 1927 թ. թուրքական մարդահամարի պետական վերաբնակչութիւնները, ցոյց են տալիս, որ այդ թւականներին Բայազետում եղել է ընդամենը մէկ, իսկ

53. Պոդոսեան Ս. Կ., Քրդերը եւ Հայկական Հարցը, Երեւան, 1991, էջ 278:

54. Hofmann Tessa, Armenians In Turkey Today, October 2002, p. 15.

55. Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Բեյրութ, 1976, էջ 184

56. հաթանասեան Ե., Հայոց թիւը, Բոստոն, 1965, էջ 27:

57. Դրօշակ, ժընեւ, 1925, յուլիս, էջ 18:

58. Արմենիա, Սիդնէյ, 2003, ապրիլի 23, թիւ 394:

59. <http://members.tripod.com/~TurkKurd/kurdistan.html>.

60. Հայրենիք, Բոստոն, 1931, մայիս, էջ 170:

61. հաթանասեան Ե., Հայոց թիւը, Բոստոն, 1965, էջ 27:

երգրումում 12 գրիգորեան (լուսաւորչական, առաքելական) հայ⁶²։ Հայախօս կամ գրիգորեան լինելու շնորհիվ, որ առկայ է հանրապետական թուրքիայի պարբերական բոլոր մարդահամարներում, պատահականութեան արդիւնք չէ, եւ դա կարեւորութեամբ պիտի նկատի առնել «պաշտօնական» հայութեան թաքստաւան ճշտորոշման մէջ։ Այս մասին եզրակացութիւնների ենթ հանգելու յետազայում։

Հակահայ հալածանքների պայմաններում, այդուհանդերձ, որոշ փորձեր Կ. Պոլսի պատրիարքութեան կողմից արւել են վիճակը մեղմացնելու եւ սրտերը մխիթարելու ուղղութեամբ. «Պոլսոյ Կրօնական Ժողովը որոշել է մի եպիսկոպոս ուղարկել Կեսարիա, յիշեալ շրջանների համար քահանաներ ձեռնադրելու համար...»⁶³։

Գտնւելով ֆրանսիական ռազմաքաղաքական ազդեցութեան գոտում, պատմական Կիլիկիայի հայութիւնը ունեցել է քաղաքական-հասարակական հետաքրքրական ճակատագիր։ Ֆրանսիական իշխանութիւններն իրենց աշխարհաքաղաքական նպատակների իրագործման համար զինում էին հայերին եւ համագործակցում նրանց հետ։ Թուրքական «Ենի Ադամա» թերթն իր 1925 թ. հոկտեմբերի 31-ի համարում, ակնարկելով Կիլիկիայի քաղաքական անցուղարձներին, գրում էր. «Վերջերս Բեյրութի հայ կոմիտէն ժողովներ գումարելով, որոշել է հայերից միլիցիա ուժեր կազմել եւ օգնել ֆրանսիացիներին։ Հայ կոմիտէների ժողովներին մասնակցում էին նաեւ Ադամայի կողմերի հայ կոմիտէների պետերը (ընդգծւումը մերն է- Կ.Խ.)»⁶⁴։

Իհարկէ, պիտի ասել միշտ չէ, որ համընկնում էին հայկական եւ ֆրանսիական շահերը։ Ֆրանսիական իշխանութիւնների դժգոհութիւններն երբեմն էլ հանգեցնում էին «զէնքերը ետ վերցնելու» սպառնալիքների եւ զգուշացումների։ Թուրքական նոյն աղբիւրը գոհունակութեամբ էր արձանագրում այն, որ «հայերը ֆրանսիացիներին էլ դէմ են գնում»⁶⁵։

Համեմայն դէպս Պատմական Կիլիկիայի մնացորդացը, Հաթայի կիսանկախ մարզում, թուրք իշխանութիւնների անմիջական ճնշումներից զերծ մնաց մինչեւ 1939 թ. ամառը, երբ թուրք-ֆրանսիական համաձայնութեան լոյսի տակ հետեւողական քայլեր առնւեցին պատմական Կիլիկիան վերջնականապէս հայաթափելու ուղղութեամբ, այս անգամ դարձեալ ոչ թէ վայրագ սպանդների, այլ գերազանցապէս բռնազաղթի ճանապարհով։

«Ձուտ հայաբնակ գիւղը՝ Վազըֆ» յօդածի հեղինակ Թադէոս Պապիկեանը այսպէս է բնութագրում Կիլիկիայի հայաթափումը. «...Այս օրերում Իսթեմբուլում՝ Հաթայի շրջանի հայ եկեղեցիները եւ հայութիւնը միւթ են դարձել մամուլի եւ հեռուստատեսութեան, ի մասնաւորի Վազըֆ

գիւղը, որ այսօր աշխարհի վրայ, բացի ներկա Հայաստանից, միակ գիւղն է զուտ հայաբնակ։ Վազըֆ՝ զուտ հայաբնակ գիւղը Սուլտիայի (Սամանտաղ) Սուսա Լեռան ստորոտն շարած վեց զուտ հայաբնակ գիւղերից ամենափոքրն էր...։ Ձուտ հայաբնակ այս վեց գիւղերը շարունակել են իրենց կրօնը, ազգութիւնը եւ աւանդոյթները՝ առանց ժամանակայ իշխանութիւններին եւ անձերին գլխացաւ պատճառելու։ Երանք միշտ բարձր են պահել իրենց արժանապատուութիւնը, լաւ ու քարեկամական յարաբերութիւններ մշակելով շրջանի մէջ գտնուող բոլոր ժողովուրդների հետ։ Հետեւեալ տեղեկութիւնները գաղափար են տալիս այս վեց հայաբնակ գիւղերի մասին՝ քաղւած 1919 թ. արձանագրութիւններից.

- «1. Պիքիաս (Պաթըլայազ) - 195 ընտանիք՝ 1050 անձ,
2. Հաճի Հապչի (Էրիր Բեյ) - 257 ընտանիք՝ 1284 անձ,
3. Եօղունօլուզ - 255 ընտանիք՝ 1233 անձ,
4. Խսր Պեկ - 145 ընտանիք՝ 1149 անձ,
5. Վազըֆ - 82 ընտանիք՝ 470 անձ եւ
6. Բեպասիէ - 251 ընտանիք՝ 1125 անձ։

1924 թականին այս վեց հայաբնակ գիւղերը բաժանւեցին Սուլտիա գաւառակից։ Մի գաւառակ կազմւեց ֆրանսիական իշխանութիւնների ծրագրի համեմատ, որ աւելի անկախ էր համեմատաբար եւ սակայն երբեմն գործածւեց ֆրանսիական շահերի եւ հաշիւների համար։

Հասաւ 5 յուլիսի 1938 թ.։ Թուրքական բանակը ֆրանսիական իշխանութիւնների համաձայնութեամբ, զօրավար Շիւքրի Գանաթլըի հրամանատարութեամբ հասաւ Անթաքիա, կազմւեցին Հաթայի Հանրապետութիւնն ու խորհրդարանը... 23 յուլիսի 1939 թ. 32,500 հայերու զաղթից յետոյ, մնացողների մեծամասութիւնը Վազըֆ գիւղից էր...»⁶⁶։

Արեւմտեան Հայաստանում հայ-եզդիական դիմադրութիւնը ճգնելու նպատակով, 40 հազարանոց թուրքական բանակը 1934 թ. գրոհում է Սղերդի վրա եւ ահաւոր խոշտանգումների ենթարկում տարածաշրջանի հայերին եւ եզդիներին⁶⁷։

Քեմալի իշխանութեան վերջին տարիներին, երբ արդէն աստիճանաբար զգալի էր դառնում Ինոնիւի ազդեցութիւնը, տեղի է ունեցել որոշ թուլ դերսիմցի հայերի ծածուկ վերադարձը Հալէպից Դերսիմ (Թոււնջլի), որն իրականութեան մէջ բնակավայր էր դարձել Ալեւի ցեղախմբերի։ 1937-1938 թթ. Դերսիմի ալեւիական ապստամբութիւնների ընթացքում գործուն դեր է ունեցել այնտեղ վերապրած եւ վերաբնակւած հայութիւնը։

Հոլանդացի արեւելագէտ Մարտին Վան Բրոյնստէմի «Genocide In Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurds» (Ցեղասպանութիւն

62. <http://www.did-dpa.org/Html/engarmenianQ6.htm>

63. Հայրենիք, Բոստոն, 1931, նոյեմբեր, էջ 169։

64. Դրօշակ, Փարիզ, 1925, նոյեմբեր, էջ 151։

65. Նոյն տեղում։

66. Պապիկեան Թ., Ձուտ հայաբնակ գիւղը՝ Վազըֆ, Քուլիս, Ստամբուլ, 1990, փետր., թիւ 1022, էջ 22-24 եւ 1990, մարտ, թիւ 1023, էջ 38-41։

67. Պօղոսեան Ս. Կ., Զրդերը եւ Հայկական Հարցը, Երեւան, 1991, էջ 278։

Քրդստանում», Դերսիմի ապստամբության ճգնումը Թուրքիայում (1937-38 թթ.) եւ քիմիական պատերազմ Իրաքի քրդերի դեմ) աշխատության մէջ կարելու տեղեկութիւններ կան դերսիմցի հայերի վերադարձի մասին. «...Հիմնելով իրականութիւնների մանրամասն ռազմական ուսումնասիրութիւնների վրայ՝ դերսիմահայերը, որոնք վերապրել էին հայոց ջարդերը եւ ապրում էին Սիրիայում, քուրդ ազգայնականների հետ վերադարձան տարածաշրջան եւ յաջողութեամբ ցեղախմբերին հրահրեցին ապստամբութեան»⁶⁸:

Դերսիմը Արեւելեան Թուրքիայի լեռնային անմատչելի մի վայր է: Այն բնակեցւած է մեծ թուվ փոքր ցեղախմբերով, որոնց հիմնական զբաղմունքը անասնապահութիւնն է: Նրանց ընդհանուր թիւը 1930-ականներին կազմում էր 65-70 հազար: Մի մասը խօսում է քրդերէն, բայց մեծամասնութիւնը՝ զազա կոչուող լեզուով: Բոլորը յարում են այլադաւան Ալեւի աղանդին, որը նրանց առանձնացնում է արեւելքում եւ հարաւում ապրող քուրմանջերէն խօսող քրդերից:

Սայիդ Ռիզայի ղեկավարած 1937-1938 թթ. Դերսիմի ապստամբութիւնը արեւան մէջ խոխոտեց թուրքական բանակի, այդ թւում օդուծի միջոցով: Հետաքրքիր է իմանալ, որ այդ զազանային արարողութեան ակտի մասնակցել է Մ. Քեմալի հոգեւորդի գաւակ Սապիհա Գեոքչեմի, որն ըստ Ս. Պօղոսեանի ակնարկած աղբիւրների՝ «փնտրում էր խռովարաների որջերը եւ նրանց գնդակահարում գնդացիով»⁶⁹:

Թուրքական եւ թուրքահայ մամուլի բացայայտումների հիման վրա (2004 թ. փետրարին) Սապիհա Գեոքչեմը, բուն անունով Խաթուն Սիպիլճեանը եղել է Ուրֆայի որբանոցի սան, որին Քեմալը որդեգրել է 1920-ականների սկզբին: Գեոքչեմը շնորհիւ Քեմալի հոգատարութեան իր ուսումն առել եւ դարձել է Թուրքիայի առաջին կին օդաչուն:

Այսպիսով պարզւում է, որ քուրդ-թուրքական ընդհարումների դաշտում հայերը ներկայացել են երկու հակադիր ճակատներում. մէկում, որպէս ազատագրական պայքարի մարտիկներ, իսկ միւսում որպէս պետական բռնութեան իրականացնողներ...

Բ- 1938 - 1950 թթ.

Աթաթուրքական շրջանի համեմատութեամբ՝ այս փուլում հայութիւնը գտնւել է քաղաքական եւ հասարակական առաւել անտանելի ճնշման մթնոլորտում: Փաստօրէն Աթաթուրքի եւ Ինոնիւի ժամանակահատուծների հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ Քեմալի օրոք գոնէ պոլսահայութիւնը համեմատական խաղաղ կեանք էր ապրում: Իսկ

զաւառահայութեան դէմ հալածական քաղաքանութեան հարցում եական տարբերութիւններ չկան:

Իսմէթ Ինոնիւն 1943 թ. Երկրորդ աշխարհամարտի թոհ ու բոհին Թալէաթի աճիւնը Գերմանիայից Թուրքիա բերել տալով, այն ամփոփեց «նկատութիւն» անւանող բլրի վրայ, թերեւս որպէս իր կատաղի հակահայ քաղաքականութիւնների խորհրդանիշ (ի դէպ՝ Իսմէթ Ինոնիւն Թալէաթի քրոջ ամուսինն էր):

Նացիական գաղափարներով ու յաղթանակներով ոգեւորւած թուրքական ցեղապաշտութիւնը՝ պանթուրքիզմը, այս ժամանակահատուծում վճռականութեամբ շարունակեց իթիհատական քաղաքականութիւնը հայութեան ոչնչացման ուղղութեամբ: «Նորից հանրամատչեցելի դարձան Զիա Գեոք Ալփի գրածքները, - վկայում է Հրաչեայ Սիմոնեանը, որոնք բազմաթիւ նոր հրատարակութիւններ ունեցան»⁷⁰:

Յետպատերազմեան ժամանակաշրջանում, թուրք-խորհրդային յարաբերութիւնների բարդացման եւ սրացման արդիւնքում, նկատելի են դառնում ճնշումների սաստկացման երեւոյթներ: Յատկապէս Կարսի եւ Արդահանի պահանջատիրութեան ուղղութեամբ խորհրդային արտաքին քաղաքականութեան ակտիւութիւնը Ինոնիւի իշխանութիւնների կիրառած հակահայ քաղաքականութեանը նոր լիցք հաղորդեց եւ նրանց մղեց այս անգամ թուրքահայութեան անունից «կոչեր» հրապարակելու հայապատկան հողատարածքների պահանջատիրութեան դէմ:

Թուրքահայ մամուլից ի յայտ են գալիս սահմանափակ տեղեկութիւններ գաւառների հայութեան հասարակական կեանքի կապակցութեամբ: Մեծ ոգեւորութեամբ է նշում օրինակ Դիարբեքիրում Ս. Սատկի արարողութիւնը, ուր ներկայ է եղել հաւատացեալների խումբ թագմութիւն⁷¹: Նոյն առիթով լուրեր են հաղորդւել նաեւ Կեսարիայի զատկական հանդիսութիւնների եւ այն մասին, որ աւագ շաբաթւայ ամբողջ տեւողութեամբ դարձեալ խումբ բազմութեամբ լցւած է եղել Կեսարիայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին⁷²:

Իշխանութիւնների յատուկ կարգադրութեամբ՝ փոքրամասնութիւնների համար ճշտեց «վերլիք վերկիսի կանոնու» կոչուող հարկային մի օրէնք 1942 թ. մայիսի 11-ին: Ըստ Շնորհք արք. Գալուստեանի. «...այդ օրերին հայերի «վերլիք վերկիսի» տուրքը հարկը քսան տոկոսի էր հասել, այսինքն պետութիւնը հայի ամբողջ եկամուտը գանձում, ապա նրա տան կահկարասիները ծախել էր տալիս՝ մնացած քսան տոկոսը տոմսաւու համար...»⁷³:

«Վերլիք վերկիսի» մասին թերեւս առաւել ճշգրիտ տեւալներ եւ համեմատական պատկեր է նշում Ս. Վ. Գեղամեանն իր «Թուրքիայի

68. Bruinessen Martin Van, Genocide In Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurdis (1988), in: George J. Andreopoulos (ed), Conceptual and historical dimensions of Genocide. University of Pennsylvania Press, 1994, pp. 141-170.

69. Պօղոսեան Ս. Կ., Քրդերը եւ Հայկական Հարցը, Երեւան, 1991, էջ 283:

70. Սիմոնեան Հր., Թուրք-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, Երեւան «Հայաստան», 1991, էջ 478:

71. Ալիք, Թեհրան, 1946, մայիսի 28:

72. Նոյն տեղում, 1946, յունիսի 5:

73. Նոյն տեղում, 1980, դեկտեմբերի 18, թիւ 12562:

ազգային բուրժուազիան երկրի տնտեսական եւ սոցիալ-քաղաքական կեանքում 1945-50 թթ.» աշխատության մէջ: «Թուրքական իշխանութիւնների կամայականութիւնների պայմաններում,- գրում է նա, մէջբերելով Մ. Ա. Չասարթեանից, թուրք առեւտրականը պէտք է վճարէ իր տարեկան եկամտի 4.74 տոկոսը, յոյնը՝ 150 տոկոսը, հրեան՝ 179 տոկոսը, իսկ հայը՝ 232 տոկոսը. այսինքն՝ յոյները, թուրքերի համեմատութեամբ, վճարում էին 31 անգամ անելի, հրեաները՝ 36 անգամ, հայերը՝ 47 անգամ»⁷⁴:

Հարկային այս քաղաքականութեան խստապահանջ գործադրումը մէկ կողմից հայութեան արտահոսքի, իսկ միւս կողմից՝ նրա ազգային ինքնութիւնից ձեւականօրէն հրաժարման գլխաւոր պատճառ դարձաւ: Նշած աշխատութիւնում կատարած վերլուծումներից պարզուում է, որ թեւ իսլամացումը ամբողջապէս չէր փրկում կացութիւնը, սակայն աջքանու կերպով իջեցնում էր հարկային պարտաւորութիւնները: Հիմնելով անգլիական հեղինակ Բ. Լիւիսի տւեալների վրա՝ Գեղամեանը բացատրում է, թէ ինչպէս, օրինակ մահմեդական հրեայները (դէսմէ) պէտք է վճարէին ընդամենը երկու անգամ անելի, մինչդեռ ոչ-իսլամները, ինչպէս ասւեց տասնեակ անգամ անելի⁷⁵:

Այս ժամանակահատուածում թրքացման անմարդկային քաղաքականութեան հետքերի մասին դիպուկ վկայութիւնների ենք հանդիպում «Ալիքի» էջերում, ուր մէջբերելով «էգիպշըն Գազեթ» եգիպտական թերթի հաղորդումներից նշում է. «փոքրամաս-նութիւններին պատկանող փաստաբանները դժարութիւն են կրում դատեր վարելու: Որեւէ պարագայում դատաւոր լինել չեն կարող: Երբ հանրապետութիւնը նոր էր հաստատուել, թուրքերը շատ գործածեցին «ծուլւեթ» նշանաբանը: Փոքրամասնութիւններին պատկանող շատ ընտանիքներ թուրքական անուններ որդեգրեցին: Նրանք իրենց զաւակներին թուրքական տիպար անուններ տւեցին եւ մեծամասնութեան մշակոյթով ու լեզուով կրթեցին նրանց»⁷⁶:

Թուրքացման քաղաքականութեան հակահայ կոպիտ երեսն ու ուղղաձորութիւնը չի վրիպել իրանական մամուլի տեսադաշտից: «Իրանէ մա» թերթը մանրամասնութեամբ վերլուծելով Ինոնիւի ցեղապաշտական սոյն քաղաքականութեան արմատներն ու թողած հետքերը շեշտում էր, որ. «Թուրքիայում գտնուող բոլոր փոքրամասնութիւնների մէջ ամենից ծանր վիճակն են ապրում հայերը»⁷⁷:

Հետեւաբար կարելի է եզրակացնել, որ թուրքացման քաղաքականութեան համատարած արդիւնքները երեւան են եկել այս ժամանակահատուածում եւ մանաւանդ գաւառներում ստեցծել «թաքուն» հայի կերպարը:

74. Դրօշակ, Աթէնք, 1989, փետրարի է, էջ 31:

75. Նոյն տեղում:

76. Ալիք, Թեհրան, 1946, յունիսի 17:

77. Նոյն տեղում, 1946, յուլիսի 11:

Թուրքացման քաղաքականութեան ծիրում հարստահարման եւ սոցիալական ծանր ու աննպաստ պայմանների առկայութեանն է անմարկում մի պոլսահայ մտաւորականի հետեւեալ վկայութիւնը. «թուրքացման թշուառութեան մէջ,- գրում է նա, կարելի չէ քանի մը խօսք լսել Կեսարիոյ մէջ ապրող 500 մանուկների մասին, որոնք բոլորովին զրկած են տոհմիկ դաստիարակութիւնից: Ասիկա մէկ պատկերն է Կեսարիոյ հայութեան: Վստահ եղէք, թէ ուրիշ շրջաններու մէջ կացութիւնը անելի վատ է»⁷⁸: Նման լրագրութիւնների ընդմիջից թուրքացման քաղաքականութիւնը քողազերծելու եւ քննադատելու «յանցանքով», հալածել, կալանքների տակ առնել եւ մինչեւ իսկ կտտանքների են ենթարկել մի շարք պոլսահայ մտաւորականներ, գործիչներ եւ լրագրողներ, որոնց խիզախ տեղեկատուութիւնների շնորհիւ է այսօր լոյս սփռւում մեր այս հետազոտութեան վրա:

Այս ժամանակահատուածի սոցիալական կացութեան մասին գոյութիւն ունի հետաքրքրական պատկերներ Փոքր Հայքի և յարակից յրջանների «պաշտօնական» հայութեան կապակցութեամբ. օրինակ Կեսարիայում հարիւրաւոր հայ բանւորներ աշխատել են ապուխտաշինութեան գործարաններում, եւ ժողովրդի մեծամասնութիւնը, անձնական միջակամատիրութիւնից զուրկ լինելով, վարձակալի կարգավիճակ է ունեցել⁷⁹: Տէր Հայկազուն Կարապետեանն առաւել յստակ է դարձնում, որոշակիօրէն ակնարկելով, որ Կեսարիայի ժողովուրդը աղքատ է եղել, թեւ հայ ընտանիքներից միայն տասը սեփական բնակարան ունեն եւ այլն⁸⁰:

Յատկանշելի է, որ այդ շրջանում գաւառի «պաշտօնական» հայութիւնը ունեցել է ծխատէր քահանաներ՝ Փոքր Հայքի և յարակից յրջանների տարածքում՝ Օրդուում, Կեսարիայում, Էւրէկ-Ֆէնէսում եւ Կարա-արեւելեան Հայաստանի մաս կազմող Տիգրանակերտում⁸¹: Ասիականափակ այս ծովներով բաւականին դժարութեամբ է կրօնական սպասարկութիւն տրուել գաւառահայութեանը, որը լայն ցրածութեամբ բնակւում էր զանազան մանր ու խոշոր գիւղակներում ու գիւղաքաղաքներում:

Պիտի ասել, որ այս ժամանակահատուածի մասին տեղեկութիւնները պակաս են: Կեսարիայի հոգեւոր հայր Հայկազուն աւագ քահանայ հարապետեանը գաւառի հայութեան մասին տալիս է վիճակագրական սոյն պատկերը.⁸² (Աղ. 4).

	Տեղանուն	Ընտանիք	Թաքանակ
1	Կեսարիա	450	2250

78. Նոյն տեղում, 1946, յուլիսի 28:

79. Նոյն տեղում, 1946, նոյեմբերի 21:

80. Նոյն տեղում, 1947, յունիսի 12:

81. Հայրենիք տարեգիրք-Տօնացոյց, Բոստոն, 1945, էջ 263:

82. Հայրենիք տարեգիրք-Տօնացոյց, Բոստոն, 1947, էջ 242-244:

2	Թալաս	20	77
3	Կիւնան	10	50
4	Մունճուսան	25	110
5	Բումտիգին	5	30
6	Զինճիտէրէ	1	4
7	Էւերէկ-Ֆէճէսէ	130	640
8	Կիկի (գուտ հայ)	25	120
9	Պունարպաշը	12	60
10	Սվազ	250	1250
11	Կեմէրէկ	40	245
12	Թրքմէն	20	100
13	Շարգըշլա	15	80
14	Եէնի Խան	80	400
15	Ուլաշ	40	240
16	Զառա	50	240
17	Գոչիխար (Հայեիք)	20	100
18	Արաբկիր	250	1250
19	Խարբերդ	150	750
20	Տիարպէքիր	200	1000
21	Մալաթիա	100	500
22	Յրտու	40	200
23	Սամսուն	10	50
24	Գոնիա	25	100
25	Տեստոյ	25	100
26	Գոնիա-Էրէյլի	74	250
27	Ադանա	5	20
28	Ակն	30	150
29	Մէրսին	8	25
30	Յուք	1	6
31	Անկարա	260	1500
32	Խիւնուկ	30	150
33	Գարաբէնուտ	1	6
34	Էլազիզ	150	700
35	Եօզկատ	50	260
36	Պողազլըխան	25	130
37	Ուզունլու	12	75
38	Սարայր	30	150
39	Ինճիրլի	25	130
40	Քէտիլէր	10	60
41	Գարապըրք	6	30
42	Գում Գուլու	15	75

43	Էյլենճէ	12	60
44	Պէպէք	5	40
45	Գարա Եաղուշ	5	75
46	Չաք	15	80
47	Թերզիլի	30	220
48	Խորկուն	10	50
49	Սատրիամզա	1	5
50	Մէլէզ	15	70
51	Պուրունգըշլա	15	75
52	Խունկուրլա	10	50
53	Այլեւայլ գիւղերում	25	100
54	Թոքաք	70	350
55	Թահտըպա	4	15
56	Զիֆթիկ	3	15
57	Զիլէ	4	12
58	Մորում	3	16
59	Սեճիտ Եոզիւ	5	25
Ընդամենը		2957	15906

Աղիւսակ 4

Որոշ տեւալների լոյսի տակ թոււմ է, որ Տէր Հայկազունի ներկայացրած այս նյութը դեռ ամբողջապէս չի ընդգրկում նոյնիսկ նշած տարածքներում ցրած հայութեանը: Օրինակ. Արաբկիր քաղաքը, որն ըստ Թ. Խ. Յակոբեանի 1922 թ. ուներ 800 հայ բնակիչ, արդեն 1945 թ. ունեցել է 600 հայութիւն, որի թւաքանակը յաջորդ տարւում իջել է 200-ի⁸³: Թալուում 1940 թ. եղել են աւելի քան 750 հայեր⁸⁴: Եւս Ակնի պարագայում արծանագրւած մի տեղեկութիւն. հաստատելով 30 ընտանիքների բնակութեան փաստը, ակնարկում է նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի (տարածք «ա») ծայրամասում գտնուող Ակնի (Ներկայիս՝ Էգին կամ Քեւամիյէ) շրջակա հայկական գիւղերից՝ Կամտրակապին եւ Ապշուղային, որ 1946 թ. բնակւում էին կապակցաբար 2 եւ 3 ընտանիքներ⁸⁵: Նկատելի է նաեւ այն հանգամանքը, որ Տէր Հայկազունի պատրաստած պատկերից բացակայում են Արեւմտեան Հայաստանի եւ պատմական Կիլիկիայի հայաշատ քաղաքներն ու գիւղերը:

Նշենք նաեւ այն փաստը, որ Տէր Հայկազունն աւելի ուշ (հաւանաբար 1947 թ. վերջերում), կրօնա-հոգեւորական իր հերթական ալցելութիւնների արդիւնքում «Ամատողիայի» հայութեան թւաքանակը ներկայացրել է՝ 20,000⁸⁶: Այս յաւելումը բնականաբար բնակչութեան

83. Յակոբեան Թ. Խ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 51:

84. Նոյն տեղում, էջ 88:

85. Ալիք, Թեհրան, 1946, օգոստոսի 12:

86. Նոյն տեղում, 1948, փետրւարի 23:

բնական աճի պատճառով չի եղել, այլ հաւանաբար նորոնոր հայ ընտանիքներին եւ հայաբնակ գիւղերին նրա ծանօթացման: Օրինակ Մալաթիայի Դերենդէ քիւղի անունը չկա նրա 1945 թ. ցուցակում, սակայն փաստօրէն այնտեղ ապրել են հայ բնակիչներ: Այս կապակցութեամբ կարելի է ակնարկել Դերենդէ քիւղի երեք հայ երիտասարդների մկրտութեանը, որը կատարել է Տիգրանակերտի Ս. Գրիգոր լուսաւորիչ եկեղեցում 1946 թ.⁸⁷: Այդուհանդերձ Տէր Դայկագունի կազմած ցուցակը չի կորցնում իր տեղեկատւական նշանակութիւնը եւ պատմական արժէքը:

Հաշւի առնելով նախկին ժամանակահատուածում Կիլիկիայի հայաթափման ծաւալը (միջին հաշուով 130 հազար մարդ), ինչպէս նաեւ հարբերդ-Տիգրանակերտ-Դերսիմի հայութեան մասնակի բռնազաղծը (շուրջ 30 հազար մարդ), կարելի է պնդել, որ Իսմէթ Ինճիլիյի իշխանութեան այս ժամանակահատուածում եղել է առնազն 170 հազար հայ: Սոյն տւեալը Տ. Դայկագունի թւերի հետ համեմատելով կարելի է կռահել, որ «թաքուն» հայութեան տեսակը սկսել է ստարանալ այս ժամանակահատուածում, եւ որի գործընթացում ի շարս քաղաքատնտեսական ճնշումների ազդեցիկ եւ ճակատագրական գործօն է հանդիսացել, ինչպէս նշեց, «վերլիք-վերկիսի» հարկային-տնտեսական քաղաքականութիւնը:

Այսպիսով, ներկայացւած 58 քաղաքների եւ շրջակա գիւղերի մասին տւեալները, փաստօրէն, վերաբերում են «պաշտօնական» հայութեան թաքանակին՝ 13,300-ը Փոքր Հայքում և յարակից շրջաններում (տարածք՝ «դ») եւ 2600-ը՝ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանում (տարածք՝ «բ»):

«Պաշտօնական» հայութեան աւելի բարձր թաքանակների մասին է վկայում Կ. Պոլսից Բաղդադ ժամանած «մի ազգային», որ Բաղդադի «Գոյամարտ» թերթի հետ իր ասուլիսում գաւառի հայութեան թիւը ներկայացնում է 40,000: Այդ յատկանշական ասուլիսում ասւում է, որ ամենախիտ հայ բնակչութեամբ վայրեր են՝ Տիգրանակերտը, Կեսարիան, Էւրեկը, Օրդուն, Մալաթիան, Ամասիան եւ Սվազը: «Վան բնաւ չկա, երգրում շատ քիչ, հարբերդ չկա, Հաթայ ալ քիչ մը», ասում է պոլսահայ ազգայինը⁸⁸: Վանի եւ մանաւանդ հարբերդի մասին նրա ակնարկներից, փոխաբերականօրէն երեւում է, որ խօսքը գնում է միմիայն «պաշտօնական» հայութեան վերաբերեալ եւ ոչ թէ կրօնափոխ կամ այլախօս հայերի մասին:

Նման մօտեցմամբ, «Ալիքը» հիմնւելով Կ. Պոլսի հայկական մամլոյն բերած տւեալների վրայ, սոյն ժամանակահատուծի գաւառահայութեան թաքանակը ներկայացնում է 50 հազարից պակաս⁸⁹, եւ աւելացնում, որ բազմաթիւ հայ ընտանիքներ են գաղթում դէպի Կ. Պոլիս:

87. Նոյն տեղում, 1946, նոյեմբերի 21:

88. Ալիք, Թեհրան, 1951, յունւարի 25:

89. Նոյն տեղում, 1951, սեպտեմբերի 10:

Իսմէթ Ինճիլիի նախագահութեան ժամանակաշրջանի վերջերում լայն ձեռքակալութիւնների տարափ սկսեց: Ձեռքակալեցին բազմաթիւ պանթուրանականներ, այդ շարքում նաեւ Ալփարսլան Թուրքէշը, որը յետագա տարիներին «Գորշ գայլերի» ամենաառանցքային դէմքը հանդիսացաւ: Ձեւական դատաւարութիւնից յետոյ 1947 թ. նրանք անպարտ արտայայտեցին: Հետաքրքիր է իմանալ, որ նրանց դատաւժիռներում շեշտւած էր. «ցեղապաշտութիւնը ըստ օրէնքի (իմա Թուրքիայի օրէնքը) պատժապարտ բան մը չէ»⁹⁰:

Յետպատերազեան շրջանում ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականութեան օրակարգի վրա դրեց Կարս-Արդահան-Օլթիի պահանջը, որն ինչպէս Թուրքիային, այնպէս էլ արեւմտեան ամբողջ ճամբարին նոր սարսափների մատմեց եւ կտրուկ սրեց իրավիճակը:

«Նիւ Եորք Վորլդ Թեյեգրամ»-ի աշխատակից եւ Թուրքիայի ու թուրքական հարցերի մասնագէտ Դէնիմը, իր փրօթութեամբ յոգածներից մէկուն (կոչւում է «Թուրքիան վտանգի տակ»), վերլուծելով Թուրքիայի պետական, տնտեսական եւ ռազմագիտական տկարութիւնները թուրք-խորհրդային յարաբերութիւնների ոլորտում, նշում էր, որ Թուրքիայի պետականութեան տկարացման մեթոդներից մէկը կարող էր լինէր թուրքերի եւ փոքրամասնութիւնների իրարու դէմ լարումը եւ շեշտում էր, որ «արեւելեան շրջաններում ապրում են քրդեր, հայեր եւ կովկասեան ցեղեր (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»⁹¹:

Իսկ Գահիթէի «Մասրի» թերթի լոնդոնեան թղթակիցն իր 1948 թ. սեպտեմբերի 10-ի լրագրութեամբ մանրամասնութիւններ է տալիս Անկարայում կայացած թուրք-ամերիկեան գաղտնի տեսակցութեան մասին, որի նպատակն է եղել «պաշտպանութեան» գոտի ստեղծել Դարդանեւից մինչեւ իրանական Ատրպատականը: «Մասրիի» թղթակցի մեջբերումից պարզում ենք, որ «Յուսաբերում» ամերիկեան առաքելութեանը մտահոգող երկրորդ պատճառը ոչ-թուրք փոքրամասնութիւնների պարագան է, որոնք բնակւում են Կարսի, Արդահանի եւ Արտիմի սահմանամերձ շրջաններում, այսինքն՝ թուրքերը եւ հայերը: «Այս վերջինները մտադիր են ծառայելու սովետներին եւ անկարգութիւններ ստեղծելու (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»⁹²: Թւում է, որ այս վկայութիւնն առնչւում է «խլամաճաճ» հայութեան համշէնահայութեան եւ կեւեկներին: Ամեն դէպքում այս փաստը ուշագրաւ է ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանում հայութեան շոշափելի թաքանակի առկայութեան իմաստով, այլ նաեւ նրան՝ օրա քաղաքական հաշարկներում եւ յարակից գաղտնի բանակցութիւններում ներառման առումով, որն անպացուցում է մեր հետազօտութեան առարկա հայութեան աշխարհաքաղաքական նշանակութիւնն ու դրա ներուժ դերակատարութեան հաւանականութիւնը:

90. Նոյն տեղում, 1947, մայիսի 22:

91. Նոյն տեղում, 1947, օգոստոսի 25:

92. Յուսաբեր, Գահիթէ, 1948, սեպտեմբերի 13:

Պաշտօնական մարդահամարի տեղեկները ցոյց են տալիս, որ այս ժամանակահատվածում թուրքիայում ապրող հայերի թիվը եղել է 57,559, որից 31,617-ը կազմել են կանայք⁹³։ Աղբիւրում էլ դարձեալ շեշտուում է «ոչ-խալան» լինելու հանգամանքը։

Ըստ 1958 թ. հրատարակւած «Հայաստանի մի պատմութիւն» գրքի հեղինակ Վահան Քուրքչեանի՝ 1890-ականների եւ 1915 թ. ֆիզիքական բնաջնջումներից խուսափելու նպատակով իսլամացած հայերի մի մեծ համայնք է արդէն գոյութիւն ունեցել այս ժամանակահատվածում։ «Նրանք առհասարակ,- գրում է Վահան Քուրքչեանը, ցայժմ պահպանել են իրենց հայկական բարքերն ու ականդրութիւնները»⁹⁴։ Այս թւին անշուշտ պիտի գումարել Ինոնիւի հակահայ քաղաքականութիւնների արդիւնքում իսլամացած հայերին եւ դրանց ամբողջութեանը ներառել «թաքուն» հայութեան հասկացութեան շրջագծում։

Գ. 1950 - 1960 թթ.

Մի շարք վկայութիւններ բաւարար հիմք են հանդիսանում եզրակացնելու, որ այս տասնամեակում՝ Ադնան Մենդերէսի վարչապետութեան օրօք, հայութիւնը հասցրել է մի կարճ շունչ առնել գոյատեւելու համար։ Եթէ բացառենք ծայրայեղական աջ ուժերի կողմից հրահրւած 1955 թ. սեպտեմբերի 6-ի եւ 7-ի հակայոյն եւ հակահայ ամբոխային բռնարարքները Կ.Պոլսում եւ Իզմիրում, հայութիւնն այս ժամանակահատվածում գտնւել է համեմատական նորմալ պայմաններում իր համայնքային քայքայած կեանքը վերակազմակերպելու առումով։ Շնորհք արքեպիսկոպոսը նոյնիսկ «իսկական ժողովրդավարութեան» եւ «փոքրամասնութիւնների ոսկեդար» է անւանել այս ժամանակահատվածը⁹⁵։

«Մինչեւ 1950 թ.,- գրում է «Ալիք» օրաթերթը, Անտուլիայի հայերը Պոլսի հայերի հետ յարաբերութեան միջոցներ չունէին՝ տիրող սարսափի եւ միջոցների չգոյութեան պատճառով»⁹⁶։

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մեսրոպ արք. Նարոյեանի մահւանից (1944 թ.) աւելի քան եօթ տարի յետոյ միայն հնարաւորութիւն տրւեց թուրքիայի հայութեանը 1951 թ. նոր պատրիարք ընտրելու համար։ Ընտրուեց Գարեգին արք. Խաչատուրեանը, որի ընտրութեամբ աշխուժութեան լիցք հաղորդուեց թուրքիայի հայութեան ազգային-հասարակական կեանքին. «Պոլսոյ պատրիարքարանը,- գրում է «Հայրենիք» ամսագիրը, խոհեմ քայլերով ջանաւում է օգտուել Դեմոկրատ կառավարութեան միջոցով տրւած մի շարք թեթեւ «շնորհ»-ներից, ինչպէս տեղ-տեղ սակաւաթիւ հայկական եկեղեցիների վերադարձը եւ կրօնական

պաշտամունքի ազատութիւնը։ Դեռ շատ թոյլ այս քայլերը պիտի ծառայեն մեր բեկորներին, որոնք իրենց ազգային գոյութիւնը պահպանելուց բացի, այլ ձգտում չունեն»⁹⁷։

Այդ թեթեւ «շնորհ»-ների առաջին արդիւնքներից կարելի է համարել Հաքայի երկու եկեղեցիների բացումը 1950 թ. սկզբում⁹⁸։ Նոյն շարքին պիտի դասել Բողազլեանի եւ Էրէլլի հայ համայնքներին գերեզմանոցային նոր տարածքների յանձնման փաստը 1951 թ.⁹⁹։

Համեմատական ազատ ու խաղաղ այս պայմաններում, թեթեւնողորի պահերն օգտագործելով, հայ բեկորները նւիրում էին մշակութային ստեղծարար աշխատանքի։ «Զումհուրիթ» օրաթերթի աշխատակից, անւանի մտաւորական-լրագրող Եաշար Քեմալը գրում էր. «Շատ քաղցր մի բան ասեմ ձեզ. Անատուլիայի ժողովրդային բանաստեղծներից շատերը հայ են։ Այս իմացա երբ աշխատանք էի կատարում ֆուլկորի վրայ...»¹⁰⁰։

Եաշար Քեմալի հաստատման ուղղութեամբ մենք եւս հանդիպեցինք հետաքրիր տեղեկութիւնների թուրքական «venk.info» կայքէջում, որ «անատուլեան» եւ արեւելեան տասնեակ ֆուլկորիկ երգերի շարքին, նշել են տասից աւելի հայկական տոհմիկ երգերի անուններն ու հայերէն թովանդակութիւնը՝ թուրքերէնով։ Այսպէս «Այ Նարէն» ու «Հայ Նիրինան» արդտեղում ներկայացւել են որպէս Սասունի, «Պուրմա տիկինն եկել էր»՝ Թալուի, «Դել Եամանը»՝ Վանի, «Հլը, հլէ, հլէ Նինոյին»՝ Վազըֆ գիւղի, «Սարի գեալինը»՝ Էրզրումի եւ «Հալայի պարը»՝ Այնթապի ֆուլկորներ¹⁰¹։

Համեմատական ազատ ու խաղաղ պայմանների արգասիքներն երեւան են գալիս ամենատարբեր վկայութիւններում։ Այսպէս օրինակ Էրէլլիում, 1951 թ. Կ. Պոլսից ուղարկւած քահանան կատարել է օրհնութեան արարողութիւն, պսակել վեց զոյգերի եւ մկրտել 45 մանուկ¹⁰²։ «Նոր Մարմարային» հաղորդած լրագրութիւնում նշում է Էրէլլում եւ Ֆենեւեում (Կեսարիայի մօտակաքում) Ծաղկազարդ, Աւագ Դիմզաբքի եւ Ս. Ջատիկ տօների առթիւ կատարւած առանձին արարողութիւնների եւ եկեղեցու «խումբ բազմութեամբ» լցւած լինելու մասին¹⁰³։

Կամ Ջառայում (Սեբաստիայի ծայրամասում, Արեւմտեան Հայաստանի դրկից), նոյնպէս առաքւած քահանայի ձեռամբ, 1951 թ. պսակել են իննգ զոյգեր եւ մկրտել 30 մանուկ¹⁰⁴ եւ այլն։

97. Հայրենիք, Բոստոն, 1952, հոկտ., էջ 111։

98. Ալիք, 1951, յունւարի 25։

99. Ալիք, 1951, փետրւարի 1։

100. Նոր Մարմարա, Մտամբուլ, 1960, սեպտեմբերի 11։

101. <http://www.venk.info/default.asp>

102. Ալիք, Թեհրան, 1951, փետրւարի 1։

103. Նոյն տեղում, ապրիլի 23։

104. Նոյն տեղում, օգոստոսի 13։

93. Ալիք, Թեհրան, 1948, յունւարի 13։

94. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/Armenia/_Texts/KURARM/39*.html

95. Ալիք, Թեհրան, 1980, դեկտեմբերի 18։

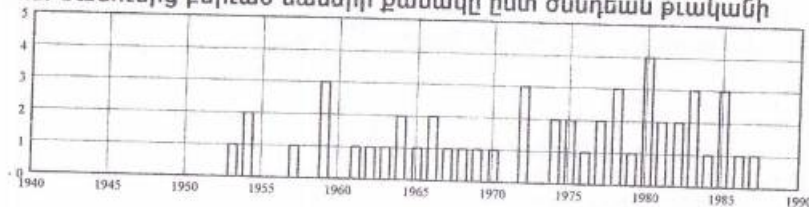
96. Ալիք, 1973, սեպտեմբերի 23։

Սոյն ժամանակահատվածի մամուլյ լրատուքից պարզում ենք, որ կանոնադր եւ ակտիւ թղթակցական կապ է գոյութիւն ունեցել գաւառների (օրինակ Կեսարիա, Սեբաստիա, Ջառա, Էրէլի եւ այլն) եւ Կ Պոլսի հայկական թերթերի, յատկապէս «Նոր Մարմարա» եւ «Ժամանակ» օրաթերթերի հետ, ինչը ընդգծելի է եւ նկատառման արժանի: Այս կապի ամփոփականութիւնը շոշափելու համար հետաքրքրական ենք համարում «Ժամանակ» օրաթերթից մէջբերած 1951 թ. մի լրագրութիւն, ուր ասուում է. «մարտ 14-ին իրիկուն, աղօթելու համար երբ եկեղեցի կերթայինք, զարմանքով տեսանք թէ Ս. Կիրակոսի մատրան ներսի ապակիները խորտակած եւ զոդութիւն պատահած է»¹⁰⁵:

Գարեգին արք. Խաչատուրեանի ջանքերի շնորհիւ 1953 թ. հիմնադրեց «Սուրբ Խաչ Դպրեվանք» ուսումնական միջնակարգը (լիսէն): Օշին Զիլինկիը ուշագրաւ մանրամասութիւններ ներկայացնելով Գարեգին արք. Խաչատուրեանի կենսագրութեան մասին¹⁰⁶, նկարագրում է, թէ ինչպէս 1950-ականների «ժողովրդավարութեան անցքից» օգտուելով, տրապիզօնցի պատրիարքը մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը գերմարդկային նւիրածութեամբ հետամուտ էր գաւառի հայ պատանիներին Կ. Պոլիս տեղափոխելու եւ նրանց առատօրէն հայեցի դաստիարակութիւն փոխանցելու ծանր, պատասխանատու եւ յաճախ վտանգաւոր գործին:

Մանրամասնորեն քննարկելով Կ. Պոլիս բերած սաների կենսագրութիւնները՝ նրանց ծննդավայրերը եւ տեղափոխութեան թականներն¹⁰⁷ ապացուցում է, որ այդ ժամանակահատվածից սկսեալ, սկզբում Գարեգին արք.-ի, իսկ հետագայում Շնորհք արք.-ի միջոցով ղեկավարած՝ «ղէպի գաւառներ եւ գաւառներից ղէպի Պոլիս» աշխատանքը սկսել է Կեսարիա-Սեբաստիայից, անմիջապէս տարածել է Խարբերդ-Տիգրանակերտ-Շիրնաքի եւ քիչ յետոյ Կիլիկիայի, ապա վերջին ժամանակներում միմիայն շարունակել է Սասունի (Արեւմտեան Զայաստան) ուղղութեամբ եւ երբեք չի ծաւալել Էրզրում-Կարս-Տրապիզօնի եւ բուն Արեւմտահայաստանի միւս կենտրոնների ուղղութեամբ (Նկ. 4):

ա. Սասունից բերած սաների քանակը ըստ ծննդեան թականի

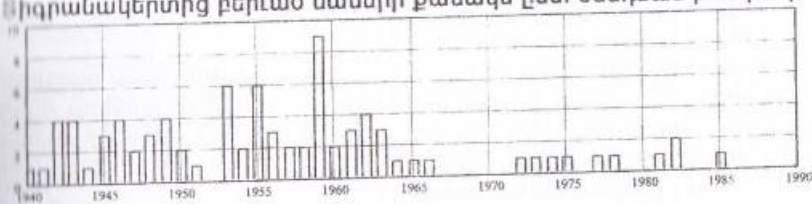

105.Նոյն տեղում, ապրիլի 11:

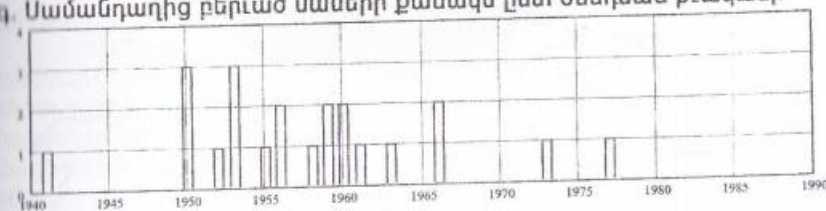
106.«Գիշերը առաւօտը իր մէջ կը կրէ», Ստամբուլ, 2003, էջ 27-45

107.<http://www.surphac-lbrevank.org/sht/okul/arama.asp>.

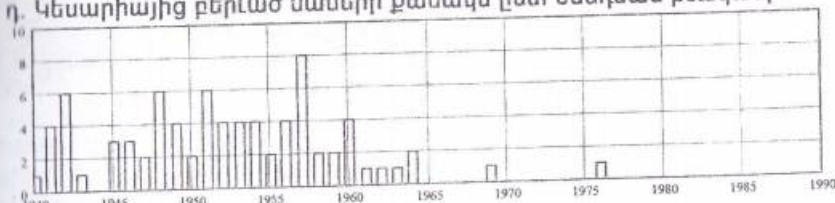
բ. Տիգրանակերտից բերած սաների քանակը ըստ ծննդեան թականի

գ. Սամաղաղից բերած սաների քանակը ըստ ծննդեան թականի

դ. Կեսարիայից բերած սաների քանակը ըստ ծննդեան թականի

Նկար 4

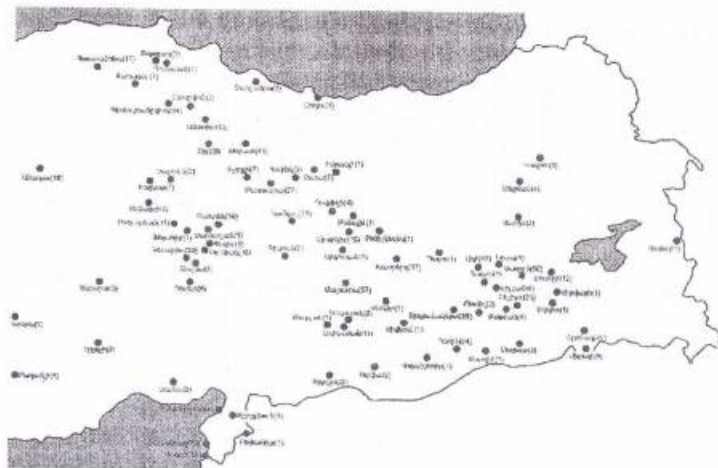
Նկատի առնելով Դպրեվանքի միջնակարգային կարգավիճակը ու հետեւաբար դրա յաճաշման տարիքային մօտաւոր սահմանները, նկարից կարելի է կշռահել, որ Կեսարացի սաների բերման գործը գրեթէ սկսել է Դպրեվանքի հիմնադրութեանն առընթեր եւ շարունակել մինչեւ 1970-ականները, Զարաւ-արեւմտեան Զայաստանի տիգրանակերտցի սաների ղէպում մինչեւ 1980-ականները: Պատմական Կիլիկիայի Սամաղաղ քաղաքից սահմանափակ թուով սաներ են բերուել 1970-ականներին:

Իսկ պարագան միանգամայն տարբեր է Արեւմտեան Զայաստանի համար, որտեղից սասունցի սաներ են բերուել աւելի ուշ՝ 1990-ականներին եւ գործը թերեւս շարունակուում է մինչեւ ներկա ժամանակները:

Ի՞նչն է եղել այս գործի ծաւալման անհամաչափութեան բուն պատճառը: Դժար է սրա պատասխանը փնտրել զուտ փաստագրական ուղորտներում, բայց որոշ փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիայի հերթական իշխանութիւնները զգայնութիւն են ունեցել փլսոնեան սահմանների նկատմամբ եւ հաւանաբար ծրագրած կերպով հայ եկեղեցական գործիչների առջեւ գծել են «կարմիր սահմաններ», որի

արդիւնքում գործնականապէս դժարացրել են նրանց մուտքը Արեւմտեան Հայաստան:

Դարեւանքի կայքէջի տեւալները համապատասխան քարտեզում ի մի բերելով, կարելի է ցուցադրել բոլոր գաւառեցի սաների ծննդավայրերը, եւ դրա ընդմիջից արտացոլած տեսնել այդ «կարմիր սահմանների» առկայութիւնը (Նկ. 5.- նկարում տեղանուն աջ կողմի փակագծում նշել է տեւալ վայրում ծնած սաների թիւը):

Նկար 5

«Կարմիր սահմանների» առկայութիւնը կարելի է նկատել նաեւ նախկին գլխում ակնարկած, Տէր Հայկազուն Կարապետեանի տւած զեկուցման մէջ:

Ի շարս Պոլսոյ ազգային հաստատութիւնների, «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հիւանդանոցի վերաշխուժացումը եւս կարելի է համարել այս ժամանակահատուածի կարեւոր ձեռքբերում: Վարուժան Քէօսեանն իր աշխատութեան մէջ նշում է, որ 1950 թ. հիւանդանոցի հեզաբարձութիւնը նոր եռանդով է նկրել աշխատանքի եւ նախաձեռնել է ժողովրդական հանգանակութեան շարաններ: Եւ ժողովուրդը, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արհաւիրքից եւ «վերլիկ վերկիսի» (ուներոութեան) հարկային կապանքներից ազատել էր արդէն եւ վերագտել առեւտրական կեանքի բնականոն ընթացքը, աւելի ուշադրութիւն էր դարձնում հիւանդանոցի նիւթական կարիքներին¹⁰⁸: Հիւանդանոցի նիւթական բացը ծածկելու համար կազմակերպւած ժողովրդական հանգանակութեան

մնայուն գործում իր համեստ մասնակցութիւնն է բերել նաեւ գաւառահայութիւնը¹⁰⁹:

Մի հետաքրքրական փաստի լոյսի տակ պարզուում է, որ Կեսարիայում 1950-ականներին շարունակել է թեմական դրածքն ու համայնքային կեանքն իր առաջնորդական պաշտօնով. «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հիւանդանոցի արտաքին բաժնի օգնական բժիշկ Վարուժան Բազինն իր մասնագիտական մի զեկուցման մէջ, ի միջի այլոց գրում է. «Լ. Բ. անունով եօթ տարեկան մի աղջիկ, Կեսարիայից, տեղի առաջնորդի լանձնարարական նամակով, ազգային հիւանդանոց էր ուղարկւել (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»¹¹⁰:

Եկեղեցական սպասարկութիւնների իմաստով հոգեւոր կեանքը տարբեր է եղել Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանում (տարածք՝ «բ»), «Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի շրջաններում ապրող մեր փոքրաթիւ հայրենակիցները,- գրում է «Հայրենիք» ամսագիրը, երկար ժամանակ է փափագում են մի հոգեւոր հովիւ ունենալ, սակայն պատրիարքարանը ընթացք չի տալիս դիմումներին»¹¹¹:

Տիգրանակերտն այս ժամանակահատուածում ունեցել է Ս. Կիրակոս եկեղեցու ընտրովի խորհուրդ¹¹²:

Խարբերդի մօտակայքում գտնող պատմական Տերիկում (Դիվրիգի), համաձայն 1955 թ. տեւալների՝ եղել են հինգ հայ ընտանիքներ¹¹³:

Հիմնականում սոցիալական պատճառներով այս ժամանակահատուածում սկզբնաւորւել է «պաշտօնական» հայութեան արտահոսքը գիւղերից դեպի քաղաքներ: Ըստ Օշին Զիլինկիի¹¹⁴ «առաւելաբար փոքր քաղքեանական նկարագիր պարզող» հայութեան այս հատածը, որ մայրենի լեզւի ուսումնառման հնարաւորութիւնից զուրկ էր, գաղթում էր մեծ քաղաքներ, մասնաւորաբար՝ կենտրոնանում Կ. Պոլսում:

Արդէն այս ժամանակահատուածում, բնական օրինաչափութեամբ, մեջտեղ է դրւում «թաքուն» հայութեան երկրորդ սերնդի ազգային

109.Ս. Փրկիչ, Ստամբուլ, 1953, մայիս, դ տարի, թիւ 45, էջ 28 եւ 1953, յունիս, թիւ 46, էջ 27:

Ստամբուլի «Ս. Փրկիչ» ազգային հիւանդանոցի նոյնամուն պաշտօնաբերքի վերոյիշեալ երկու համարներում, նկարատութիւնների սիւնակում, ի շարս այլոց գրւած է. «ՍԱՐԴԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ՆԷՐՆԵՐ- Կեսարիայից Տէր Հայկազունի ձեռամբ 98 «ՍԱՐԴԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ՆԷՐՆԵՐ- Կեսարիայի քինյ. ձեռամբ կիլօ ծաւար», «ՍՊՐԻԼԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ՆԷՐՆԵՐ- Կեսարիայի քինյ. ձեռամբ Փիլիպոս Արզումանեանից 80 կիլօ ծաւար, 100-ական լիրա նկրել են տկն. Երանուհի Խաչատուրեանը, Վոռնշապուհ Ֆրանկիլը եւ տկն. Ստրինէ Ֆրանկիլը, դոկտ. Ա. Լոթիկեանի ձեռամբ՝ Զատիկ առաւօտեան Անկարայի մէջ հաւաքւած պնակի հատրթը»:

110.Ս. Փրկիչ, Ստամբուլ, 1950, մայիս, ա տարի, թիւ 9, էջ 20:

111.Հայրենիք, Բոստոն, 1952, փետրուար, էջ 109:

112.Ալիք, 1951, փետրուարի 1:

113.Յակոբեան Թ.Խ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 240:

114.«Գիշերը առաւօտը իր մէջ կը կրէ», Ստամբուլ, 2003, էջ 35

108.Քէօսեան Վ., Յուշամատեն 160-ամեայ Ս. Փրկիչ Հայոց Հիւանդանոցի, Ստամբուլ, 1994, էջ 180-181:

դիմագծի պահպանման երկընտրանքը: Ո՞րոնք էին այդ երկընտրանքի բաղադրամասերը:

-Կամ շարունակել մնալ «թաքուն», պատմական յիշողութեան հիման վրա կիրառել համապատասխան պաշտպանածութեան ծեւեր: Ահմեդ անունով (բուն անունով Անդրանիկ) մի հայ այսպես է նկարագրում 1950-ականների Սեբաստիան. «Ամբողջ նահանգի 200,000 հայութիւնից մնացել է ընդամենը 2500-3000 հայ... 1920 թ. Տիգրանակերտից քայլելով վերադարձայ Սվազ (Սեբաստիա), յոգնած, հալումաշ: Ծառայ մտա պապիս գործակատար թուրքի մօտ...: Ահա 30 տարուց ի վեր է ծառայում եմ: Հիմա անունս Ահմեդ, իմ կինս Ջարուհին՝ էմինէ, զաւակս Եղիշէն՝ Արիֆ է կոչւում: Մոռացել ենք մեր հին կրօնքը, ազգութիւնը, Վարուժանից սովորած հայերէնը... Տղաս, երբ բարկանում է, հայերէն է նախատում...»¹¹⁵:

-Կամ «թաքուն»-ից փոխել «պաշտօնական»-ի, ապա երկար սպասել ուժացման դառն ճակատագրին: Մի ուխտաւոր այսպես է պատմում իր տեսած Սեբաստիայի մասին, ուր «այժմ 3000 հայեր են ապրում, որոնք «գարմնալի կերպով հայախօս են, բայց հայերէն գրել-կարդալ չգիտեն: Հազարաւոր հայեր դեռ մնացել են գաւառի գիւղերում, եւ դատապարտուած անշուշտ կորսւելու, եթէ մի նոր կեանք չսկսի նրանց համար»¹¹⁶:

Մինչեւ իսկ բացառւած էր թոււմ երրորդ ճանապարհը՝ թրքանալու կամ քրդանալու անմիջական ճանապարհը: Կարծես թուրք ու քուրդ զանգւածներն էլ հոգեբանօրէն պատրաստ չէին դրան: Նուրար Չաքմաքչեան անունով մի շիրնաքցի հայ, 1982 թ. ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Ջոն Կիրակոսեանին ուղղած իր նամակի մի բաժնում բնութագրելով հայութեան ծանր վիճակը Թուրքիայում՝ բացատրում է, թէ ինչպէս գաւառներում մնացող «թաքուն» հայութիւնը բառի բուն իմաստով ենթակայ էր մնում ստրուկի կարգավիճակի: Կատարելապես ստրկացած այդ հայերն աղաների համար գործ էին վարում, պահանջւած ժամին փող էին հրանցնում եւ այլն: Այնուամենայնիւ այդ «ղժբախտութիւնը ունէր մի բարեբախտութիւն, որն էր՝ տեղային թուրք բնակչութիւնը հայերին անւանում էին ֆլա կամ էրմենի: Տեղային հասարակութեան այս դիրքորոշումը մեր կիսահայ գոյատեւման գիտաւոր պատճառներից մէկն էր կազմում (ընդգծւումը մերն է- Կ.Խ.)»¹¹⁷:

1960 թ. Թուրքիայի պաշտօնական մարդահամարի համաձայն՝ այդ ժամանակահատվածում Մարդինում ապրում էր 10,232 հայ, Գաստամոնուում՝ 1204 եւ Սեբաստիայում՝ 565¹¹⁸: Մարդահամարի ամբողջական տւեալը տալիս է Աբդուլլահ Եամանը 1960 թ. «Անատո-

լիայի» նահանգներում ապրող հայերի թւաքանակը 53,173 ներկայացնելով¹¹⁹:

Սեր գնահատմամբ, սոյն թւերը դարձեալ առնչւում են միմիայն «պաշտօնական» հայութեան (ներառեալ նաեւ Մարդինի բողոքական (աւետարանական եկեղեցու հետեւորդ հայութեան) եւ կրելով պետական պիտակ, բնականաբար, թերի են: Օրինակ՝ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի «պաշտօնական» հայութեան կարեւոր կենտրոններից հանդիսացող Խարբերդն այդ ժամանակահատվածում 1960 թ. ունեցել է 1000 հայ բնակիչ¹²⁰:

Այս նոյն տեսակետն ունի «Դրօշակի» ներկայիս խմբագրապետ Նազարեթ Պերպերեանը: Նա իր «Հայաստանութիւնը տեղի չունեցաւ միայն 1915-1917 թականներում» յօդածում, ի մի բարելով մի շարք հետազօտողների տւեալները, եզրակացնում է, որ 1960 թ. Թուրքիայի պաշտօնական մարդահամարում «դիտմամբ է անտեսւել ոչ-հայախօս հայերի համարանքը»¹²¹:

Դ. 1960 - 1970 թթ.

Այս շրջանը կարելի է համարել Թուրքիայի հանրապետական պատմութեան մէջ գինուրական խոնտայի բռնատիրութեան շրջան՝ զօրավար Գուրսէլի զխաւորութեամբ: Մենդերէսի շրջանի համեմատական ազատ պայմաններին յաջորդող այս շրջանում հայութիւնն առաւել դանդաղ կշռոյթներով, շարունակել է իր խիստ սահմանափակ կեանքը:

Թրքահայ կեանքին քաջածանօթ Մինաս Թօլտօեանն իր «Արեւմար մը՝ Թուրքիոյ հայոց հանրային եւ մշակութային հորիզօններու վրայ» առանձին յօդածում, բնութագրելով 1960 թ. յեղաշրջումից առաջ եւ յետոյ Թուրքիայի իշխանութիւնների վարած քաղաքականութիւն ու կեցածքը հայութեան նկատմամբ, հիմնաւորում է, որ թէեւ հակահայ այլամերժութիւնն առաջ էլ գոյութիւն է ունեցել, սակայն յեղաշրջումից սկսեալ, «այդ բարդոյթը շատ աւելի խորացաւ»: «Մենդերէսեան իշխանութեան հաշիւարդարից, ապա դեմիիւրեան կառավարութեան հարթումից եւ երեք պետական հարւածներից յետոյ (1960-1980 թթ.),- գրում է Մինաս Թօլտօեանը, օղակը տարուց տարի աւելի է սեղմւում Թուրքիայի հայկական մնացորդացի հանրային-մշակութային կեանքի բոլոր մարզերում»¹²²:

Նա իհարկէ այդ սեղմումը, ի շարս էական պատճառների, վերագրում է նաեւ մնացորդացի արտասահմանում կազմակերպւելուն եւ

115.<http://usersfreenet.am/~sivas/Sepasdian1950in.htm>.

116.Հայրենիք, Բոստոն, 1952, հոկտ., էջ 111:

117.Ալիք, 1989, նոյեմբերի 19, թիւ 15083:

118.Դրօշակ, Աթէնք, 1989, օգոստոսի 30, թիւ 1231, էջ 89:

119.Կիրակոսեան Ջ., Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ (գիրք երկրորդ), Երեւան, 1983, էջ 445:

120.Յակոբեան Թ.Խ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 135:

121.Ազդակ, Բեյրութ, 1984, մայիսի 5, էջ 279:

122.Դրօշակ, Աթէնք, 1988, յուլիսի 6, էջ 11:

հայկական պահանջատիրական շարժումներում դրա մասնակցությանն ու ակտիվացմանը: Այստեղ կարելի է ընդգծում ենք այս համագամանքը՝ երկու նկատառմամբ. նախ հաստատելով մեր առարկայ հայրենի ազգային գիտակցության արտացոլումն անկաշկանդ պայմաններում, ապա դրա նկատառելի արտահոսքն այս ժամանակահատվածում:

Ազգային գիտակցության եւ ինքնագիտակցության առկայության մասին հետաքրքիր կարող է լինել «Հայրենիքի ծայնում» բերած իրական կեանքի մի դրագ, համաձայն որի, Եօգկատում 1915թ. ոչնչացւած մի հայ ընտանիքի գերդաստանից 12 ամեայ Կարապետ Մելիտոնեանը գթասէր թուրքի միջոցով փրկւել, որդեգրւել եւ վերանւանւել է Թոյ Ջելալ Մամեդօղլու: Հայ պատանին ապրելով օտար յարկի տակ, մոռանալով իր մայրենի լեզուն միմիայն յիշել է իր բուն անուն-ազգանունը եւ 50 տարի շարունակ երագել, որ մարդիկ նորից իրեն կոչեն դրանով: Այս ինքնագիտակցութեամբ, նա ի վերջոյ բնակութիւն է հաստատել Ս. Հայաստան եւ վերականգնեց անունը...¹²³:

Թրքահայ կեանքի վերաբերեալ հետաքրքրական լրագրութիւններ հաղորդող, վաստակաւոր մտաւորական Հրանտ Սամուէլը 1960-ականների մասին գրում էր. «Ցիր ու ցան հայեր են ապրում մի շարք գլխաւոր քաղաքներում- Կեսարիա, Անկարա, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Մալաթիա եւ այլն, մի մասն էլ գիւղերում»¹²⁴:

Այդ ժամանակահատվածում Ս. Խաչ Դարեւմանքի աշակերտութեան ճնշիչ մեծամասնութիւնը բաղկացած է եղել գաւառներից բերած սաներից¹²⁵: Դարեւմանքը 1961-1962 ուսումնական տարեշրջանում ունեցել է 18 միջնակարգի շրջանաւարտ, որոնցից ընդամենը 3-ն են Կ. Պոլիսից եղել: Տիգրանակետից՝ 7, Կեսարիայից՝ 2 եւ մէկական Գաստանունոյից, Ավազից, Մուշից, Թոքատից եւ Ջիլէից¹²⁶ շրջանաւարտների առկայութիւնից կարելի է կռահել այդ ժամանակահատվածի «պաշտօնական» Հայութեան «ցիր ու ցան» լինելու չափն ու ցրածութեան պատկերը:

1961 թ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք ընտրւեց Շնորիք եպս. Գալուստեանը, որի 29 ամեայ պատրիարքութեան շրջանում թրքահայ ազգային-հասարակական կեանքում տեղի ունեցան բաւական լուրջ ու բախտորոշ բարեփոխումներ:

Շնորիք պատրիարքը 1970 թ. սեպտեմբերի 15-ին Պուլնօս Այրետում ասում էր. «Թուրքիայի ներքին գաւառներում բնակող հայերի ընդհանուր թիւը շուրջ 25 հազար է: Նրանք թէեւ հայերէն չեն խօսում եւ կրթական հաստատութիւն անգամ չունեն, սակայն իրենց հայ են զգում եւ հաւատարիմ են մնում իրենց կրօնին, անւանը եւ աւանդութիւններին...»:

123. Ձանասէր, Բեյրութ, 1968, ապրիլի 15, էջ 172:

124. Ալիք, Թեհրան, 1970, յունւարի 12:

125. Նոյն տեղում, նոյեմբերի 10:

126. Ամենուն տարեգիրք, Բեյրութ, 1963, էջ 741:

Դժար պայմանների տակ են ապրում նրանք եւ եթէ անհրաժեշտ միջոցների չդիմել, նոր սերնդին, որ բաւական մեծ թիւ է կազմում, հայութեան համար խաւառ կորսւած պիտի նկատւել (ընդգծումները մերն է Կ.Խ.)»¹²⁷:

Շնորիք պատրիարքը, ինչպէս ասեց, կատեգորիկ կերպով զանազանում էր Թուրքիայի հայութեան տեսակները, հետեւաբար 25 հազար բաքանակը նա գիտակցաբար է վերագրում է կրօնին հաւատարիմ մնալած (իմա մեր սահմանած «պաշտօնական») տեսակին: Այս տեսակաւորման հետեւութիւնները լաւագոյնս կարելի է տեսնել «Յառաջ»-ի 1969 թ. յունւարի 19-ի համարում. «Թուրքիայի ներքին գաւառներում ապրում են շուրջ քսան հազար հայեր... : Նրանց վիճակը ողբալի է: Սրանգից բացի տակաւին կան թրքալոստ հայեր, որոնց թիւը լայտնի չէ (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»¹²⁸:

Այդ ողբալի վիճակը դարձանելու մտադրութեամբ Կ. Պոլսում կազմւել էր մի յանձնախումբ, որի պարտականութիւնն էր ընդհանրապէս զրադւել ներքին գաւառների հայութեան հարցերով եւ մասնաւորաբար նոր սերնդով¹²⁹: Յատկանշական ենք համարում սոյն հարցի զուգորդում նշել, որ պետական մարմիններն էլ նման հարցերով «հետաքրքրւած» են եղել, ինչը ստիպել է նրանց 1962 թ. կեանքի կոչել «փոքրամասնութիւնների հարցերով» զբաղող յատուկ ենթալանձնախումբ, որը քառասուն տարիներ անց կազմալուծւեց 2004 թ. փետրւարին:

1969 թ. կէս-թոյլատու պայմաններում, Շնորիք արք. Գալուստեանին յաջողւել է այցելել Կեսարիոյ, Մալաթիոյ, Տիգրանակետի, Ալեքսանտրեթի (Իսքենդերուն) եւ Մուսա Լեռան միակ հայաբնակ գիւղ Վազըֆի հայ համայնքներին: Այնուամենայնիւ՝ պատրիարքը հնարաւորութիւն չի ունեցել այցելելու Կարնոյ (Էրզրում), Սեբաստիայի, Խարբերդի, Սշոյ եւ այլ վայրերում ապրող հայ բնկորներին¹³⁰, որոնց քաղաքական այդ ժամանակ, որոշ տւեալների հիման վրայ, շուրջ 250,000 էր հաշւարկւում¹³¹:

127. Ալիք, Թեհրան, 1970, նոյեմբերի 10:

128. Պատմա-բանասիրական հանդէս, Երեւան, 1969, թիւ 3, էջ 257:

129. Ալիք, Թեհրան, 1970, նոյեմբերի 10:

130. Բաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1970, Բ տարի, էջ 511:

131. Հայրենիք, Բոստոն, 1961, ապրիլ, ԼԹ տարի, թիւ 4, էջ 80:

«Հայրենիք» ամսագրի սոյն համարում կարդում ենք. «Պոլսոյ «Մարմարա» թերթի աշխատակից Կ. Սուրադեանը, որ վերջերս շրջագայել է Անատոլիայի հայաբնակ վայրերը, մօտ 250.000 է հաշւում մեր հայրենակիցների թիւը՝ հիմնւելով մի շարք տւեալների վրայ»: Յօդաւածագիրը չի նշել այդ տւեալները, սակայն Թուրքիայի բազմաթիւ քաղաքների հայ բնակիչների մասին տալիս է հետաքրքրական տեղեկութիւններ. «Ընդհանուր երեւոյթը այն է, որ մեր այդ ցրած հայրենակիցները շատ քիչ տեղերում միայն եկեղեցի ունեն, իսկ ոչ մէկ տեղում հայկական դպրոց: Հետեւաբար, այսօրայ կացութեամբ, նրանք դատաւարտւած են կորցնելու իրենց լեզուն եւ ազգային գիտակցութիւնը»:

Սա հենց այն ակնարկած արգելքներից, «կարմիր սահմաններից» է, որով ակնյայտ է դառնում պետական զգայնությունը Արեւմտեան Հայաստանի եւ անմիջական դրկից մարզերի նկատմամբ:

Սոյն ժամանակահատվածում վերապրող հայութեան հասարակական կեանքի մասին կան հետաքրքրական վկայություններ: Օրինակ, Կ. Պոլսի պատրիարքարանից Տիգրանակերտ ուղարկած Տ. Շաւարշ Պալըմեանը տալիս է իր տպավորությունները եւ մանրամասնություններով պատկերացնում է մասնաւորաբար այն ազգային ոգին, որ «տեսել է Տիգրանակերտի մէջ մնացած երկու հազար հայերի մօտ: Նրանք ընդհանրապէս պահել են իրենց հին, աւանդական սովորությունները: Օրինակ՝ նախ տղամարդիկ են ծաշում, ապա կանայք՝ գետինը լայն սփռոց փռելով»:

Պալըմեանը, սակայն, ակնարկում է նաեւ դրանց տխուր ճակատագրին. «Ազգային մասնաւոր կրթութիւն ստանալու հնարաւորութիւնից զուրկ՝ այդ դժբախտները գիտակցում են միայն, որ հայ են, սակայն կարօտ՝ ազգային եւ կրօնական կեանքի»¹³²:

Փաստօրէն ցեղասպանութեան վերապրողների երկրորդ սերնդի մօտ ազգային ինքնագիտակցութեան առկայութիւնը լաւապէս շօշափում է վերը բերած վկայութեան մէջ: Թերեւս ծուլման, ուժացման եւ այլասերման երեւոյթներ աւելի քիչ են կշռել, քան սոցիալական բարդութիւններն ու ֆիզիկական սպառնալիքները:

Թրքահայ գրող Սկրտիչ Մարկոսեանն իր գիւղագրական երկերում «Տիգրիսի ափերէն» (1999) եւ «Մեր այդ կողմերը» (1988, 1994, 1995 եւ 2001), պատկերաւոր կերպով նկարագրում է Տիգրանակերտի հայոց հասարակական կեանքը 1960-ականներին. եկեղեցական արարողութիւններ, հարսանեաց հանդեսներ եւ այլն: Նա շեշտում է, որ այնտեղ աստիճանաբար դժարացել են պարզ գոյապրուստի կենցաղային պայմանները. «Հայերը միայն արհեստաւոր էին, - վկայում է նա, որովհետեւ անելու այլ գործ չէր մնացել: Նախ՝ իրենց հողամասերը կորցրել էին, ապա պաշտօնեայ կամ զինուորական դառնալ էլ չէին կարող...»¹³³:

Տիգրանակերտի շրջակա Դերիքում կեանքը քիչ աւելի հանգիստ ու ազատ ներկայացնելով, հայ աւետարանական գործիչ Շահէն Մակարեանը գրելով Դերիկի մէջ խմբւած ապրող 30 հայ ընտանիքների մասին, մատնանշում է կարեւոր մի հանգամանք. «Քաղաքապետը թուրքի հետ ամուսնացած մի հայ կնոջ զաւակը լինելով, հայերի հանդէպ շատ ազնիւ վերաբերմունք ունի: Այստեղ հայերը շատ հանգիստ եւ ազատ են ապրում: Քաղաքապետը զուրկ գեղեցիկ եւ ընդարձակ եկեղեցին յանձնել է հայերին: Քահանայ չունեն, բայց եկեղեցին միշտ պահում են մաքուր եւ լուսաւոր»¹³⁴:

Նշեալ փաստի լոյսի տակ թերեւս աւելորդ չենք համարում յիշել եւ ամրագրել Միքայէլ Վարանդեանի ֆրազը, համաձայն որի աւելի քարծր, աւելի խորունկ եւ աւելի ընդարձակ ազգային գիտակցութեան հենքի վրայ, բնական փոխըմբռնման ոլորտ է գոյացել «պաշտօնական» եւ «քաջուն» հայութեան միջեւ. Իսլամացած հայի քաղաքապետ զաւակը, կրելով պետական պատասխանատւութիւնը եւ գիտակցելով դրա քաղաքական հետեւանքները, իր ազգակիցներին եկեղեցի է հայաթայթել:

«Նոր Մարմարա» օրաթերթի խմբագրապետ Ռոբերդ Հատտեճեանին ուղղած իր նամակում, Ալի Րըզա Տէմիրօք անունով Թուրքիայի քաղաքացին, 1960-ականների իր ծննդավայր Մալաթիայի, «Չավուշօղլու» քաղամասն այսպէս է բնութագրում. «Մեր քաղամասի մասնայատկութիւնն այն էր, որ բնակչութեան 60 տոկոսը հայեր էին, իսկ մնացած 40 տոկոսը մահմեդական հայրենակիցներ: Մեր տան երկու կողմերում հայեր էին բնակում: Այս դրացիութեան պատճառով քաղամասի ժողովուրդը այնպէս միաձուլւել էր իրարու, որ կարծես դարձել էին միս ու եղունգ»¹³⁵: Մալաթիան պատմական Փոքր Հայքի հայութեան կարեւոր քաղաքներից մէկն է, ուր, ըստ Շահէն Մակարեանի՝ 1960-ականների վկայութեան, ապրում էին 120 ընտանիք հայեր, սոցիալական լաւ վիճակով «արհեստաւորներից եւ արեւտրականներից բաղկացած»¹³⁶:

Շահէն Մակարեանը հարուստ տեղեկութիւններ է տալիս նաեւ Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների (տարածք «դ») «պաշտօնական» հայութեան եւ յատկապէս Սեբաստիայի մասին, ուր այդ ժամանակահատվածում ապրում էին, մեծ մասամբ առեւտրով եւ արհեստով զբաղող, 80 հայ ընտանիքներ: Նա Սեբաստիայի հայութեան մասին հաղորդում է նաեւ մի այլ կարեւոր տեղեկութիւն. «Անշուշտ շրջակայքում եւ գիւղերում էլ հայեր գտնուում են...»¹³⁷:

Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների միւս քաղաքների վերաբերեալ. Բուն շապին-գարահիսարցի Շահնագար Քեօթահեանը, 1969 թ. իր ուղեգրական յուշերում գրում էր. «...Կանգ առանք Սու-Շեհիր (Էնտիրէն), հարցնելով այնտեղ գտանք 90 տարեկան դեռ կայտառ ու շարժուն մի հայուհի, որ քահանայի հարս էր եղել եւ եղեռնից յետոյ յաջողել էր մնալ այնտեղ: Նա էլ իր կարգին մեզ առաջնորդեց ուրիշ հայ ընտանիքի մօտ. բոլորն էլ հայերէն էին խօսում եւ մեզ ընդունեցին սիրալիր...»¹³⁸:

Նկատելի է դառնում, որ Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների հայութեան սոցիալական կեանքը այս ժամանակահատվածում տարբերել է զուտ ֆեոդալական տնտեսակարգ ունեցող շրջաններից: Ըստ Պոլսի Գատըգիւղ թաղի քահանայ Տ. Մովսէսի. «Եօզկատում

132. Հայրենիք, Բոստոն, 1963, ապրիլ, ԽԱ տարի, թիւ 4, էջ 80:

133. Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2001, նոյեմբերի 21:

134. «Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Փարիզ, 1971, յունւ.-փետր., թիւ 1-2, էջ 36:

135. Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2004, յունւարի 27:

136. «Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Փարիզ, 1970, ապրիլ, թիւ 4, էջ 79:

137. Նոյն տեղում:

138. Նաւասարդ, Լոս Անջելոս, 1986, ապրիլ, թիւ 45, էջ 20:

գտնում են 16 հայ ընտանիք: Սրանցից մի մասը զբաղված են երկաթագործությամբ, մի քանիսը՝ դերձակությամբ, իսկ մնացածներն էլ բանուորներ են»¹³⁹: Այս վկայության հիման վրա Փոքր Հայքում և յարակից շրջաններում չկան ճորտական աշխատանքի բացառապես նշույներ, որոնք ակնյայտ են եղել Արեւմտեան եւ Հարաւ-Արեւմտեան Հայաստանում:

Իսլամացած համաձայնականության այս ժամանակահատվածի թաքսանակի մասին հանդիպում ենք Սերո Խանզադեանի աշխատության մէջ. «Այժմ, ոչ լրիւ տւեալներով, Տրապիզոն-Գիւմուշխանէ-Բաբերդ-Սպեր-Համշէն ընդարձակ հատւածում երեք հարիւր հազար մահմեդական հայեր են ապրում: Միայն Սուրմենիէի փոքրիկ նահիւնում (գաւառակ, վիճակ) հինգ հազար տուն մահմեդական հայեր կան, 30-35 հազար մարդ: Մոռացած հայութիւն...»¹⁴⁰: Այս տեղեկութիւնը արժէքաւոր է նաեւ այն տեսակետից, որ ընդհանրապէս այս ժամանակահատվածում համաձայնականների մասին արգոյ են շատ սահմանափակ թույլ տւեալներ:

Գալով Արեւմտեան Հայաստանի (տարածք՝ «ա») այլ քաղաքներում բնակող հայութեան վիճակին, եւս արգոյ են որոշ վկայութիւններ, առաւելաբար Սասուն-Մուշ-Վարդոյի շրջանների մասին: Հայ աւետարանական հոգեւոր հայր Հրանտ Կիւզելեանն իր 1969 թ. ուղեգրութեան մէջ առանձին գլուխ է յատկացրել «Վարդո Աշիրեթ»-ին, ուր եւ շատ ծոխ մանրամասութիւններով ներկայացնում է այդ շրջանի հայութեան համայնքային-սոցիալական իրավիճակը¹⁴¹:

Առարկայական ծանր ու դժգոհ պայմաններում, ազգային ինքնագիտակցութեան պահպանման իրողութիւնը, նկատելի է նաեւ այստեղ, ուր, ըստ Շահէն Մակարեանի, ապրում են «բոլորովին աննպաստ պայմանների տակ, շրջապատւած մոլեռանդ իսլամ քուրդ գիւղերով, դեռ իրենց հայութիւնն ու հաւատքը պահող» հայեր¹⁴²:

Ասեմք նաեւ, որ 1966 թ. Վարդոյում պատահած երկրաշարժից մեծապէս տուժել են այնտեղի հայերը: Լուսանկարիչ Հերի Գունտաքճեանը հասել է Վարդո, աղետից ընդամենը մի քանի ժամ յետոյ եւ ականատես է եղել «աւերակների տակ ճչացող» հայ մանուկներին: Մի քանի օր անց, նա տեղեկացւել է, որ երկրաշարժից յետոյ բարեբախտաբար «նկատարելի թույլ քրդացած հայեր տակաւին ողջ են մնացել Վարդոյում»¹⁴³:

Հերի Գունտաքճեանը նոյնպէս վկայում է, որ Պոլսի պատրիարքարանի հրապարակած անւանացանկի համաձայն՝ 1966 թ. պատահած

աղետին զոհ են գնացել չորս հայ ընտանիքներ Վարդոյում, թույլ 14 անդամներով¹⁴⁴:

Պիտի ասել, որ տւեալ երկրաշարժը, մարդկային ցաւալի վնասներ պատճառելով հանդերձ, կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ «թաքուն» հայութեան մի բաժնի յայտնաբերման գործում: «Սասուն» գրքի հեղինակը ակնարկում է այս հարցին ասելով, որ երկրաշարժը անակնակաւ յայտնութիւն եղաւ, եւ որի «շնորհիւ» ի յայտ եկան ինչպէս Վարդոյի շրջանում այնպէս էլ Սասունի լեռներում գոյութիւնը պահող հայկական գիւղեր, «քրդացած (միայն լեզուով), քրիստոնէայ մնացած ամբողջական հայ գիւղեր»¹⁴⁵:

Վերը նշած վկայութիւններում «քրդացած»-ը թերեւս բառացի-օրէն հոմանիշ պիտի համարել դոկտ. Աշոտ Մելքոնեանի մատնանշած «թուրքացած» կամ «տաճկացած» բառերին, որը, ըստ էութեան, ծուլածութեան իմաստից առաւել պարունակում է իր մէջ թաքնւածութեան հասկացութիւնը:

Տրամաբանութիւնը հետեւեալն է. եթնիկական ծուլման եւ ուծացման պայմաններում կատարեալ մետամորֆոզացած տարրի յայտնաբերումն ու զանազանումը միւսներից անկարելի է: Նոյնիսկ մարդարանական եւ ֆիզիոլոգիական հիմունքները բաւարար չափորոշիչներ չեն տալիս յատկապէս արագ յայտնաբերման գործի համար:

Հետեւաբար, եթէ ուղեւորներն ի վիճակի են ոչ մասնագիտական պարզ որոնումներով գտնել «թուրքացած» կամ «քրդացած» հային ու զանազանել նրան թուրքից կամ քուրդից, դա նշանակում է, որ տւեալ հայը, իր եթնիկական պատկանելութեամբ, տակաւին չծուլած, բայց եւ թուրքախօս, քրդախօս կամ կրօնափոխ հայ է՝ «թաքուն» հայ կամ «hidden» կամ «crypto» armenian:

Այս հայութեան համատեքստում Սասունը հանդիսանում է ամենախորհրդաւոր եւ հետաքրքիր աւանը: Շաւարշ քահանայ Պալըմեանի վկայութեամբ. «Այսօր Սասնոյ լեռներում հարիւր տուն հայութիւն կայ, իւրաքանչիւր տուն 15-30 անդամ ունի, որոնք հարսներով ու թոռներով ապրում են իրենց սեփական կալւածների մէջ»¹⁴⁶: Նման մի թիւ քիչ թէ շատ հաստատում է նաեւ Շահէն Մակարեանը. «Սասնոյ մէջ ներկայում հազարից ւելի հայեր կան»¹⁴⁷:

Այստեղ պիտի նկատել ազգային ինքնագիտակցութեան ու հաւաքական կեանքի գիտակցութեան առկայութեան փաստը Արեւմտահայաստանի «թաքուն» հայութեան մօտ. «Գաւառի մէջ կան այնպիսի հայեր, որոնք իրենց անձնական շահերը կանտեսեն, հանգիստը կզոհեն

139. Ալիք, Թեհրան, 1962, հոկտեմբերի 14:

140. Խանզադեան Ս., Չայն Համշէնական, Երեւան, 1971, էջ 11:

141. «Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Փարիզ, 1969, նոյեմ.-դեկտ., թիւ 11-12, էջ 244-246:

142. Նոյն տեղում, 1971, յուն.-փետ., թիւ 1-2, էջ 35:

143. Գարագաշեան Վ., "Fifty years behind a lens", Հայրենիք Վիքլի, Բոստոն, 2001, ապրիլ:

144. Բազին, Բեյրութ, 1968, յուլիս:

145. Սէլյան, Սասուն, Երեւան, 1990, էջ 10:

146. Ալիք, Թեհրան, 1963, մարտի 31:

147. «Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Փարիզ, 1970, յուն.-փետ., թիւ 1-2, էջ 29:

յանուն եկեղեցու եւ համայնքի...»,- կարողում ենք Շաւարշ քահանայ Պալմենյանի տաժ տպաւորութիւնների մէջ¹⁴⁸:

Բնորոշելով Արեւմտեան Հայաստանի ֆեոդալական իրավիճակը եւ այն, որ, «գաւառի կենցաղն ու ապրելակերպը նախնական են», Շաւարշ քահանայ Պալմենյանը ակնարկում է մի կարեւոր երեւոյթի, որ յատուկ է հայի ազգային նկարագրին. «այսօր գաւառի մէջ աղքատներ ունենք, սակայն մուրացկաններ չունենք»¹⁴⁹:

Գաւառահայութեան առօրեայի մասին ուշագրաւ են նաեւ Շահէն Մակարեանի վկայութիւնները: Անդրադառնալով սասունցիների հաւաքական գիտակցութեանն ու կեցւածին, նա գրում է մի միջադէպի մասին, որը աւելորդ չենք համարում մէջբերել այստեղ. «Երկու տարի առաջ, մեզ հետ վեճի բռնած դրացի քրդերը մեզնից մի տարեց սպանեցին: Ու սկսեցին մեզ անիրաւել ու կողոպտել: Բողոքեցինք: Ոճրագործն անմիջապէս բանտարկեց, բայց յետոյ ազատ արձակեց եւ սկսեց աւելի չարամալ ու ազատ համարձակ մեզի անտանելի վնասներ հասցնել...: Տիգրանակերտ բողոքեցինք: Այս անգամ կառավարութիւնը խուլ դարձաւ եւ չուզեց միջամտել»¹⁵⁰:

Հրանտ Սամուէլն ակնարկելով, որ գաւառներում «հազարաւոր թուրքախօս հայ երիտասարդութիւն» կա, վերլուծում է նրա ծուլման դէմ պայքարող պոլսահայ հայրենասէր մտաւորականութեան, հոգեւորականութեան եւ գործիչների գործունէութիւնը եւ եզրակացնում, որ հենց այդ ծուլման մտահոգութեամբ են գործել ու աշխատել նրանք «աւելի քան կէս դարից ի վեր»¹⁵¹:

Հրանտ Սամուէլն ակնարկում է եւս մի այլ հարցի, որը մեր կարծիքով, բնորոշ նշանակութիւն ունի մեր նիւթի առնչութեամբ թուրքիայի պետական քաղաքականութեան գնահատման մէջ: Նա վկայակոչելով Շնորհք արք. Գալուստեանին եւ ժողովրդավար կուսակցութեան հեղինակաւոր դէմքերից եւ խորհրդարանի պատգամաւոր Մկրտիչ Շէլեֆեանին՝ պարզում է, թէ ինչպէս թուրքիայի օրւայ իշխանութիւնները, «շնորհակալ լինելու փոխարէն», յաճախ անյաղթահարելի դժարութիւններ են յարուցել «Անատոլիայի» հայ մանուկներին, Կ. Պոլիս փոխադրելու գործում¹⁵²:

Այս վկայութիւնը մէկ կողմից հաստատում է մեր «կարմիր սահմանների» տեսութիւնը, իսկ մի այլ մեկնաբանութեամբ, բնորոշում է պետական յստակ քաղաքականութիւնը՝ գաւառահայութեանն առաւել մեկուսացնելու եւ մայր օրգանիզմից հեռու պահելու ուղղութեամբ:

Համաշխարհային պատմութեան մէջ 1960-ականները հանդիսացել են որպէս երիտասարդութեան եւ ուսանողութեան քաղաքա-

կան դերակատարութեան ժամանակաշրջան: Այդ շրջանում Մենդէրեքեան համեմատական ժողովրդավարութիւնը համտեսած եւ զինուորական բռնապետութեան ենթարկած թուրքիայի քաղաքա-հասարակական կեանքը, տրամաբանօրէն չէր կարող յղի չլինել այլեւայլ շարժումներից ու հոսանքներից:

«Ժողովրդավար կուսակցութեան» բիրտ ճգման եւ ուրոյն եւ իրական սոցիալ-դեմոկրատիայի բացակայութեան պայմաններում, կոմունիզմը, ապա ծայրայեղ ծախս էր սկսել լայնօրէն հմայել ու իր շարքերում ներգրաւել թուրքիայի երիտասարդութեանը, որից անշուշտ չէր կարող անմասն մնալ թրքահայութիւնը, յատկապէս աւատապետական, յետամնաց ու խաւարածիտ «Անատոլիայում»:

Մի «թաքուն» հայ իր դաժան մանկութեան ու երիտասարդութեան տառապանքները, ընտանիքի դառն տեղափոխութիւններն ու իր «ծախ» հոսանքներում ներկրելու պատմութիւնը պատմելով, «Հոգիս քեզմով կը խայտայ» գրքի հեղինակ եւ առաջադիմական գրող, Քեմալ Եալչինին, ասում է. «Մօրս երգերն ընդհանրապէս թախծոտ էին: Իմ երգերը չէր հաւանում: Մայրս իր երիտասարդութեան դաշնակցական է եղել: Քաղաքական տեսակետից էլ ինձ երբէք չէր հաւանում: Ինքը, փեսաները, մեծ մօրաքրոջս ամուսինը, բոլորն էլ դաշնակցական կուսակցութիւնից էին եղել: Որպէս ընտանիք, մենք այդ արտի մէջ ենք բուսել: Մօրս դիմադրելու ուժը, կամքը քարի պէս տոկուն էր: Իր հաւատը, յոյսը երբէք չկորցրեց: Իր լաւատեսութիւնը, մարդասիրութիւնը, ընդդիմութեան ցիղը զալիս էր երիտասարդութեան ընթացքում իր կուսակցական լինելուց: Իմ անհատականութեան եւ յատկապէս քաղաքական տեսակետներիս հասունացման մէջ մօրս ազդեցութիւնը մեծ է եղել...»¹⁵³:

Կոտորածները, պարբերական բռնազաղթները եւ էթնոկրօնական ինքնութիւնից հրաժարելու անմարդկային հարկադրանքը «թաքուն» հայերի մօտ ստեղծել էին քաղաքական իւրայայտուկ տրամադրածութիւն եւ երբ պայմանները թոյլատու էին, նրանք անհատաբար դրսեւորում էին քաղաքական խիստ դիրքեր եւ հակապետական կեցւածքներ:

Սինչեւ 1960-ականները թուրքիայի Կոմունիստական կուսակցութիւնը, իր «իմտերմացիոնալիստական» կարգախօսներով, հանդիսանում էր այն կազմակերպւած կառոյցը, որի մէջ համախմբւում էին հակառեժիմ ուժերն ու զանազան էթնոկրօնական խմբերի ներկայացուցիչները: Այդ թւականներից յետոյ կուսակցութեան գաղափարախօսական լճացումը, ներքին թելաւորումներն ու հերթական անջատումները եւ իշխանատենչական ձգտումներն աստիճանաբար իջեցրեցին նրա երբեմնի հեղինակութիւնը եւ թուլացրեցին նրա կազմակերպական կորովը, որի հետեւանքով հակառեժիմ շարժման զլուխն անցան փոքր կառոյցներով եւ ահաբեկչական խմորումներով ծախ-ծայրայեղական իրերամերժ խմբեր եւ խմբակցութիւններ:

153.Քեմալ Եալչին, Հոգիս քեզմով կը խայտայ, թարգմանեց Գարեգին արք. Պեքեմեանը, Երեւան, 2003, էջ 306-307:

148.Ալիք, Թեհրան, 1963, մարտի 31:

149.Նոյն տեղում:

150.«Բանբեր» հոգեւոր ամսաթերթ, Փարիզ, 1970, յունւ.-փետր., թիւ 1-2, էջ 30:

151.Ալիք, Թեհրան, 1969, դեկտեմբերի 29:

152.Նոյն տեղում:

Կոմունիստական կազմակերպությունների ներքին փոխարաբերությունների ոլորտում եւս, հակառակ կոմունիզմի դասականացած քարոզչության, գնալով ակնյայտ էին դառնում էթնիկական խտրականության եւ այլամերժության երեւոյթներ: Այս իմաստով կարելի էր գտնում այստեղ մեքերել ժալէ անունով մի ծախակողմեան թուրքի տեսակետները, որն իր երիտասարդ հասակում սիրահարած է եղել մի կեսարացի «թաքուն» հայի՝ Ջաքարիա անունով: Նա Քեմալ Եալչինին պատմում է, թէ ինչպէս «միութեան պատասխանատու տիկինը» ուղղակի եւ անուղղակի բոլոր միջոցներով արգելքներ է ստեղծել իր եւ Ջաքարիայի յարաբերութեան հարցում. «նման վիճաքանութիւններ եւ խօսակցութիւններ ունեինք բազմաթիւ ընկերների հետ, - պատմում է ժալէն, ոմանք իրենց յանցաւոր էին զգում, որ չէին կարողացել ինձ համար մի թուրք ընկեր գտնել: Գլխից զարնածի պէս էի դարձել: Սա ինչ՝ ծախակողմեանականութիւն էր: Սէկ կողմից «մարդիկ հաւասար են», «բանտներ, բոլոր երկրների, միացէ՛ք» էին գոռում, երգեր էին երգում, միւս կողմից «Ջաքարիան հայ է, չես կարող իր հետ ամուսնանալ» էին ասում...»¹⁵⁴:

Ազգամիջեան անվստահութեան եւ գաղափարախօսական ամբոխավարութեան եւ կեղծաւորութեան նման պայմաններում, «թաքուն» հայութիւնն իր հակապետական դիրքն ու տեղն այլեւս չէր կարողանում որոնել թուրքական ծախակողմեան հոսանքներում: Այդպիսով, նրա քաղաքական ձգտումները յաջորդող տասնամեակներով ընթացել են ամենատարբեր ուղիներով:

Ե- 1971- 1980 թթ.

Այս ժամանակահատուածը յատկանշուում է «Գորշ գայլերի» հակահայ գործունեութեամբ: Բուն անունով «Ազգայնական շարժում» (MHP) ծայրայեղ աջ ցեղապաշտական այս կուսակցութիւնը, զնդապետ Ալփաիսլան Թուրքէշի զխաւորութեամբ 1969 թականից հանդիսացել է պանթուրանիզմի ամենահոլովո բազուկը Թուրքիայի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան դաշտերն ամէն կարգի ընդդիմութիւնից ու հակառակորդից մաքրելու գործում:

Կիսագինորական այս կառոյցի «էսկադրոններն» այդ շրջանում բուռն գործունեութիւն ծաւալեցին ինչպէս թուրք եւ քուրդ այլախոտարրերի, այնպէս էլ երկրի եւ արտասահմանի հայութեան դէմ:

Թերեւս թրքական պատկանելութեան TIS (Turk- Islam- Sunni) բանաձեւի յօրինումն ու տարածումը կարելի է այս շրջանի արդիւնքը համարել:

Յատկապէս հայ ազատագրական շարժման նոր զինեալ պայքարի ժամանակահատուածում «Գորշ գայլերի» կիրառած թրքացման քարոզարշաւի սպառնալիքի ներքոյ թրքահայութիւնը ստիպւած ինքն

իրեն ներկայացնում էր որպէս քրիստոնեայ թուրք՝ հայկական ծագումն ու պատկանելութիւնը քաղաքական յանցանք նկատելով: Այս կապակցութեամբ հետաքրքրական մատնանշում կա պատմաբան Ջոն Կիրակոսեանի «Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ» արժեքաւոր աշխատութեան մէջ, ուր մեքերելում է թուրք պրոֆ. Նեժադի պնդումը, թէ. «հայերն առհասարակ իրենց քրիստոնեայ թուրքեր են նկատում»¹⁵⁵: Պատմագիտական եւ էթնոլոգիական տրամաբանութիւնից հեռու նման անհեթեթութիւններով էր հիմնաւորում սոյն ժամանակահատուածի հակահայ քաղաքականութիւնը:

Շնորհք պատրիարքի տւեալներով՝ այդ ժամանակի «իսլամացած» հայութեան թաքանակը մինչեւ մէկ միլիոնի էր հասնում, որոնց կարելի էր մասը գիտակ էր իր հայկական արմատներին: 1980 թ. երուսաղէնում իր բանախօսութեան մէջ Շնորհք պատրիարքը հետեւեալն է ասում. «...Գաւառի մէջ նոյնիսկ մինչեւ մէկ միլիոն հայեր ունենք»: Եւ աւելացնում է, որ Սալաքիայում սոցիալապէս ապահոված հայեր կան, նոյնպէս եւ Էլազիզում հայեր կան եւ եկեղեցի ունեն: Տիգրանակերտ հայեր կան, «իսկ լսածիս համեմատ, Սասնոյ լեռների վրա էլ ցրած հայեր կան, որի մասին ժամանակին ձեռքս անցաւ 35 գիւղերի մի անւանացանկ...»¹⁵⁶:

Այս ժամանակահատուածում Կեսարիայի հոգեւոր պետ Սերովքէ քահանա Կիւլեանը, որ 1976 թ. Ս. Ջատկի աթիւ այցելել էր մի շարք քաղաքներ, իր հաղորդած տեղեկագրում կարելի է տալիս հիմնականում Փոքր Դայքի և յարակից շրջանների հայութեան մասին, ըստ որի Սեբաստիայում բնակւած են եղել 75, Թոքատում՝ 25, Ամասիայում՝ 30, Գիւմիւշհաճըկէոյում՝ 25, Պողազլեանում՝ 30 եւ Գաստամոնուում՝ 80 հայ ընտանիքներ¹⁵⁷, մեր հասկացութեամբ գերազանցապէս «պաշտօնական» հայերից: Յիշեցնենք նաեւ, որ սոյն տեղեկագրից դարձեալ պարզւում է ակնարկւած «կարմիր սահմանների» հարցը:

Քաղաքների ցանկը դեռ կարելի է ընդլայնել՝ աւելացնելով նաեւ Ամասիան, ուր 1971 թ. տւեալներով ապրում էին 300 հայեր¹⁵⁸: Պատմական Գումուշխանէում 1970-ականների տւեալներով՝ կային 330 հայ բնակիչներ¹⁵⁹: Այնուամենայնիւ, գոյութիւն չունի համապարփակ պատկեր այս ժամանակահատուածի «պաշտօնական» հայութեան թաքանակի համար: Նոյնիսկ Արեւմտեան Դայաստանի (տարածք՝ «ա»)

155. Կիրակոսեան Զ., Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ (գիրք երկրորդ), Երեւան, 1983, էջ 445:

156. Ալիք, Թեհրան, 1980, դեկտեմբերի 18:

157. Նոյն տեղում, 1976, մայիսի 25:

158. Յակոբեան Թ. Խ., Պատմական Դայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 36:

159. Նոյն տեղում, էջ 135:

սրտում՝ երգումում եւս, ըստ «Ալիք» օրաթերթի, 1973 թ. դեռ գոյութիւն ունեցել հայեր¹⁶⁰, անշուշտ «պաշտօնական» հայեր:

Առաւել բարդ անորոշութեամբ եւ տեւականի պակասութեամբ շարունակում է մնալ հայութեան միւս տեսակների պարագան. «Իսլամացած» համշէնահայութեան եւ պոնտահայութեան սոյն ժամանակահատուածի թաքանակի մասին լայն քննարկումներ է կատարել Բարունակ Թողաքեանը: 1981 թ. վերջին լոյս է տեսել նրա «Համշէնահայերի ազգագրութիւնը» ծաւալուն աշխատութեան առաջին մասը, ուր ասում է. «Սեւ ծովի հարաւում առնազն 400 հազար մահմեդական համշէնահայ պիտի լինեն»¹⁶¹:

«Հաշիւ չունին անոնք, - գրում էր Զրանտ Սամուէլը 1976 թ., որ Սեւ Սպանդի զարհուրելի օրերուն կրօնափոխութիւնը փրկութեան լատտ համարելով խուսափեցան ցեղասպան դահիճի եթաթաղանթի զոհելէ»¹⁶²: Այսպիսով, Զրանտ Սամուէլը խորքում ակնարկում է «թաքուն» հայութեան թաքանակի մեծութեանը այս ժամանակահատուածում: Նա նաեւ իր հետազօտական արժէք ներկայացնող յօդածներում, նշմարում է «թաքուն» հայութեան սերնդափոխութեան հարցը, բնութագրելով, որ առաջին սերնդին պատկանողները, ովքեր անմիջական կերպով յիշում են «իրենց հայութիւնը, քրիստոնէական աւանդութիւններն ու մասամբ նաեւ լեզուն», փորձում են դրանք փոխանցել «իրենց ժառանգորդներուն», ահաւոր դաժան պայմաններում¹⁶³:

Դարձեալ առանձին ուղեգրութիւնների ընդմիջից հաստատում է «թաքուն» հայութեան գոյութիւնն Արեւմտեան Հայաստանի ամենայ ծայրամասային վայրերում անգամ: Զբոսաշրջիկ Համբարձում Վասիլեանը, որ այս ժամանակահատուածում այցելել է իր պապեանական գիւղը Բաղին, վկայում է, որ Բաղինում (հաւանաբար Դերսիմի մօտակայքում) մնացել են մի քանի կրօնափոխ հայեր, որոնցից մէկը Նոյնիսկ շրջակա քրդաբնակ գիւղերից մէկի գիւղապետն է¹⁶⁴:

Թուրքիայի արեւելեան շրջաններում ծպտեալ շրջած Յակոբ քահանայ Գլընճեանն իր «Քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններ Թուրքիայից» յօդածաշարում, բնորոշելով այդ ժամանակահատուածի հայութեան սոցիալական վիճակը, որ այդ հայերի շահաւիղները վերածւած են եղել տնային ստրուկների, եւ պարտաւոր են կատարել ամեն տեսակ աշխատանք իրենց տիրոջ համար եւ այլն: Սակայն հակառակ այդ սոցիալական ծանր պայմանների. «Արտաքննապէս

իսլամացած (նրանց կոչում են «մուսուլմանի»), նրանք պահպանում են իրենց հայկականութիւնը»¹⁶⁵:

Ինչպէս նախկին, այնպէս էլ այս ժամանակահատուածում «թաքուն» հայի համար բացառւած է եղել իսպառ ծուլելու, թուրքանալու ճամբան: Թէեւ «զեաւուր» (թուրքերէնով նշանակում է՝ անհաւատ, անհնազանդ, խռովարար) նուստացուցիչ կոչումն առերեւոյթ փոխել էր՝ հեզնական «մուսուլմանի»-ի, սակայն բնագոյն համագօր էքնիական ինքնագիտակցութիւնից բխած պատմէշը շարունակում էր անթափանց մնալ ծուլման դէմ:

Մեր գնահատմամբ այդ պատմէշի պահպանման հարցում առկա է երկկողմանի ցանկացողութիւն՝ մէկ կողմից «թաքուն» հայութեան մօտ, իսկ միւս կողմից՝ իսլամ թուրք կամ քուրդ զանգաւածների: Այս իրողութիւնն ապացուցող մի վկայութիւն կա Քեմալ Եաւլինի գրչին պատկանող գրքում, ուր մի «թաքուն» հայ դառնօրէն արտայայտւում է իր դէմ փակւած ծուլման ելքի մասին. «Իսլամ էլ դառնաս, հաջի էլ դառնաս, - ասում է նա, նորից ճակատիդ փակցւած «կեաւուր» պիտակը չես կարող հանել»¹⁶⁶:

«Թաքուն» հայութեան սոցիալական կեանքին առնչող հարուստ եւ հետաքրքրեալ տեղեկութիւնների կարելի է հանդիպել «Եւրոպայի եւ հետաքրքրեալ տեղեկութիւնների կարելի է հանդիպել միջեկեղեցական զաղթական աշխատաւորների պաշտպան միջեկեղեցական յանձնախմբի» երկու առանձին տեղեկագիր-ուսումնասիրութիւնների մէջ. առաջինը 1979 թ., իսկ երկրորդը 1982 թ. պատրաստւած¹⁶⁷: Վաչէ Բրուտեանը թարգմանելով եւ խորքային վերլուծման ենթարկելով առաջին տեղեկագիրը՝ արեւելեան նահանգների բաժնի կապակցութեամբ գտնում է, որ ժրաջան աշխատողներ են եղել քրիստոնէաները եւ տնտեսական ամենանեղ կացութիւնների մէջ անգամ, ի տարբերութիւն քրդերի, կարողացել են շատ աւելի բարւոք կեանք ստեղծել իրենց ընտանիքների համար: «Այս տնտեսական ազդակը, - ըստ զեկուցաբերների, եզրակացնում է Բրուտեանը, կարեւոր պատճառ է, որ քրդերը թշուառութեան մէջ իրենց բնագոյնական թալանի ու բռնութիւնների քաւութեան նոխազ դարձնեն քրիստոնէաներին...»¹⁶⁸:

Ի՞նչ թիւ էին կազմում «թաքուն» հայերն այս ժամանակահատուածում: Այս ուղղութեամբ մեր տրամադրութեան տակ է մի շատ կարեւոր փաստ, որը մեր կարծիքով հիմնաւած է Ստամբուլի «Նոր Մարմարա» օրաթերթի աշխատակից Կ. Մուրադեանի տեւալների վրա¹⁶⁹: Սիւս եւ փաստը. «Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի

160. Ալիք, Թեհրան, 1973, սեպտեմբերի 23:

161. Սովետական Հայաստան, Երեւան, 1983, ISSN 0131-6834, թիւ 6, էջ 31:

162. Ալիք, Թեհրան, 1976, մայիսի 25:

163. Նոյն տեղում:

164. Սիմոնեան Զր. Լ., Թուրք-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, Երեւան, «Հայաստան», 1991, էջ 572:

165. Կիրակոսեան Զ., Երիթթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ (գիրք երկրորդ), Երեւան, 1983, էջ 428:

166. Քեմալ Եաւլին, Հոգիս քեզմով կը խայտայ, թարգմանեց Գարեգին արք. Պեքճեանը, Երեւան, 2003, էջ 347:

167. Ալիք, Թեհրան, 1984, մայիսի 5, թիւ 13512

168. Նոյն տեղում, 1980, մարտի 3, թիւ 12338:

169. Հայրենիք, Բոստոն, 1961, ապրիլ, ԼԹ տարի, թիւ 4, էջ 80:

տեալներով այժմ (իմա՝ 1975 թ.) Թուրքիայում ապրող հայերի թաքսանակը հասնում է շուրջ 250 հազար մարդու»¹⁷⁰:

Իրանցի հետազոտող Աբդուլհուսէյն Սաաիդեանն իր աշխատության մեջ այս նոյն թաքսանակը հաստատող տեղեկանք է մեջբերում «Հայրենիքի Ձայն» թերթից, բայց կասկած է յայտնում, որ «Թուրքիայի պարագայում 250 հազարը շատ կասկածելի թիւ է, ուրեմն իր մեջ պիտի ընդգրկի բազմաթիւ «կանոնախախտ» հայերին, որոնք թուրքական անուններ ունեն եւ իսլամացել են հետապնդումներից ու հալածանքներից խուսափելու համար»¹⁷¹:

Յայտնած կասկածը փարատելու համար Գրիգոր Աւագեանն էլ մեջտեղ է դնում «թաքուն» հայութեան իրողութեան փաստը եւ այս կապակցութեամբ բազմաթիւ, տարաբնույթ եւ յաճախ հակասական տեալներին ի տես, իր աշխատության մեջ եզրակացնում է. «Ո՞րն է այդ տեալներից ստույգը: Մեր կարծիքով անշուշտ՝ 250 հազարը: Դեռ աւելին. նրա կարծիքով Թուրքիայի գիւղական բնակավայրերում (յատկապէս արեւելեան վիլայեթներում) ապրում են մեծ թւով հայեր, որոնք, սակայն մի կողմից վախի ազդեցութեան տակ թաքցնում են իրենց ազգային պատկանելութիւնը, իսկ միւս կողմից կտրած լինելով աշխարհից եւ ապրելով խիստ մեկուսացած կեանք, պատկերացում էլ չունեն հայերի գոյութեան (գոյատեւման) մասին եւ անտարբեր կերպով գրում են թուրք, բայց մեխանիկորէն շարունակում են պահպանել ազգային որոշ սովորութիւններ եւ աւանդներ: «Այնտեղ շատ գիւղերում, - եզրակացնում է Աւագեանը, - շարունակում են ապրել քրիստոնէայ հայեր, որոնք խնամքով թաքցնում են իրենց եւ ազգային եւ կրօնական պատկանելութիւնը (ընդգծումները մերն է - Կ.Խ.)»¹⁷²:

Ահա Գրիգոր Աւագեանի այս լրացուցիչ բացատրութիւնները սպառնիչ են համոզելու համար, որ նշւած թաքսանակը (250 հազարը) գերազանցապէս առնչւում են «թաքուն» հայերին:

Մի յատկանշական փաստաթղթի լոյսի տակ առաւել պարզւում է հայութեան «խնամքով թաքնելու» երեւոյթը: Այսպէս՝ Զերեմ Օկտեմն իր «Թուրք Հայրենիքի ստեղծումը՝ արդիականացումը, ազգայնականութիւնը եւ աշխարհագրութիւնը Հարաւ-արեւելեան Թուրքիայում 19-րդ դարավերջում եւ 20-րդ դարում» աշխատության մեջ վեր հանելով Ուրֆա քաղաքի բարոյա-հոգեբանական եւ պատմա-մշակութային նշանակութիւնը հայ ժողովրդի համար՝ գրում է. «Հայկական եւ Սիրիական համայնքների անդամներն ապրել են քաղաքում մինչեւ 1970-ական թականները, երբ, ըստ տեղացիների, մահացաւ, քաղաքի վերջին հայը

բժիշկ Վանեսը»: Ապա շարունակում է Օկտեմը. «Ըստ մի շարք հետազոտութիւնների ու փաստաթղթերի, այսօր առնազն 200 եւ հաւանաբար դեռ աւելի ծագումով հայ ընտանիքներ ապրում են Ուրֆայում: Նրանք իսլամացած են, ունեն թրքական անուններ եւ հանրութեան մօտ խուսափում են որպէս հայ ներկայանալուց: Երբ հայկական եկեղեցին մզկիթի էր վերածւում 1990-ականների սկզբում, աւելի քանի 200 բողոքագրեր, ի բողոք այդ վերածման, հասցեագրուեցին Ուրֆայի նահանգապետին, որոնց ընթացք չտրւեց անստորագիր լինելու պատրւակով»¹⁷³:

Այս կարեւոր վկայութեամբ պարզ է դառնում «թաքուն» հայութեան ազգային գիտակցութեան ու նրանց հաւաքական յանձնառութեան չափը, ազգային գոյատեւման բարդ, աննպաստ եւ դժնդակ պայմաններում: Պայմաններ, որոնք վերջին հաշւով, տեղահանութեան համար լուրջ պատճառ կարող էին հանդիսանալ:

Պոլսահայ «Ժամանակ» օրաթերթի 1976 թ. համարներից վերցւած տեղեկութիւնների համաձայն՝ 120 հոգուց բաղկացած սասունցի 16 ընտանիք ժամանել են Պոլիս թշուառագոյն վիճակում: Արաբկիրում կան 450 անչափահաս երեխաներ, որոնցից միայն 200-ը հնարաւորութիւն ունեն վարժարան յաճախելու: Ակնի եւ շրջակայքի հայ բնակչութեան թիւը հասնում է 190 հոգու, որոնցից 40-ի մանուկները զրկւած են կրթութիւնից: Դիվրիկի եւ շրջակայքի հայերի թիւը հասնում է 200-ի, որոնց մէջ կան մօտ 60 արհեստաւորներ¹⁷⁴: Սոյն ժամանակահատւածում նման արտահոսքեր յաճախ են պատահել յատկապէս Արեւմտահայաստանից:

Ստեփան Պօղոսեանն իր «Պանթուրքիզմն երեկ եւ այսօր» աշխատության մեջ խորհրդային պատմաբան Ն. Խ. Մախնուդովի տեալների հիման վրայ յայտնում է, որ 1970-ականներին Բայեզիտի բնակիչների 58.2, Բիթլիսի 74.4, Դիարբեքի 68.8, Էլազիդի 52.8, Հաքքեարի 88.9, Սղերդի 74.1, Վանի 76.6 տոկոսը քրդեր են: Ապա վկայակոչելով «Ազդակի» 1977 թ. նոյեմբերի 8-ի համարը՝ աւելացնում է, որ թուրքերէն չի խօսում Արարատի բնակչութեան 64 տոկոսը, Բիւրակմի՝ 69, Բիթլիսի՝ 69, Սղերդի՝ 99, Ուրֆայի՝ 61, Դիարբեքիի՝ 69, Մարդինի 92 տոկոսը¹⁷⁵:

Լեզական պատկերի մասին նոյնպէս ակնարկում է Քրիստինա Կուեվունէն իր «The Invisible War in North Kurdistan» (Անեւեւոյթ պատերազմ հիւսիսային Քրդստանում) ուշագրաւ աշխատության մեջ, ուր մեջբերելով «Ձոմհուրիեթի» 1966 թ. յունիսի 31-ի համարի տեալները,

170. Աւագեան Գ. Ե., Հայկական ՍՍՀ բնակչութիւնը (Տնտեսա-աշխարհագրական ուսումնասիրութիւն), Երեւան, 1975, էջ 77:

171. Սաաիդեան Ա., Աշխարհի ժողովուրդները (պարսկերէն), Թեհրան, 1983, էջ 173:

172. Աւագեան Գ. Ե., Հայկական ՍՍՀ բնակչութիւնը (Տնտեսա-աշխարհագրական ուսումնասիրութիւն), Երեւան, 1975, էջ 77-78:

173. Oktem Kerem, Creating Turk's Homeland: Modernization, Nationalism and Geography in Southeast Turkey in the late 19th and 20th Centuries, University of Oxford, 2003, p. 12:

174. Պատմա-բանասիրական հանդէս, Երեւան, 1977, թիւ 1(76), էջ 256:

175. Պօղոսեան Ա., Պանթուրքիզմն երեկ եւ այսօր, Երեւան, 1990, էջ 40:

պարզում է, որ թուրքերեն չի խօսում Մարդինի 91 տոկոսը, Սղերդի՝ 87, Հաքյարի՝ 81, Դիարբեքի՝ 67 եւ Բիթլիսի՝ 66 տոկոսը¹⁷⁶:

Որոշ կրճատումներով ի մի ենք բերում սոյն տոկոսային տւեալները (Աղ. 5):

Վիլայեթ	Թուրքերեն չխօսողների յարաբերականութիւնը			Քուրդերի քային յարաբերակցութիւնը ըստ Մախմուդովի
	ըստ Չոմհուրիթի 1966 թ.	ըստ Ազդակի 1977 թ.	միջին	
Բայեզիտ	-	-	-	58.2
Բիթլիս	66	69	67.5	74.4
Դիարբեքի	67	69	68	68.8
Էլազիզ	-	-	-	52.8
Հաքյարի	81	-	81	88.9
Սղերդ	87	99	93	74.1

Աղիւսակ 5

Երբ կանգ ենք առնում Սղերդի պարագայի վրա, բերած տւեալներից պարզւում է, որ Սղերդի բնակչութեան առնւազն 20 տոկոսը թուրք չէ եւ թուրքերեն էլ չգիտի: Տրամաբանական մտահանգումն կարող է լինել այն, որ այդ հատւածը, ամենավատ պարագայում քրդախօս բայց ոչ-քրդական էրնիկական խմբի է պատկանում:

Այս պատկերն առաւել ճոխանում եւ հետաքրքրական է դառնում, երբ վերում նշւած «Չոմհուրիթի» 1966 թ. յունիսի 31-ի համարի տւեալները համեմատում ենք Հ. Հ. Գալստեանի «Քրդական հարցի արտացոլումը ժամանակակից թուրքական մամուլում» աշխատութիւնում կազմած պատկերը, ուր, հիմք ընդունելով Ֆիլիզ Բաբաջանի դարձեալ «Չոմհուրիթի» 1968 թ. յունւարի 15-ի համարում լոյս տեսած տեղեկատւութիւնը, քրդալեզու բնակչութեան յարաբերականութիւնը Սղերդի պարագային գնահատում է 71, Հաքյարի պարագային՝ 80, Մարդինի պարագային՝ 67, Դիարբեքի պարագային՝ 66, Բիթլիսի պարագային՝ 64 տոկոս եւ այլն¹⁷⁷: Սոյն տւեալները ի մի ենք բերում հետեւեալ պատկերում (Աղ. 6):

Վիլայեթ	ըստ «Չոմհուրիթի» 1966 թ.			ըստ Չոմհուրիթի 1968 թ.
	ընդհ. թիւն մարդ)	բնակչու- (հազար	քրդալեզու բնակչութ. (տոկոսով)	Թուրքերեն չխօսողները (տոկոսով)
Սղերդ		232	71	87
Հաքյարի		68	80	81
Մարդին		353	67	91
Դիարբեքի		402	66	67
Բիթլիս		129	64	66

Աղիւսակ 6

Սոյն համեմատութիւնից էլ պարզւում է, որ Սղերդի բնակչութեան 16 տոկոսը (առնւազն 37 հազար մարդ) ոչ թուրքալեզու է եւ ոչ քրդալեզու: Իսկ Մարդինում կա 24 տոկոսանոց այդպիսի մի զանգւած (առնւազն 85 հազար մարդ): Արդեօք դրանք հենց «թաքուն» եւ «պաշտօնական» հայերը չեն՝ (դեռ չենք խօսում միւս վիլայեթների (մարզերի) մասին, որոնց պարագայում տւեալների մերձութիւնը ենթադրում է որոշ հաւանական վրեպներ):

Եւզական պատկանելութեան մասին թուրքական աղբիւրներից քաղած տւեալների հիման վրա եզրակացութիւնները լիարժեք եւ բաւարար կարելի չէր համարել, եթէ անշուշտ դրանց չկցւէին կենդանի վկայութիւններ: Արեւմտահայաստանում գոյատեւած «թաքուն» հայութեան մասին ահաւսիկ մի երկու վկայութիւն կապւած այս ժամանակահատւածին.

Լուսանկարիչ Շիրազը (Յովհաննէս Գերեճեան) իր հարցազրոյցում պատմում է 1971 թ. իր տեսածները Իզդիբի մասին. «Երբ նա (թուրք հիւրընկալը) վստահացաւ, որ մենք հայ ենք՝ ասեց, որ իրենց դրացու տիկինն էլ հայ է...»¹⁷⁸:

Սասնոյ լեռնաստանի մասին իր յուշերում լուսանկարիչն ասում է. «146 գիւղերով հսկա մի լեռնաստան է Սասունը, ուր դեռեւս 11-ը ամբողջութեամբ հայ են»: Ապա պատմում է բնիկ սասունցի Քեշիշեան տոհմի հետ իր հանդիպման մասին, եւ այն, որ աւանդական այդ ընտանիքի նահապետը խնդրել է իրենից, որ իր լուսանկարը յաճմնի «հայոց թագաւորին» ու կաթողիկոսին եւ նրանց ասի Քեշիշեան տոհմի հայ մնալու մասին՝ Սասնոյ լեռների վրայ, «ասկէ ետք, - ասել է նահապետը, չեմ գիտեր, թէ ինչ կը պատահի այս երեխաներուն հետ...»¹⁷⁹:

Չորավար Գուրսելի զինւորական իշխանութեանը յաջորդող այս ժամանակահատւածում «թաքուն» հայութեան մօտ, ինչպէս նշել էինք,

176. Koivunen K, The Invisible War in North Kurdistan, Yurmala, Latvia, Gender and Multiculturalism, June 7-13, 1998:

177. Գալստեան Հ. Հ., Քրդական հարցի արտացոլումը ժամանակակից թուրքական մամուլում, «Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ» ժողովածու, Երեւան, 1975, էջ 252:

178. Արմենիա, Սիդնէյ, 1987, ապրիլ, էջ 30:

179. Սոյն տեղում, էջ 31:

լաւագոյն փաստարկը կարելի է համարել իսլամացման քաղաքականութեան կապակցութեամբ¹⁸⁶:

Աջար գիւղի բնակչութեան կրօնափոխութեան մասին ակնարկում է նաեւ ֆրանսիահայ հետազօտող Արման Գասպարը իր հեղինակած «Հայ ազգային ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը» աշխատութեան մէջ, աւելացնելով, որ այդ կապակցութեամբ, տարբեր մեկնաբանութիւններով, յայտնել են օրին թուրքական եւ սփիւռքեան մի շարք լրատւամիջոցները¹⁸⁷:

Մի «թաքուն» հայ նկարագրելով այն ժամանակահատուածին բնորոշ, 1980 թ. սեպտ. 12-ի զինուորական յեղաշրջման հետքերն ու դրան հետեւանքով առաջացած կացութիւնը այսպէս է վկայում. «յեղաշրջումից յետոյ «մերիկները» եւ ասորիներն ահաւոր ճնշումների եւ նախատինքների ենթարկւեցին: Ապահովութիւն, խաղաղութիւն, բարեացակամութիւն չմնաց: Հայերին եւ ասորիներին նախատողները «վերից» քաջալերում էին մի շարք քաղաքական շարժումների կողմից»¹⁸⁸:

Նշած ահաւոր ճնշումն իհարկէ միայն քաղաքական բնոյթ չունէր: Էլրենեան իսլամացման քաղաքականութեան առընթեր, յատկապէս արեւելեան տարածքներում կարգադրել է հակաֆեոդալական մի կացութեան, որը մեծապէս ազդել է հայութեան վրայ: Այսպէս՝ քուրդ աւանդական օջախներում ստրուկի կարգավիճակ ունեցող հայ «ֆլա»-ները պաշտպանւում էին իրենց քուրդ աւատապետ «Աղա»-ների միջոցով՝ ընդդէմ ամէն տեսակ սպառնական արտաքին ազդակների¹⁸⁹:

Խոշոր աւատապետական յարաբերութիւնների քայքայման պայմաններում երեկւայ հայ «ֆլա»-ները այլեւս պարտադրւեցին մշակի կարգավիճակով աշխատանքի անցնել քուրդ միջին գիւղացիութեան մօտ, ինչը մեծապէս խոցելի էր դարձնում նրանց՝ հասարակական, կրօնական եւ մինչեւ իսկ ֆիզիկական առումով: Ահա իւրայատուկ այդ հասարակական կացութիւնն էլ իր հերթին բացասական հետք է թողել յատկապէս քրդաշատ նահանգների հայութեան արտահոսքի հարցում:

Թրքահայ մամուլի էջերում յաճախ կարելի է հանդիպել 1960-ական եւ 70-ական թականներին Մալաթիայում, Սասունում, Սեբաստիայում եւ այլուր ծնած, 80-ականներին հասարակական կեանք թեւակոխած եւ Ստամբուլում հաստատւած հայերի անձնական կենսագրականների, որոնք այսպէս թէ այնպէս՝ վկայում են հայութեան այս որոշակի արտահոսքը արեւելեան քաղաքներից եւ գիւղերից: Ահաւասիկ դրանցից մի քանիսը.

186. Hofmann Tessa, Armenians In Turkey Today, October 2002, p. 18.

187. Գասպար Ա., Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը, թարգմանեց եւ խմբագրեց Արմէն Տօնոյեանը, Լոս Անջելոս, 1989, էջ 112:

188. Քեմալ Եալչին, Հոգիս քեզմով կը խայտայ, թարգմանեց Գարեգին արք. Պեքճեանը, Երեւան, 2003, էջ 346:

189. Hofmann Tessa, Armenians In Turkey Today, October 2002, p. 17.

-3ակոր Չըքաք. Ծնւել է 1965 թ., Մալաթիայում: Նախնական ուսումը ստացել է Բանկալքի Միսիթարեան վարժարանում¹⁹⁰:

-Համբար Ազգայա. Ծնւել է 1965 թ., Սազի (Սեբաստիոյ) Գանգալ գիւղում: Աւարտել է պատրիարքարանի Սուրբ Խաչ դպրեւանքը¹⁹¹:

-Մելինէ Պելլերեան. Ծնւել է 1958 թ., Էրզինջանում (Երզնկայում): Աւարտել է «Էսայեան» աղջկանց վարժարանը¹⁹²:

-Էտիպ Թեմէլճի. Ծնւել է 1969 թ., Տիգրանակերտում: Աւարտել է պատրիարքարանի Սուրբ Խաչ դպրեւանքը¹⁹³:

-Արամ Դեմիր. Ծնւել է 1965 թ., Սասունում: Ներկայիս «Ս. Փրկիչ» ազգ. հիւանդանոցի հոգաբարձութեան անդամ է¹⁹⁴:

Սոյն արտահոսքին առընթեր, պետական համագրւած ծրագրով, էթնիկական տարբեր ծագումներով ցեղախմբերով եւ բնակեցւել հայաբնակ եւ հայապատկան տարածքները յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանում: Ըստ Արման Գասպարի Աֆղանստանից կիրգիզական բազմաթիւ խմբեր են բերւել եւ բնակեցւել Վանի հիւսիսային շրջանների ամայացած գիւղերում: «Թրքա-թուրանական այս քաղաքականութիւնը, յայտնում է Արման Գասպարը, կշարունակի մինչեւ որ ամբողջ շրջանը հայազերծւի»¹⁹⁵:

Ընդգծենք, որ հայապատկան տարածքները թրքածին ցեղերով բնակեցման գործողութիւնը, ինչպէս օսմանական այնպէս էլ հանրապետական Թուրքիայի հակահայ քաղաքականութեան նշանակալից երեսներից է համարւում, որը այս ժամանակահատուածում էլ հերթական անգամ կիրարուել է:

Այս ժամանակահատուածում Կիլիկիայի հայութիւնը (տարածք՝ «գ»), պահպանելով հանդերձ ազգային-համայնքային իր դրածքը, այնուամենայնիւ դէմ հանդիման է կանգնել պետականօրէն յարուցւած դժարութիւնների: Շնորհի արք. Գալուստեանը 1987 թ. Թուրքիայի վարչապետ Թուրգուտ Օզալի հետ վարած իր բանակցութիւնների մասին հանրութեանը բացատրական տալով, ակնակում էր. «Ասեց նաեւ, որ Քրքխանի հայոց եկեղեցին, իր կալւածներով, տոմարներով եւ դրամներով գրաււել է Վագֆի Վարչութեան կողմից, առանց որեւէ պատճառաբանութեան, երբ տեղի վրա դեռ ունենք 18 հոգիանոց հայ համայնք»¹⁹⁶:

Շնորհի արք. Գալուստեանի երրորդ եւ վերջին այցելւումը գաւառահայութեան, տեղի է ունեցել 1989 թ., որի ընթացքում ի յայտ են

190. Սուրբ Փրկիչ, Ստամբուլ, 1985, մարտ, 36-րդ տարի, թիւ 425, էջ 3:

191. Սուրբ Փրկիչ, Ստամբուլ, 1985, նոյեմ., 37-րդ տարի, թիւ 433, էջ 5:

192. Նոյն տեղում, 1986, օգոստոս, 37-րդ տարի, թիւ 442, էջ 3:

193. Նոյն տեղում:

194. Սուրբ Փրկիչ, Ստամբուլ, 2001, յունիս-յուլիս, թիւ 620-621, էջ 9:

195. Գասպար Ա., Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը, թարգմանեց եւ խմբագրեց Արմէն Տօնոյեանը, Լոս Անջելոս, 1989, էջ 112:

196. Արմենիա, Սիդնէ, 1987, ապրիլ, էջ 28:

եկել նորութիւններ: Այսպէս Սամսուն գիշերելուց յետոյ, յունիսի 8-ին առաւօտեան պատրիարքը անցել է Մէրզիֆոն ապա Կիւմիւշհաճըզէօյ, ուր բոլոր հայերը, թերեւս մի քանի հոգու բացառութեամբ, լաւ հայերէն են խօսում ու հասկանում են: «15 ընտանիքներ կան այնտեղ, բոլորն էլ կրում են հայկական անուններ: Ներկայիս 12 հայ ընտանիքներ են ապրում Պողազլեանի մէջ, շուրջ 40-50 հոգի»¹⁹⁷:

Սոյն ժամանակահատուածում իսլամացման քաղաքականութեան դաժնկեան սուրը գլխին, ահա «Անատոլիայի» հայը, «ներքին ամուսնութեան» կամ «օտարի չերթալու» մարտավարութեամբ, մաքառում է իր ազգային նկարագրի պահպանման համար: Տիգրան Դաթեանն իր ուղեգրութիւնների մէջ, 1989 թ., բնութագրելով Սեբաստիայի հայութեան կեանքը, նոյնպէս հաստատում է շրջանի հայութեան կամքը իսլամացման քաղաքականութեան դէմ: Այսպէս. «Սազուն ներկայիս ապրում է 25 տուն հայ. առիթ ունեցանք նրանց մէջ լինելու: Սեբաստիայի եւ միւս քաղաքների հայերը մեծ ճիգ են թափում հայկական օջախ կազմելու եւ խուսափում են ոչ-հայերի հետ ամուսնանալուց. տեղում հանդիպեցինք երկու երիտասարդի, որոնք հայ կին ունենալու որոշումով հարս էին բերել Երզրումից եւ հեռաւոր Իսքենդերուլից»¹⁹⁸:

Այս խուսափողական մարտավարութեան կիրառման մասին մի «թաքուն» հայ պատմուն է Քեմալ Եալչինին. «Քոյրս մի գեղեցիկ աղջիկ էր: Դօրս մօտ մեծացած, տարիներով իրեն ծառայած մի քուրդ աղա քրոջս իր տղայի համար հարս ուզեց: Դայրս ամեն բան նկատի առնելով չհամաձայնեց: Յետոյ վախենալով, որ կարող է վախցնեն քրոջս, նրան կարգեց «մերիմներից» մի ճաղատ, տգեղ, աղքատ ու որբ հովիւի հետ»¹⁹⁹:

Այստեղ պիտի հաստատել, որ այս երեւոյթը ազգային դիմագծի պահպանման նպատակին է միտած եւ անշուշտ չունի կրօնական ելակետ: Երեւոյթ, որ առկա է ինչպէս «պաշտօնական» եւ «թաքուն», այնպէս էլ մի տասնեակ սերունդ առաջ անգամ «իսլամացած» հայութեան մօտ: Գառնիկ Ասատրեանն ու Արման Կիրակոսեանը համշէնահայութեան մօտ այս երեւոյթի առկայութեան մասին գրել են. «Թուրքիայի տարծքում պահպանւած հայերի թւին կարելի է դասել նաեւ, այսպէս կոչւած համշէնացիներին, որոնք լիովին պահպանեցին իրենց բարբառը եւ սովորութիւնները: Նրանք ապրում են մեկուսացած եւ խուսափում են թուրքերի հետ խառն ամուսնութիւնից (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁰⁰:

Արեւմտեան Դայաստանում (տարածք՝ «ա») բնակող «թաքուն» հայութիւնը, այս ժամանակահատուածում էլ, շարունակել է իր խիստ մեկուսացւած կեանքը: «Ձարթօնքի» 1984 թ. փետրւարի 23-ի համարն այդ շրջանի հայութեան մասին տալիս է մի դիպուկ տեղեկութիւն. «Վանի

շրջանի բնակիչները յայտնում են, որ լեռների բարձրադիր գիւղերի մէջ հայեր կան»²⁰¹:

Համլէն եւ Պրօտէն իրենց հեղինակած «Վերագտնւած յիշատակը» աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել 1983 թ., մէջբերել են Վանում 1956 թ. ծնւած եւ Ֆրանսիա հաստատւած մի հայի վկայութիւնները Երզրումում, Կարսում եւ այլ քաղաքներում եւ գիւղերում բազմաթիւ հայ ընտանիքներին իր հանդիպումների մասին²⁰²:

Այս ժամանակահատուածի հայութեան ցրածութիւնը պատկերացնելու համար ասենք, որ մինչեւ իսկ Դերսիմի մօտակայքում գտնուող Խոզաթ (Հոզաթ) եւ Փերի (Ակբազար) երկու պատմական գիւղաքաղաքներում էլ, ըստ Թ. Խ. Յակոբեանի, գոյութիւն են ունեցել մի քանի հայ ընտանիքներ²⁰³:

Էւրեմի յեղաշրջական իշխանութիւնների իրականացրած կարեւոր «առաքելութիւններից» մէկը այն էր, որ քաղաքական, հասարակական եւ նոյնիսկ քրեական ամբաստանութիւնների լայնատարած հրապարակային տարափով, շարքից հանւեցին հաւանական հակառակորդներն ու անցանկալի տարրերը: Այդ թւում «մաքրագործման» ենթարկեցին նաեւ ոչ-թուրք էթնիկական պատկանելութեամբ բազմաթիւ պետական գործիչներ: Միւթ-ի 221 հոգանոց «գաղտնի տեղեկագրում», որը իբր անցել է «Նոքթա» շաբաթաթերթի աշխատակիցների ձեռքը 1988 թ., հանդիպում ենք Արտաշ Բարթուղեանի, Անիկ Սվաճեանի եւ Շիւքրու Բալչիի անուններին: «Նոքթա» շաբաթաթերթը «Պոլսոյ ապահովութեան պետ» Շիւքրու Բալչիի մասին յատուկ շեշտադրութեամբ գրում էր, որ նա «ծնւել է Դիվրիկիի (պատմական Դելրիկը) հայկական գիւղերից մէկում եւ ծագւումով հայ է»²⁰⁴:

Հասկանալի պատճառներով Քրդական շարժման նկատմամբ չէր կարող անտարբեր մնալ «թաքուն» հայութիւնը: Յատկապէս Թուրքիայի հարաւ-արեւմուտքում (տարածքներ՝ «ա» եւ «բ») բռնկւած քրդերի ազատագրական զարթօնքը անմիջական ազդեցութիւն էր թողնում հայութեան վրայ:

Այս առնչութեամբ յատկանշական է 1989 թ. նոյեմբերին Թուրքիայի պետական հեռուստատեսութիւնը հաղորդումը, ընդ որում ասւում էր. «Նոյեմբերի 27-ին Հաքքեարիի Յիւսեփուա գաւառի Իքիեաքա գիւղում ահաբեկչական յարձակում է կատարւել, որի ընթացքում զոհւել է 28 մարդ: Գիւղից հեռանալիս, ահաբեկիչները մի թուղիկ են թողել

197. Արմենիա, Սիդնեյ, 1989, օգոստոս, էջ 36-37:

198. Ալիք, Թեհրան, 1989, սեպտեմբերի 19:

199. Քեմալ Եալչին, Հոգիս քեզմով կը խայտայ, թարգմանեց Գարեգին արք. Պեքմեանը, Երեւան, 2003, էջ 350:

200. Ալիք, Թեհրան, 1989, նոյեմբերի 19:

201. Պատմա-բանասիրական հանդէս, Երեւան, 1985, թիւ 1(108), էջ 221:

202. Գասպար Ա., Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը, թարգմանեց եւ խմբագրեց Արմէն Տօնոյեանը, Լոս Անջելոս, 1989, էջ 111-112:

203. Յակոբեան Թ. Խ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երեւան, 1987, էջ 147 եւ 247:

204. Պրօշակ, Աթենք, 1988, սեպտեմբերի 28, էջ 40:

սպանւածներից մէկի մօտ: Պարզել է, որ այդ անձնաւորութիւնը Ջենիլ Ըշըքն է, որը ծագումով հայ է»²⁰⁵:

Քրդական շարժումներին հայութեան մասնակցութիւնը, առաւել զգալի է դառնում յաջորդ ժամանակահատուածում: Այս երեւոյթը, ոչ միայն ապացուցում է «բաքուն» հայութեան զանգւածային ներկայութիւնը նշած տարածքներում, այլ նաեւ լաւապէս բնութագրում է նրանց հակապետական կողմնորոշումը: Այս մասին հանգամանօրէն կանդրադառնաք ստորեւ:

Է- 1991 - 2005 թթ.

Այս ժամանակահատուածի բնորոշ շրջադարձն է կազմում հորհրդային Միութեան փլուզումն իր բոլոր յարակից հարցերով եւ հետեւանքներով: Քաղաքական մի շարք վերլուծաբաններ փլուզման պատճառները հիմնականում գտնում են Խ. Միութեան եւ դրա արբանեակային համակարգի տնտեսական սնանկութեան, ռազմական եւ տիեզերական տեխնոլոգիաների անմրցունակութեան եւ տկարութեան մէջ:

Սա իհարկէ, առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է: Սակայն մեր գնահատմամբ փլուզման զլխաւոր եւ առաջնային պատճառներն են հանդիսացել մէկ կողմից՝ հորհրդային համակարգում ազգային-էթնիկական հարցերի առկայութիւնը եւ միւս կողմից՝ տեղեկատւական աշխարհի սրընթաց զարգացումները:

Այս երկու գործոններն են, որ ըստ մեզ, ԽՍՀՄ փլուզման պատճառ հանդիսանալուց բացի, յեղափոխական վիճակի մէջ դրեցին բովանդակ տարածաշրջանի իրաւագրկած ազգերին եւ էթնիկական խմբերին՝ իրենց անլոյծ կամ թերի լուծւած ազգային հարցերի արծարծման եւ արդար լուծման ուղղութեամբ:

Ահա ազգային ինքնաճանաչման համընդհանուր զարթոնքը եւ տեղեկատւական եւ հաղորդակցական միջոցների անմախաղէպ թռիչքը ճակատագրական նշանակութիւն ունեցան մեր նիւթի առարկա թուրքիայի հայութեան համար:

Թուրքիան Խ. Միութեան պէս բազմազգ պետութիւն լինելով հանդերձ նոյն ճակատագրին չմատնեց: Սակայն ԽՍՀՄ փլուզումը եւ դրա հետեւանքով խորհրդային հանրապետութիւնների անկախութիւնը կամ վերանկախացումը քաղաքական եւ իրաւական նախադէպ հանդիսացաւ միւս բոլոր բազմազգ պետութիւնների համար: Այդպիսով, Թուրքիան ապրեց եւ տակաւին ապրում է փլուզման ու տարածքային մասնատման զարհուրելի մղձաւանջ:

Թուրքիայի հաւանական փլուզման եւ հողային անբոլջականութեան քայքայման ցանկացած ուղի, մեր համոզմամբ, անխուսափելիօրէն անցնելու է «հայկական հարցի» ընդմիջից:

«Թուրքիայի համար,- գրում է հայ քաղաքական մտքի վաստակաշատ գործիչ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը,- հայկական խնդիրը նոյնքան եւ աւելի վտանգաւոր կը համարւէր քան քրդականը: Հայ ժողովրդի ազգային գիտակցութիւնը, բարձր մշակոյթը, հայկական դատի միջազգային բնոյթը աւելի հաւանական կը դարձնէին Հայաստանի քան Քուրդստանի ստեղծումը»²⁰⁶: Եթէ հայութեան ազգային ներուժի Ռուբէնի թարկած գործօններին գումարենք նաեւ անկախ Հայաստանի գոյութեան փաստը, ապա պատահական չպիտի ընկալել բրիտանական եթերման ընկերութեան (BBC) վերլուծութիւնը, համաձայն որի՝ Թուրքիայում ոչ մի հարց չունի այն աստիճան զգայնութիւն, որքան՝ հայերի ճակատագիրը Օսմանեան կայսրութեան վերջին տարիներում»²⁰⁷: Իսկ այդ հարցը առնազն «ամենազգայունը» չպիտի լինէր, եթէ առնչւած չլինէր Թուրքիայի ներկայի իրողութեանը եւ ճատակագրական նշանակութիւն չունենար դրա ապագայի վրա:

Այս հիման վրա սոյն ժամանակահատուածը տարբերում է միւսներից ոչ միայն իր այժմեականութեան եւ տւեալների համեմատական առատութեան, այլ մանաւանդ Թուրքիայի հայութեան հասարակական կեանքի եւ ազգային-հաւաքական գիտակցութեան բնագաւառներում արտացոլւող որակական փոփոխութեան առումով:

Հետեւաբար այս ժամանակահատուածի մեր քննարկումներն առաւել տարաբնոյթ տեղեկութաբանութեամբ ներկայացնելով, կփորձենք կացութիւնը որոշակիացնել մեր բնութագրած տիպերի՝ «պաշտօնական», «խսլամացած» եւ «թաքուն» հայութեան համար:

ԷԱ- «Պաշտօնական» հայութիւն. «Պաշտօնական» հայութեան իրավիճակին անդրադառնալու համար կարելորդ ենք համարում նախ ճշտել նրա թւային մօտաւոր պատկերը:

1995 թ. իրատարակւած «Հայերն աշխարհում» համառոտ համրագիտարանը «պաշտօնական» հայութեան թաքանակը գնահատում է մօտ 10,000²⁰⁸ (Աղ. 7).

	Տեղանուն	Ընտանիք
1	Անկարա	300
2	Մալաթիա	120
3	Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ)	110
4	Սվազ (Սեբաստիա)	72
5	Թոքատ (Եւդոկիա)	29
6	Կայսերի (Կեսարիա)	28
7	Ամասիա	36

206. Դրօշակ, ժընեւ, 1925, յուլիս, էջ 11:

207. Ալիք, Թեհրան, 2004, դեկտեմբերի 14:

208. Հայերն աշխարհում, Երեւան, 1995, էջ 45:

8	Արաբկիր	12
9	Քենալի (Ակն)	6
10	Սասունի գիւղեր	69

Աղիւսակ 7

Ակնայտ է, որ սոյն ցանկից բացառած են պատմական Կիլիկիայի հայաբնակ տեղանունները: Հանրագիտարանում նշած թերը, առնազն Տիգրանակերտի եւ Մալաթիայի դէպքում գերազնահատուած են եւ Կեսարիայի դէպքում թերազնահատուած, իսկ Խարբերդի պէս կարելոր համայնքը անտեսուած է առհասարակ: Հետեւաբար ենթադրելի է, որ հանրագիտարանը օգտագործել է աւելի հին քան 1970-ականներին առնչող աղբիւրներ: Այդուհանդերձ հանրագիտարանի այս տեղեկանքը կարելոր է թէ հայ բնակչութեան թաքսանակի այլ համայնքների թիւ ճշտորոշման համար:

Սահմանափակ թուով համայնքների հայ բնակիչների թաքսանակի վերաբերեալ առաւել այժմեական է թուում 1997 թ. պատրիարքական ընտրութիւններին մասնակիցների թապատկերը գաւառական հինգ ընտրատարածքներում²⁰⁹ (Աղ. 8).

	Ընտրատարածք	մասնակիցների թիւ
1	Կեսարիա	59
2	Դիարբեքիր	5
3	Իսքենդերուն	41
4	Քրքիսան	7
5	Վազըֆ գիւղ	121

Աղիւսակ 8

Համայնքների թիւն անշուշտ աւելին է: «Թուրքիայի հայոց համայնքային օրացոյց»-ը 1991 թ. համապարփակ մի պատկեր է ներկայացրել Թուրքիայի հայութեան ազգային կառոյցների վերաբերեալ: Դրա մի բաժնում պարզուում է, որ «Կեսարիայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցուն կապած են Անկարայի, Ամասիոյ, Գաստամոնուի, Կիւմիւշհանքէոյի, Եօզկատի, Պողազլեանի, Սազի, Թոքատի եւ Կենտրոնական Անատոլիայի քոյոր համայնքները: Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցուն կապած են Մալաթիոյ, Էլազիգի, Բիթլիսի, Սասունի եւ այլ հարաւ Արեւելեան Անատոլիայի հայ համայնքները: Իսքենդերունի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցուն կապած են Ադիեամանի, Մէրսինի եւ այլ հարաւ Արեւմտեան Անատոլիայի հայ համայնքները²¹⁰»:

Սոյն քաղաքներում «պաշտօնական» հայութեան բնակութեան կապակցութեամբ եւս մի կարելոր հաստատման ենք հանդիպում 1998 թ.

Թուրքիայի հայոց պատրիարքարանի դիւանի զեկուցման մէջ, ուր լայն բացատրութիւն է տրուել նորընտիր պատրիարքի գահակալութեան հանդիսութեան վերաբերեալ: Ձեկոյցի 4-րդ կէտի համաձայն՝ «150 հոգիանոց պրոտոկոլի ցանկ»-ում, ի շարս այլոց նկատի էին առնել «Անկարայի, Կեսարիայի, Ամասիայի, Գաստամոնուի, Կիւմիւշհանքէոյի, Եօզկատի, Պողազլեանի, Սազի, Թոքատի, Դիարբեքիրի, Մալաթիայի, Էլազիգի, Բիթլիսի, Սասունի, Իսքենդերունի, Ադիեամանի, Մէրսինի հայ համայնքների ներկայացուցիչները, որոնք լատկապէս գահակալութեան մասնակցելու համար Ստամբուլ են հրաւիրուել (ընդգծումը մերն է-Վ.Խ.)»²¹¹:

Այսպէս կարելի է եզրակացնել, որ հայկական «պաշտօնական» համայնքներ գոյութիւն ունեն «Անատոլիայի» 17 մարզերում եւ վարչատարածքներում:

2000 թ. Թուրքիայի հայոց պատրիարքի եւ նախկին կրօնի տեսուչ Լիթֆիւ Տողանի շուրջ մէկ ժամանոց հեռուստագրոյցում եւս որոշակիօրէն ակնարկում է գաւառների հայկական համայնքներին եւ բացատրում է դրանց համայնքային դժարութիւնների ու քաղաքացիական բարոյութիւնների հարցը: «Այսօր Ստամբուլում ու բովանդակ Թուրքիայում գործող 44 եկեղեցիներ ունենք,- ասում է Մեսրոպ արք. Մութաֆեանը,- Սրանից բացի կան 14 համայնքներ եւս, որոնք իրենց ապրած տեղում եկեղեցի չունեն, ինչպէս Անկարա, Մալաթիա, Սազ: Այս կարիքների փոխարէն ունենք միայն 25 եկեղեցականներ, որ շատ քիչ է...»²¹²:

Մեր ժամանակներում Թուրքիայի հայկական համայնքների մասին կենդանի վկայութիւնների ու նկարագրութիւնների ներկայացումը կարող է աւելի առարկայական մտապատկերացումներ ստեղծել:

Մուսա Լեռան 2002 թ. ուխտագնացութեան մասին ահա այսպէս է լրագրում «Նոր Մարմարայի» թղթակիցը. «Վազըֆ գիւղի աւանդական հանդիսութեան առիթով ուխտագնացութեան մասնակցեց նաեւ Ներսէս արք. Պօգապալեանը: Ուխտաւորներ ներկա էին նաեւ Էլազիգից (Խարբերդ), Մալաթիայից, Սեբաստիայից, Մէրսինից, Ադանայից, Անկարայից, Ադիեամանից եւ Տիգրանակերտից»²¹³:

Քաղաքական, պատմական եւ աշխարհագրական բազմաթիւ պատճառներով պատմական Կիլիկիան (տարածք՝ «զ») կարելի է համարել «պաշտօնական» հայութեան ներկա ժամանակների ազգապահպանման միջնաբերդը: Նոսրացման, արտահոսքի եւ ուժացման վտանգին ենթակա ու պետական խոչընդոտների դէմ մաքառող կիլիկեան համայնքները մեծապէս պահպանել են իրենց ազգային դիմագիծը, այնքանով, որ կարելի է դրանց համարել Կ.Պոլսի հայութեան հասարակական-մշակութային կեանքի շարունակութիւնը: Այդտեղ համայնքային-ընտրական

211.Ժամանակ, Ստամբուլ, 1998, նոյեմբերի 11:

212.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2000, փետրարի 5:

213.Նոյն տեղում, 2002, օգոստոսի 19:

209.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 1998, հոկտեմբերի 12:

210.Արմենիա, Սիդնէյ, 1991, յունիս, ԺԱ տարի, թիւ 6, էջ 7:

իրաւունքներից բացի, առկա են ազգային-հաւաքական կեանքի առողջ նշոյլներ, այսպէս.

«...Պատրիարք Սրբազանը ժամանեց Վազգէ գիւղ, որի մուտքի մօտ Պատրիարքն ու ուղեկիցները դիմաւորեցին թմբուկ-զուռնայով ու պարմանների ու պարմանուկիների պարերով, մի տեսարան, որ յուզիչ էր: Ամեն մարդ հայերէն էր խօսում, երգում էր տոհմիկ երգեր ու եղանակներ»²¹⁴:

-Կամ. «ԱՂԱՆԱՅԻ ՅԱՅՈՑ ՅԵՏ ՅԱՆԴԻՊՈՒՄ... Պատրիարք Յայրը այստեղ մեծ ուրախութեամբ դիմաւորեց տեղի կաթոլիկ վարդապետի եւ զոյգ մայրապետների կողմից, որոնք Նորին Ամենապատւութեան այցելութեան առիթով հրաւիրել էին աղանացի հայերին: Հաւաքած էր հայերից շուրջ քսանհոգանոց մի խումբ, բոլորն էլ հայկական անուններով...»²¹⁵:

Պատրիարքի 2002 թ. Մերսին քաղաք այցելութեան ընթացքում, տեղի Կաթողիկէ եկեղեցու պետ, հայր Գրեգորիոս Բրունօ Սիմոնէլլին իր տւած քարոզում դիմելով պատրիարքին ասում է. «... Տարին զոնէ մէկ անգամ գալիս էք մեր քաղաքը եւ չափազանց ուրախութիւն էք պատճառում ոչ միայն տեղացի հայ հաւատացիներին այլ նաեւ քաղաքիս բոլոր քրիստոնեաներին (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²¹⁶:

Թւում է, թէ մշակութային կեանքը Կիլիկեան համայնքներում ընթանում է քիչ թէ շատ բնականոն եւ մինչեւ իսկ անկաշկանդ: Վազգէ գիւղի նորաշէն եկեղեցու պարտէզում Արամ Խաչատրեանի 100 ամեակին նւիրած հանդիսութեան կապակցութեամբ պատրաստած լրագրութեան մեջ ասում է. «Եկեղեցին եւ բակը ծայրից ծայր լեցուն էր գիւղացի հաւատացեալներով. ներկա էին բազմաթիւ ուխտաւորներ Մերսինից, Աղանայից, Իսքենդերուլից, Ամսիոքից, Սամանդաղից»²¹⁷:

Այս եւ բազմաթիւ այլ պատճառներով բացառիկ դիրք է գրաւում Վազգէ գիւղը: Գիւղը հարուստ մանրամասնութեամբ է բնութագրում օտարագգի հետագօտող ժողիւն Նաեգլէն: Ըստ նրա՝ գիւղն էքնիկական իմաստով միատարր է եւ միայն մէկական թուրք եւ քուրդ ընտանիքներ են բնակւում այնտեղ, գիւղի եկեղեցին հիմնական վերանորոգման է ենթարկւել իսլամիստ «Րեֆահ կուսակցութեան» (Բարօրութեան) իշխանութեան օրոք եւ բնակիչները հանրային վայրերում թուրքերէն խօսալով հանդերձ լաւապէս տիրապետում են մայրենի լեզուն եւ ընտանեկան միջավայրերում հայերէն են խօսում եւ այլն եւ այլն: «Հայկական համայնքը Վազգիւմ,- ըստ բուն Վազգի Պետրոս Քեհիրօղլուի նշում է ժողիւն Նաեգլէն, -վայելում է 100 տոկոսանոց ատոնոմիա»²¹⁸:

Իսկ ազգային գիտակցութեան պահպանման կենսական անհրաժեշտութեան վերաբերեալ, Պետրոս Քեհիրօղլուն յայտնել է ժողիւն Նաեգլէին, որ «չի կարելի վստահել այն անձնաւորութեան, որն ուրանում է իր ինքնութիւնը...»²¹⁹:

Կիլիկիայի այս համայնքներում առկա է նոյնիսկ համեմատական որոշ կազմակերպածութիւն (թաղային խորհուրդ եւ այլն): Այս իմաստով մէջբերում ենք երկու առանձին լրագրութիւն.

«Պատրիարք հայրն ու ուխտաւորները երեկոյեան ժամը 16:00-ին ժամանեցին Իսքենդերուլի Սրբոց Քառասուն Սանկանց եկեղեցին, որի մուտքի մօտ դիմաւորեցին թաղային խորհրդի բ. ատենապետ եւ Ս. Խաչ Դպրեվանքի սան Յովհաննէս Սիլահլըի, միւս թաղականների եւ տեղացի մի խումբ հայ հաւատացեալների կողմից»²²⁰:

«29 մարտ շաբաթ կէսօրից յետոյ Պատրիարքը ինքնաթիռով հասաւ Ադանա եւ պատույ սրահի մէջ դիմաւորեց Լեւոն եւ Եմէլ Էրարսլանների (Աղանայից), Կարպիս Քըսատուրի եւ Խոսրով Քօլէղալիթ-օղլուի (Իսքենդերուլից) եւ Պետրոս Շիշմանեանի (Վազգէ գիւղից) կողմից»²²¹:

Հակառակ այս իրողութեան Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների (տարածք՝ «դ») «պաշտօնական» հայութեան վիճակն այնքան էլ մխիթարական չէ ներկայիս: Լրատուութիւններից ստացւում է, որ ինչպէս որակական, այնպէս էլ քանակական առումով լուրջ նահանջ են ապրում այս տարածքի համայնքները: «Նոր Մարմարայում» կարդում ենք. «Շաբաթ առաւօտեան արարողութեան ներկա գտնւելու համար հայեր ժամանեցին նաեւ Սվազից (ուր դեռ 115 հայեր են ապրում) եւ Պողազլեանից...»²²²:

«Պաշտօնական» հայութեան արտահոսքի քանակական չափերը բնորոշելու համար Սեբաստիայի օրինակը գտնում ենք նպատակայարմար, քանզի յաջորդական ժամանակահատուածների դրա հայ բնակչութեան մասին մեր տրամադրութեան տակ են նախապէս ականարկւած բաւարար տւեալներ, որոնցից կարելի է դառնում կազմելու Սեբաստիայի «Պաշտօնական» հայ բնակչութեան հոլովոյթի մօտաւոր պատկերը (Նկ.6):

Սեբաստիայի «պաշտօնական» հայ բնակչութեան հոլովոյթն ըստ
թւականի

214.Նոյն տեղում, 1999, ապրիլի 1:

215.Ժամանակ, Ստամբուլ, 2000, ապրիլի 4:

216.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2002, օգոստոսի 20:

217.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2003, սեպտեմբերի 30:

218.Turkey: Village Survived The Century's First Mass Ethnic Expulsion, Naegle, J., 27 May 1999

219.Նոյն տեղում:

220.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2002, օգոստոսի 21:

221.Նոյն տեղում, 2003, մարտի 3:

222.Նոյն տեղում, 2001, մարտի 27:

Նկար 6

ենթադրում ենք, որ առհասարակ Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների «պաշտոնական» հայության արտահոսքը նման մի հոլովոյթ ունի:

Կեսարիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որ 1950-ականներին հանդիսանում էր «պաշտոնական» հայության հոգեւոր սիրտը, ուր եւ բազմամարդ հաւատացեալներով կատարւում էին արարողութիւններ, այժմ գտնւում է յուսահատական պայմաններում. 2003 թ. փետրւարի 9-ին «երեկոյեան ժամը 17:00-ին Կեսարիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու մէջ,- կարդում ենք «Նոր Մարմարայում», երեխայից Սուրբ Պատարագ մատուցեց Պատրիարք հօր միջոցով եւ Արգոս սարից վերադարձող երիտասարդների, ու նաեւ Կեսարիա-Կապադովկիայում բնակող մի քանի հայերի մասնակցութեամբ»²²³:

Այս եկեղեցու եւ Կեսարիա քաղաքի ռազմավարական նշանակութեան մասին այսպէս է գրում նաեւ Կ.Պոլսի (կամ Թուրքիայի Հայոց) պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ «Լրաբերը». «Հայ եկեղեցու համար կարեւոր ուխտատեղի է այս քաղաքը եւ յատկապէս քաղաքի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որ Կենտրոնական Անատոլիայի պաշտամունքի բանուկ միակ հայ եկեղեցին է»²²⁴:

Առանձին լրագրութիւններից կռահելի է դառնում Փոքր Հայքի և յարակից շրջանների «պաշտոնական» համայնքների ցրածութիւնը չափը, օրինակ «Գաստանդունի կենտրոնի մէջ այսօր բնակւում են 12 հայ ընտանիքներ, ընդամենը 40 անձ,- դարձեալ կարդում ենք «Նոր Մարմարայում», իսկ Թաշքէօփուի մէջ բնակւում են 11 հայ ընտանիքներ, ընդամենը 37 անձ»²²⁵ (ընդգծումները մերն է- Կ.Խ.): Կամ պատրիարքարանի հրապարակած «Եկեղեցականք-Պաշտօնականք»-ի մէջ կարդում ենք. «Սեպտ. 26, Ուրբ.- Նորին Ամենապատուութիւնը Գոնիայի մէջ ժամը 10:00-ին ուխտի այցելութիւն տւաւ Ս. Պօղոս Կաթողիկէ եկեղեցուն, ուր նախագահեց երեխայից Ս. Պատարագին: Աւարտին Նորին Ամենապատուութիւնը հանդիպում ունեցաւ տեղի կաթողիկէ կրօնաւորների եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու անդամների հետ (ընդգծումները մերն է- Կ.Խ.)»²²⁶:

223.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2003, փետրւարի 17:

224.Լրաբեր, Ստամբուլ, 2004, յունիսի 26:

225.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2003, սեպտեմբերի 20:

226.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2003, հոկտեմբերի 4:

Քրդաշատ նահանգներում (տարածք՝ «բ») «պաշտօնական» համայնքներն էլ գտնւում են գրեթէ նոյն վիճակում, թէւ այնտեղ «պաշտօնական» եւ «թաքուն» հայերին զանազանող սահմաններն աւելի առածգական են եւ անորոշ: «Պաշտօնական» համայնքներն այնտեղ էլ նոսրանում են: Պատրիարքարանի Կրօնական ժողովի 1998 թ. վերջին նիստի մասին մամուլում հրապարակած յայտարարութեան մէջ կարդում ենք. «Պիարբեքիրից դէպի Պոլիս գաղթը շարունակեց վերջին ամիսներում եւս, պատմական այդ քաղաքի մէջ թողնելով միմիայն 6 հայեր»²²⁷:

Տիգրանակերտի պարագայում էլ, Սեբաստիայի օրինակով, կարելի է կազմել բնակչութեան հոլովոյթի մօտաւոր պատկերը (Նկ. 7):

Տիգրանակերտի «պաշտօնական» հայ բնակչութեան հոլովոյթը ըստ թւականի

Նկար 7

Տիգրանակերտի հայաթափումը չի վրիպել անգամ այլազգի հետազօտողի քննչական հայացքից. «Պիարբեքիրում,- զեկուցում է Նատալի Տոչչին 2001 թ., ուր երբեմնի ապրում էին 250,000-ից աւելի հայեր, այսօր ապրում են փոքր թւով հայ ընտանիքներ միայն: Եկեղեցու մօտ էր գտնւում ծերունու տունը եւ մի փոքրիկ մատուռ, որը դեռեւս օգտագործւում էր քաղաքում մնացած փոքր թւով հայ ընտանիքների կողմից»²²⁸:

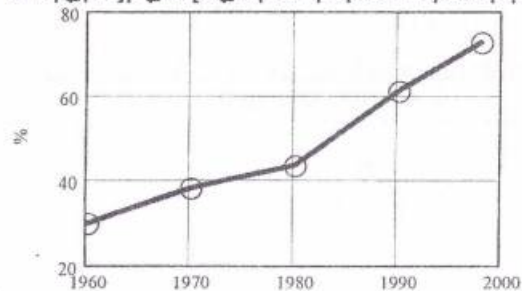
Տիգրանակերտի «պաշտօնական» հայ բնակչութեան հոլովոյթի պատկերը համեմատելով Սեբաստիային առնչող համապատասխան պատկերի հետ, եւ հաշւի առնելով Թուրքիայի քաղաքաբնակչութեան

227.Նոյն տեղում, 1998, դեկտեմբերի 31:

228.TOCCI N., Our Future Southeastern Turkish Frontiers, CEPS Policy Brief No. 6, October 2001, p. 3.

պատկերը²²⁹ (Նկ. 8), կարելի է ասել, որ 1960-ականներին Տիգրանակերտի հայ բնակչության ժամանակավոր աճը հետևանք է եղել շրջակա գիւղերից դեպի քաղաք արտահոսքի: Երեւոյի գլխավոր պատճառը գիւղատնտեսական պայմանների վատթարացումն է, որն արդեն տեսանք առաւել նւազ է գոյութիւն ունեցել մանր արհեստով եւ առեւտրով աշխատող Փոքր Յայքի և յարակից շրջանների հայ համայնքների մօտ: Յետեւաբար կարելի է եզրակացնել, որ հակառակ Փոքր Յայքի և յարակից շրջանների, Յարաւ-արեւմտեան, ինչպէս նաեւ հաւանաբար Արեւմտեան Յայաստանում, հայ գիւղացիութիւնը կազմել է աւելի մեծ թւաքանակ՝ քաղաքային բնակչութեան համեմատութեամբ:

Թուրքիայի քաղաքաբնակչութեան պատկերը

Նկար 8

Ամեն դէպքում «պաշտօնական» հայութեան արտահոսքը երկու տարածքներում էլ ակնյայտ է դառնում 1970-ականներից սկսեալ:

Տիգրանակերտի մօտակայքում գտնուող Դերիքում էլ, ուր նոյնիսկ պաշտօնապէս հաստատուած բանուկ եկեղեցի կայ, բնականաբար վիճակը նոյնն է. «Ամեն. Ս. Պատրիարք, - «Նոր Մարմարային» են հաղորդում պատրիարքարանից, Յայրը աւարտեց իր շփումները Տիգրանակերտում եւ 14 սեպտեմբերի 2002-ի շաբաթ առաւօտեան իր ընկերակիցների հետ ուղեւորեց դէպի Մարդինի Դերիք գիւղաքաղաք: Պատրիարք Յայրը առաջնորդեց կառավարական շէնք, ուր քաղաքավարական այցելութեան տեց Դերիքի գաւառապետ Սուստաֆա Ունադըին: Գաւառապետը բացատրեց Դերիքի մասին, յայտնելով թէ այս գիւղաքաղաքի մէջ փոքրաթիւ հայ ընտանիքներ են բնակւում (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²³⁰:

Մալաթիայից էլ յուսալի պատկերներ չկան: Այժմ այնտեղ ապրում են ընդամենը 10 հայ²³¹, որոնց մասին երբեմն լսում են արտառոց լուրեր, օրինակ. «Մալաթիացի մի հայ սիրարկածի գոհ...»²³²:

Խարբերող սակայն, մինչ օրս, շարունակում է գոյատեւել, որպէս համեմատաբար ամուր «պաշտօնական» համայնք Յարաւ-արեւմտեան Յայաստանում (տարածք՝ «բ»): Երկրաշարժի հաւանական վնասների մասին տեղեկանալու նպատակով, Պատրիարքը, 2004 թ. օգոստոսի 11-ին, կապել է Էլազիգի (Խարբերդ) հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ, եւ տեղեկացել, որ. «38 ընտանիքներից բաղկացած տեղի համայնքը չի վնասել շարժի հետեւանքով (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²³³:

Տեղեկութիւնների համագումարը ցոյց է տալիս «պաշտօնական» համայնքների մօտացման ընդհանուր ուղղածութիւնը: Այս հարցին կապակցութեամբ պիտի ընդգծել մի կարեւոր հանգամանք. ի տարբերութիւն «իսլամացած» եւ «թաքուն» հայութեան, «պաշտօնական» հայութիւնը, ազգային-կրօնական կեանքի խիստ սահմանափակութեան պայմաններում (ըստ պաշտօնական յայտարարութիւնների՝ գաւառներում գործում են ընդամենը վեց բանուկ եկեղեցիներ²³⁴, իհարկէ եւ ոչ մի հայկական դպրոց), պարտաւորել է զաղթել Ստամբուլ:

Առերեւոյթ այս արտահոսքը թոււմ է «ինքնական» եւ ոչ բռնի, սակայն դրան տոն տուող իրական մղիչները, անշուշտ, պիտի փնտրել պետականօրէն ստեցծուած սահմանափակումների եւ տեղական իշխանութիւնների կողմից յարուցած համայնքային եւ հասարակական դժարութիւնների մէջ: Յանգամանք, որ աւելի քիչ է պատճառ դարձել «իսլամացած» եւ «թաքուն» հայութեան արտահոսքի:

«Պաշտօնական» հայութեան ցրածութեան պատկերը որոշակիացնելու մտադրութեամբ, օգտագործել է համացանցային մի նոր հնարաւորութիւն, որի գիտական արժէքը մեթոդոլոգիական դիտանկիւնից քննարկման եւ ուսումնասիրութեան է կարօտ: Մինչ այդ սակայն կիրառելով ICQ կոչւող, «թրթատար» (messenger) համացանցային տեսակի ընտանիքին պատկանող ծրագիրը կարելի է ուշագրաւ արդիւնքների հանգել: Ի տարբերութիւն միւս ծրագրերի, ICQ-ի «հանրային որոնում» (people search) բաժինը տալիս է մի բացառիկ կարելիութիւն, այն է. հասցեներ որոնել ինչպէս բնական երկրի եւ քաղաքի այնպէս էլ լեզական նախասիրութեան իման վրա: Այսպիսով կարելի է դառնում գտնել ,օրինակ, Թուրքիայի Արդին մարզում բնակող այն անձերի համացանցային հասցեներն, ովքեր իրենց լեզական նախաընտրութիւնների եռեակ ցանկում նշել են նաեւ հայերէնը:

229.Oehring O., Human Rights in Turkey, Secularism, Religious Freedom, 2002, missio order no 600 215, p. 2

230.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2002, սեպտեմբերի 19:

231.Նահապետեան Զ., «Յայլուր»-ի համար, Երեւան, 2004, յուլիս:

232.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2003, մարտի 1:

233.Ժամանակ, Ստամբուլ, 2004, օգոստոսի 12:

234.<http://www.hyetert.com/rehber.asp>

Այս նոր մեթոդով 2005 թ. փետրվարի որոշումներից ստացվում է հայերեն լեզվին ծանօթ մարդկանց համացանցային հասցեների քանակը մեր պայմանական տարածքներում (Աղ. 9):

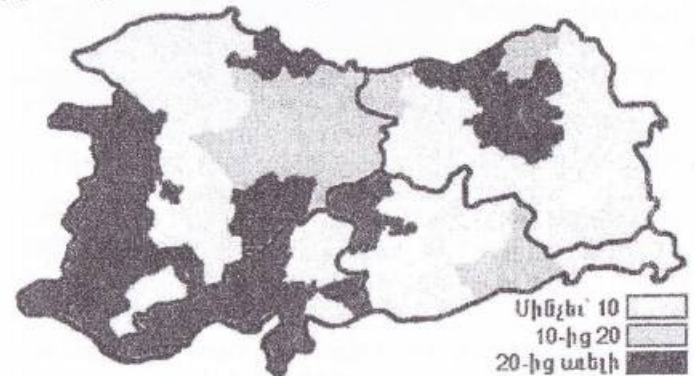
	Տարածք	Մարզ	Նշած հասցեների քանակը
1	Արեւմտեան Հայաստան	Էրզերում	20-ից ավելի
2		Տրապիզոն	20-ից ավելի
3		Ռիզե	20-ից ավելի
4		Արտւին	16
5		Կիրեսոն	12
6		Երզնկա	8
7		Սղերտ	9
8		Կարս	7
9		Վան	6
10		Բիթլիս	4
11		Արդահան	3
12		Դերսիմ	2
13		Մուշ	1
14		Ադրի	1
15		Իգդիր	-
16		Բինգոլ	-
17		Բայբուրդ	-
18		Գիւմուշհանէ	-
1	Հարաւ-Արեւմտեան Հայաստան	Մալաթիա	20-ից ավելի
2		Մարդին	10
3		Բաթման	9
4		Ադեաման	4
5		Հաքքեարի	3
6		Ուրֆա	2
7		Դիարբեկիր	1
8		Խարբերդ	1
9		Շիրնակ	-
1	Պատմական Կիլիկիա	Ադանա	20-ից ավելի
2		Այնթապ	20-ից ավելի
3		Իսկենդերուն	20-ից ավելի
4		Մերսին	20-ից ավելի
5		Քիլիս	3
6		Մարաշ	-
7		Օսմանիէ	-
1	Փոքր Հայք և յարակից շրջան-	Անկարա	20-ից ավելի
2		Անթալիա	20-ից ավելի

3	Կեսարիա	20-ից ավելի
4	Կոնիա	20-ից ավելի
5	Սամսոն	20-ից ավելի
6	Սեբաստիա	16
7	Թոքատ	16
8	Օրդու	16
9	Ամասիա	14
10	Եօզկաթ	11
11	Գաստամոնու	8
12	Ակսարայ	7
13	Չորում	7
14	Նիզդէ	5
15	Կարաման	5
16	Կիրիկքալէ	4
17	Սինոպ	4
18	Քարաբուկ	1
19	Բարդին	-
20	Չոնգուլդագ	-
21	Կիրշեհիր	-
22	Նեւշեհիր	-
23	Չանկիրի	-

Աղիւսակ 9

Սոյն տւեալները կարելի է ամփոփել քարտզում (Նկ. 9):

ICQ-ից ստացւած հայախօսների հասցեների ցրածութեան քարտզ

Նկար 9

Տւեալներից ու քարտզից եզրակացւում է, որ Արեւմտեան Հայաստանի կենտրոնական մասերում (Տրապիզոն, Էրզերում եւ Ռիզէ)

հայախօսների կամ առնվազն հայերեն իմանալու յաւակնութիւն ունեցողների մեծ թւաքանակով հասցէներ կան: Մալաթիայի, ինչպէս նաեւ Կիլիկիայի եւ Փոքր Դայքի և յարակից շրջանների արեւելեան եւ արեւմտեան բաժինների պարագայում եւս այդպիսի իրավիճակ գոյութիւն ունի:

ԷԲ- «Իսլամացած» հայութիւն. Մի շարք մասնագէտների կողմից արժարժուում են պատմա-էթնոլոգիական լուրջ հիմնաւորումներ զագաների կամ ալեւիների հայկական ծագման կապակցութեամբ: «Դիկին» համալսարանի ասիական եւ միջինարեւելեան հարցերի եւ քրդական ազգայնականութեան մասանգէտ Պաուլ Վայթը «զագայական լեզւական խմբի» ծագումնաբանութեան մասին յայտնում է այն, որ արեւմտեան քրդական կիզիլբաշները, որոնք խօսում են Զագա կոչուող քրդաթրքական առանձին բարբառով, «հայկական արեան ուժեղ խառնուրդ ունեն»²³⁵:

Այս մասին ակնարկներ են գնում մինչեւ իսկ որոշ թրքական աղբիւրներում: Դրանցից մէկում բացատրելով, որ Ալեւի ցեղը կազմել է բազմաթիւ տոհմերից, եւ որ դրանց համախմբման հիմնականում գործօններն են հանդիսացել կրօնը եւ հասարակական կացութեանը, հաստատում է, որ այս ցեղում «ընդգրկած են թուրք թափառականներ, որոշ քրդական խմբեր, մեծ հաւանականութեամբ նաեւ ծուլած հայեր եւ այլ քրիստոնէական խմբաւորումներ (ընդգծումը մերն է-Կ.Խ.)»²³⁶:

Մարտին Վան Բրոյնստենը Գառնիկ Ասատրեանին իր անձնական նամակում 1984 թ. նոյեմբերի 20-ին գրել է. «1975-76 թթ. ես որոշ ժամանակ անցկացրի Բիթլիսի նահանգի զագայաբնակ մի գիւղում: Գիւղի բնակիչները թէեւ համարում էին զագաներ, սակայն իրենց հայերենախառն բարբառով ու մարդաբանական տիպով ամբողջովին տարբերում էին այլ զագաներից եւ անկասկած, նախկինում եղել են հայեր»²³⁷:

Սանդրին Լեյքսին իր «The Kizil Bash» աշխատութեան մէջ (2000 թ.), վերլուծելով քրդական կարեւոր ցեղախմբերի ծագումն ու պատմական հոլովոյթը, նշում է, որ «որոշ քուրդ-զագաները պնդում են, որ իրենք հայերի ուղղակի շառաւիղներն են: Ամեն դէպքում պատահել է մշակութային եւ հասարակական կարեւոր համաձուլում քրիստոնէաների եւ Դերսիմի կիզիլբաշների միջեւ: Նրանք Զատիկը տօնում են հայերի հետ եւ Սուրբ Սարգսի ծէսը, փոխարեքական իմաստով, կատարում են Խըզըր-Էլիասի (Khizr-Elias) անամբը»²³⁸:

Այնուամենայնիւ, զագաների եւ ալեւիների միջը առաջմ հանելով մեր ուսումնասիրութեան հետազօտական շրջանակից, կփոր-

ծենք, ընդհանուր գծերով, անդրադառնալ ցեղասպանութիւնից դեռ շատ առաջ իսլամացած համշէնահայ-պոնտահայերի ներկա իրավիճակին:

Դայկական ինքնատիպ այս տոհմն ունի հայերէնի իւրայատուկ բարբառ եւ բնակւում է սեւծովեան ափերիցից սկսւող եւ մինչեւ Էրզրում երկարող տարածքներում:

Դարուարդի եւ Կոլոմբիայի համալսարանների լեզւաբանական շրջանակներում համբաւ ունեցող Բերտ Վաութսն իր մասնագիտական յօդածի նախաբանում, ակնարկելով այն հարցին, որ լագերի եւ աբխազների մասին յաճախ են քննարկումներ գնում, ասում է սակայն. «Քչերը գիտեն լայն ցրածութեամբ տոհմական այն խմբի մասին, որն այսօր հաշւում է մի քանի հարիւր հազարներով: Այս խումբը, որ ինքն իրեն «համշէնցիք» կամ «համշէն» է անւանում, զբաղեցնում է սեւծովեան ափը՝ Թուրքիայի հիւսիս-կենտրոնից, Սամսունից մինչեւ հարաւային Ռուսաստան...»²³⁹:

Նա համշէնահայութիւնը հիմնականում բաժանում է երեք խմբերի²⁴⁰.

ա) արեւմտեան համշէնահայութիւն. Սամսունում (Զանկում), Օրդուում, Կիրեսունում, Տրապիզօնում եւ Ռիզում ցրած, թրքախօս եւ սուննի դաւանանքին յարած,

բ) արեւելեան համշէնահայութիւն. առաւելաբար Արդուինում բնակող, համշէնահայ բարբառով խօսող եւ սուննի դաւանանքին յարած,

գ) հիւսիսային համշէնահայութիւն. Վրաստանում եւ Ռուսաստանում բնակող, համշէնահայ բարբառով խօսող եւ քրիստոնէա (Նկ. 10):

Նկար 10

235. White P., Ethnic Differentiation Among The Kurds: kurmanci, kizibach and Zaza, <http://www.deakin.edu.au/~kstudyg/articles.html>.

236. The Changing Face Of Anatolian Alawism, http://www.turkishdailynews.com/old_editions/09_11_96/feature.htm.

237. Ալիք, Թեհրան, 1989, նոյեմբերի 19:

238. http://perso.wanadoo.fr/kurdistannameh/histoire/kizil/hist2_kizil_kurd.htm

239. Vaux B., The Forgotten Black Sea Armenians, Columbia University, 1996, April 2, p. 1.

240. Նոյն տեղում:

Իսլամացած եւ թուրքիայում բնակող առաջին երկու խմբի թաքսանակը գերակշռում է թուրքիայի սահմաններից դուրս բնակող վերջին խմբին: Հիւսիսային համշէնահայութիւնը որպէս բուն հաշէնահայութեան շառաւիղ այսօր բնակում է Արեւմտեան, Վրաստանում եւ Ռուսաստանում: Փաստօրէն այս խմբին պիտի գումարել նաեւ Ուզբէկստանում բնակող իսլամացած «խեմշինցի» կամ «խեմշինլի» փոքրամասնութեանը, որի 2005 թ. թաքսանակը, ըստ որոշ աղբիւրների, գնահատում է 1120 մարդ²⁴¹:

Ամենայն դէպս առաջին եւ երկրորդ խմբերն (արեւմտեան եւ արեւելեան համշէնահայեր) են մտնում մեր ուսումնասիրութեան աշխարհագրական շրջագծում:

Wikipedia համացանցային հանրագիտարանը թուրքիայի համշէնցիների կամ հեմշինլիների համար նման մի տեսակաւորում է նկատի առնում արեւմտեան խմբին կոչելով «Բաշ-հեմշինցիներ», իսկ արեւելեան խմբին՝ «Հոփա-հեմշինցիներ»: Ամեն դէպքում նշելով հանրագիտարանը հաստատագրում է համշէնցիների հայկական ծագումը, բայց եւ ուրագծում ինչպէս լեզական, այնպէս էլ ծեսերի հետ կապած որոշ տարբերութիւններ. այսպէս եթէ «թուլումը» (մի տեսակ տկզար) համարում է աւանդական նւագարան արեւմտեան խմբի մօտ, ապա «շեմշիր քալար» (մի տեսակ սրինգ) նոյն տեղն ունի արեւելեան խմբի մօտ եւ այլն²⁴²:

Թուրքիայի համշէնահայ բնակչութեան ցրածութեան համայնապատկերը գրեթէ աննկարագրելի է եւ ցայժմ մեծապէս անորոշ: Օրինակ, Բերտ Վաուքսի երեք առանձին յօդածներում (ներքոյիշեալ²⁴³) գետնուած տեղեկութիւններն ի մի բերելով եւ մէկը միւսով լրացնելով, պարզում է, որ թուրք-վրացական սահմանագծից 5 կիլոմետր հեռավորութեամբ, Կուպրուչու անունով գոյութիւն ունի գիւղ Արդուի մարզում՝ իր զուտ համշէնահայ 1000 բնակիչներով: Ի դէպ, Վաուքսի այս մօտաւոր թիւը համապատասխանում է թուրքական աղբիւրներից քաղած տեւալներին, համաձայն որոնց Կուպրուչուի բնակչութիւնը 1990 թ. կազմել է 1314, 1997 թ.՝ 967 եւ 2000 թ.՝ 870 մարդ²⁴⁴:

Հարաւային Կալիֆոռնիայի համալսարանի քաղաքական գիտութիւնների թեկնածու Յովան Սիմոնեան իր «History and Identity among the Hemshin» (Պատմութիւնը եւ ինքնութիւնը Համշէնում) նշանա-

կալի յօդածում, հիմնելով Ռուդիգեր Բեննինգհաւսի տեւալներին, Ռիգելուն (Ռիգէօն) բնակող արեւմտեան համշէնահայութեան (կամ Բաշ-Համշէնցիութիւն) թաքսանակը գնահատում է 15-ից 23 հազար: Նոյն աղբիւրի հիմամբ Սիմոնեանը Հոփայի (պատմական Խոպա) արեւելեան համշէնահայերի թիւը ներկայացնում է 25 հազար մարդ²⁴⁵:

Սա նշանակում է, որ ի տես Խոպայի բնակչութեան (1990 թ. 30,862, 1997 թ.՝ 30,646 եւ 2000 թ.՝ 32,584 մարդ²⁴⁶), համշէնահայութիւնը այդտեղ կազմում է բնակչութեան ճնշիչ մեծամասնութիւնը:

Մեսրոպ քինյ. Ռաթոսեանը եւ Արմինէ Բուդաղեանը 2004 թ. ամռանը Իրանից դէպի Վան ուխտագնացութեան մասին իրենց առանձին ուղեգրութիւններում պատմում են Ախթամար կղզում Ս. Խաչ եկեղեցու մօտ իրանահայ ուխտագնացների մի խումբ համշէնահայերի հետ հանդիպման մասին: «Տրապիզօն քաղաքից էին,- գրում է Մեսրոպ քինյ. Ռաթոսեանը, եւ թրքախօս հայեր են, իհարկէ նրանցից ոմանք նաեւ հայերէն էին խօսում»²⁴⁷: «Այդ ընթացքում մեր շրջապիրն միացան նաեւ տեղացի մի քանի կանայք,- գրում է Արմինէ Բուդաղեանը,- երբ պարզ դադարեց, իրար հետ խօսեցինք եւ պարզեց, որ իրենց տատիկները եւ պապիկները նոյնպէս այս երգերը գիտէին եւ երգում էին»²⁴⁸:

Ախտրեանի ափին գտնուող պատմական Բագարանի մասին 2000թ. մի ուղեգրութեան մեջ կարդում ենք. «Մի տօնակատարութեան ընթացքում նկատեցի սահմանագծի վրայ, թրքական կողմի գետափին նստած մի զինւորի, որ երկար ժամանակ նայում էր այսկողմ: Նա Համշէնի շրջանի, Տրապիզօնի շրջակայքից մի հայ էր: Հինուորը թախծոտ նայում էր իր հայրենակիցներին, անկարող գետը կտրելու, նրանց միանալու եւ տօնակատարութեան մասնակցելու...»²⁴⁹:

Թուրքիայի համշէնահայութեան թաքսանակի մասին վկայութիւնները բաւականին տարբեր են ու այլազան:

Դոկտ. Թեսսա Հոֆմանի գնահատմամբ. «Այնտեղ 20,000 մուսուլման համշէնցիներ կան, որոնց հայրենիքը գտնւում է Տրապիզօնի եւ Երզրումի արանքում»²⁵⁰:

Յովան Սիմոնեանը Բէյրութի «Հայկագեան քոլեջում» իր բանախօսութեան մէջ 2002 թ. յունիսի 24-ին, համշէնահայութեան թաքսանակի մասին եզրակացնում է. «100,000 համշէնցիներ են ապրում ամբողջ Թուրքիայի տարածքում»²⁵¹:

241.[http://www.joshuaproject.net/Joshua Project - Languages Listing.htm](http://www.joshuaproject.net/Joshua%20Project%20-%20Languages%20Listing.htm)

242.<http://en.wikipedia.org/wiki/Hamshenis>

243. Vaux Bert, The Forgotten Black Sea Armenians, Columbia University, April 2, 1996, p. 1,

Vaux Bert, LaPorta, Sergio, Tucker, Emily, Ethnographic Materials from the Muslim Hemshinli, Harvard University, 1996, p. 1,

Vaux Bert, Hemshinli: The Forgotten Black Sea Armenians, Harvard University, April 2, 2001, p. 1.

244.<http://www.Hopam.com>

245.Simonian H. H., History and Identity among the Hemshin, "ISIM" Newsletter 14, June, 2004, pp. 24-25

246.<http://www.Hopam.com>

247.Ալիք, Թեհրան, 2004, սեպտեմբերի 27:

248.Նոյն տեղում:

249.<http://www.roadtoarmenia.com/scenes/scenes.html>.

250.Hofmann, Tessa, "Armenians In Turkey Today", October 2002, p. 11.

251.<http://www.haigazian.edu.lb/announce/pressrelease.htm>.

Դժար է ճշտել, թե որոնք են համշնահայութեան թաքսանակի թերագնահատման պատճառները: Վիճակագրական ստոյգ տւեալների չգոյութիւնից բացի, մենք գտնում ենք, որ առկա է թուրքիայի պետական շրջանակների մօտ պոնտահայերին որպէս պոնտացի յոյներ, Բաշ-համշենցիներին որպէս լազեր, եւ արեւելեան համշնահայերի մի բաժնին որպէս վրացիներ ներկայացնելու միտումը, որի խորքում դարձեալ ընկած է հակահայ տրամադրութիւնը: Աղաւաղման այս պետական մօտեցմանը լաւագոյնս նպաստում է պոնտահայութեան եւ արեւմտեան համշնահայութեան խօսակցական լեզուում թուրքերէնի գերակայութիւնը: Այս շփոթն իր հերթին կարող է մի շարք հետազօտողների յանգեցնել թւային վրիպումների եւ վիճակագրական անճիշտ գնահատումների: Իրականութիւնը լուսարձակի տակ առնելու իմաստով նպատակայարմար ենք նկատում իրեական մի կայքէջից մեջբերում կատարել. «Ներկայիս տեղական թուրքերէն խօսող մարդկանց մի մասը, - օգտւելով Ռոբերտ Դանկոֆֆի աղբիւրներից գրում է, - փաստօրէն շառաւիղներն են այն հայերի, ովքեր այլ եւ այլ պատճառներով իսլամացել են: Այս իրականութեան հիման վրա, որը նկատելի է Անատոլիայի տարբեր բաժիններում (ինչպիսին է Պոնտոսը), մենք ընդունում ենք, որ այդ մարդիկ շարունակում են խօսել հայերէնով կամ ունեն մի խառնուրդ լեզու (ընդգծւում մերն է- Կ. Խ.)»²⁵²:

«Institute for the Secularisation of Islamic Society»-ի (Իսլամական Հասարակութեան Սեկուլարացման ինստիտուտ) համաձայն կայքէջում մի «իսլամացած» հայ իր 2002 թ. սեպտեմբերի 16-ի թւակիր էլեկտրոնային նամակում գրում է. «Հայախօս մուսուլմաններով բնակեցւած գիւղեր կան: Որոշ աղբիւրներ նրանց թաքսանակը գնահատում են շուրջ 2 միլիոն: Նրանցից ոմանք գիտակ են իրենց հայկական ծագմանը»²⁵³:

Գրիգոր Աւագեանը ենթադրում է, որ թուրքիայում, մասամբ նաեւ այլ երկրներում ապրում են շուրջ 4 միլիոն մուսուլման համշնահայեր»²⁵⁴:

Ըստ բուն համշնահայ, «Գեօթ» համալսարանի գիտաշխատող, նախկին վարչապետ Մեսուդ Եւմազի ազգականուհի, Ալիե-Ալիս Ալթըի (Կոստանեան). «Այսօր աւելի քան մէկ միլիոն իր ազգակիցները գտնւում են ազգային ինքնագիտակցութեան ու զարթօնքի գործընթացում»²⁵⁵:

Ալիե Ալթի զաւակ, երիտասարդ արւեստագետ, գերմանաբնակ Դենիզ (Օովակ) Ալթի հետ մի շատ շահեկան հարցազրոյցում այսպէս է նկարագրում համշնահայութեան վիճակը. «Այսօր, 350,000 համշենցի-

ներ են ապրում Հայնէի ու Գեօթի հայրենիքում, որոնք փորձում են դուրս գալ երկկողմանի «շրջափակումից», թուրքերի եւ հայերի կողմից հասնելու ինքնաճանաչման եւ ինքնորոշման դժարին վիճակին»²⁵⁶: Այդ հարցազրոյցում ակնարկւում է նաեւ. «Թուրքիայի շուրջ 1,5 միլիոն հաշտող համշնահայեր»-ին:

Դարերից ի վեր իսլամին յարած լինելով եւ պետականօրէն որպէս «էթնիկական փոքրամասնութիւն» չճանաչւելով հանդերձ համշնահայութեան «անատոլական» հատւածը յամառօրէն պահպանում է իր քրիստոնէական բարքերի եւ աւանդութիւնների մի մասը (Ճաղկազարդ, Վարդավառ եւ այլն): Օրինակ՝ Վարդավառը, որին համշնահայերը անւանում են «Վարդիվոր», ամեն տարի մեծ շուքով ու ծիսակատարութեամբ տօնւում է առ այսօր»²⁵⁷:

Հայկազուն Ալւրցեանը «Երկիր» թերթի հետ իր հարցազրոյցում հաստատում է, որ համշնահայերը գտնւելով թուրքական մշակոյթի ազդեցութեան տակ, հիմնականում պահպանել են ազգային ծեսերը, սովորոյթները, երգն ու երաժշտութիւնը, պարերը, կենցաղավարութեան շատ իւրայատկութիւններ: «1994 թ. մի տրապիզոնցի համշնահայ (մահմեդական), - ասում է Հայկազուն Ալւրցեանը, - ինձ պատմեց, որ իր տատը, սովորութեան ուժով, հունցած խմորի վրայ միշտ խաչի նշան է հանում»²⁵⁸:

Հետաքրքրական մանրամասութեան ենք հանդիպում Յովան Սիմոնեանի ուսումնասիրութիւնում, այն է. եւ արեւմտեան, եւ արեւելեան համշնահայերը պահպանել են նշած բարքերը եւ աւանդութիւնները, սակայն համշնահայերէն բարբառը պահպանել է միայն արեւելեան համշնահայերի մօտ: Սիմոնեանի համոզմամբ սա եղել է երկու խմբերի միջեւ խզւածութեան արդիւնք»²⁵⁹:

Պիտի Նշել, որ համշնահայերն իսլամացել են դեռ 17-րդ դարից սկսեալ եւ այդ պատճառով, հաւանաբար, նկատի չեն առնել նախա-եղեռնեան՝ պատրիարքարանին կապած վիճակագրութիւններում: Հետեւաբար՝ կարելի է ենթադրել, որ յետեղեռնեան հայկական վիճակագրական պատկերներում էլ չկան նրանք:

Աւելացնենք, որ թուրքիայի համշնահայերը վերջին տարիներում մեծ աշխուժութիւն են ցուցաբերում ազգային-էթնիկական գիտակցութեան զարթօնքի բնագաւառում: Այս իմաստով յատկանշական է նրանց ինքնարժարծման ելոյթներն ու յօդածները մի շարք կայքէջերում եւ էլեկտրոնային ֆորումներում, որոնցից մի քանիսի համագանցային հասցէները կգտնէք ստորեւ»²⁶⁰:

252.<http://www.anarres.net/anatolia/ermenice.html>. «Անատոլիա» եզրը աշխատութեան մէջ գործածուում է խիստ պայմանականորեն, ուստի մեծ մասամբ առնւած է չակերտների մէջ:

253.<http://www.secularislam.org/testimonies/More Testimonies Why I Left Islam.htm>.

254.Աւագեան Գ., Հայաստանը եւ հայերս աշխարհում, Երեւան, 1990, էջ 21:

255.Դիտակ, Բէյրութ, 2002, մարտ-ապրիլ, էջ 26:

256.Նոյւ տեղում, 2004, ապրիլ-մայիս, էջ 58:

257.<http://www.tb-yayin.gov.tr/tarimkoy/sayi127/m04.htm>

258.Ալիք, Թեհրան, 2004, հոկտեմբերի 14:

259.Simonian H. H., History and Identity among the Hemshin, "ISIM" Newsletter 14, June 2004, pp. 24-25

260. -<http://www.yaylayolu.info/forum/>

Այս ենթատեքստում աւելնորդ չենք համարում ակնարկելու նաեւ երիտասարդ ռեժիսոր Օզջան Ալպերի «Momi» (մեծմայր) կարճ կինո- ժապաւենին, որը եկրանի վրա է գնացել 2000 թ.²⁶¹: Սոյն կինոժապաւենում ճոխ կադրերով նկարահանել են «Խաչքար լեռան» բարձրունքների վրա գտնուող Համշէնի գեղեցիկ բնութիւնից տեսարաններ, Արդւին-Շաւշատի ճանապարհի վրա գտնուող «Սուսուզյուրտ» գիւղակի գիւղացիների համշէնահայ բարբառով երկխոսութիւններ ու երգեր, ընդ որում հայերէն դիպուկ բառերով հնչում են նախադասութիւններ, համրանք եւ այլն:

Համշէնահայութեան այս ինքնաճանաչման շարժումը գտնւելով հանդերձ նախնական փուլում՝ ունի մեծ ներուժ, գերազանցապէս ընթանում է ինքնուրոյն մղումներով ու ենթադրում է զարգացման շոշափելի տարողութիւն:

«Թրքացման» քաղաքականութիւնը տարբեր բնոյթ է ունեցել սեփական ակերում եւ «Անատոլիայի» այլ բաժիններում: Կրօնական այլասերումն աւելի շեշտած հետքեր է թողել համշէնահայութեան, քան «թաքուն» հայութեան: Մինչդեռ լեզական առումով համշէնահայերը աւելի նազ ազդեցութիւններ են կրել միանգամայն քրդախօս կամ թուրքախօս դարձած «թաքուն» հայութեան համեմատութեամբ: Այս տարբերութեան մասին ակնարկում է Օսլոյի համալսարանի արեւտի ֆակուլտետի գիտաշխատող Բրենտ Բրենդամօւէն իր «The Turkish Dialects of Trabzon, Their Phonology and Historical Development» (Տրապիզօնի թուրքերէն բարբառները, դրանց հնչունաբանութիւնը եւ պատմական հոլովոյթը) աշխատութեան մէջ 2001 թ.²⁶²:

Շեշտենք եւս մի կարեւոր իրողութիւն՝ «Իսլամացած» հայութեան բնակութեան վայրի հետ կապած: Ճշտելու համար համշէնահայութեան բնօրրանի եթնիկական միատարրութեան եւ նրա աշխարհագրական դիրքի նկատմամբ միւս եթնոկրօնական խմբերի, յատկապէս քրդերի, պատկանելութեան յաւակնութիւնները, ուսումնասիրութեան միւթ դարձնելով միջազգային եւ քրդական զանազան աղբիւրներ, հաւաքագրել ենք քառասունից աւելի ազգաբաշխական, ժողովրդագրական եւ պահանջատիրական քարտէզներ:

Սրանցից նախ, հաստատում է այն, որ համշէնահայութեան բնօրրանային տարածքներում քրդերը չնչին թիւ են ներկայացնում, ապա պարզում է, որ քրդական պահանջատիրական նոյնիսկ ամենածայրայեղ հոսանքների պահանջած ամենամաքսիմալ տարածքներն էլ չեն անցնում Պոնտական լեռնաշղթայից դէպի հիւսիս, դեռ այն պայմաններում, երբ սոյն հոսանքներից ոմանք Արեւմտեան Հայաստանից բացի դեռ

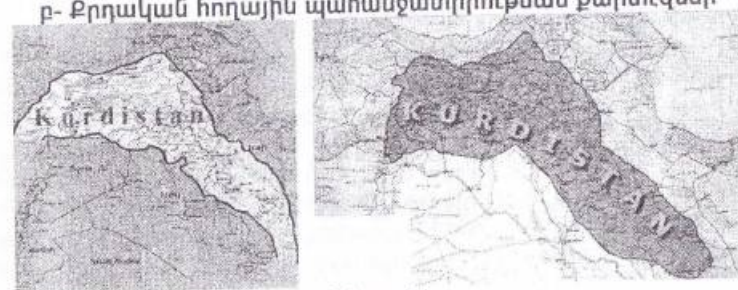
ախորժակներ են ցուցաբերում ՀՀ հողային ամբողջականութեան նկատմամբ եւ անգամ պահանջում են Պարսից ծոցի ափերը:

Այս իրողութիւնը թէւ ուղղակի առնչութիւն ունի մեր նիւթին, այդուհանդերձ դա իր ծաւալով, առանձին հետազոտութեան միւթ է: Այստեղ ներկայացնելով ընդամենը մի քանի օրինակներ այդպիսի քարտէզներից (Նկ. 11)՝ մեր վերոնշեալ եզրակացութիւնը ընդգծելու եւ դրա աշխարհաքաղաքական նշանակութիւնը վեր հանելու համար:

ա- քրդերի ազգաբաշխական քարտէզներ

բ- Քրդական հողային պահանջատիրութեան քարտէզներ

Նկար 11

«Իսլամացած» հայութեան մասին թրքական աղբիւրներն անգամ երբեմն թոյլ են տալիս հաստատումների: Օրինակ՝ դրանցից մէկը թուրք պատմաբան Թամեր Աքչամի հայանպաստ կեցածքը «բնական» ծնեացնելու համար այսպէս է ներկայացնում նրա կենսագրականը. «Թամեր Աքչամը ծնել է Կարսում: Մարդ ուր պատկանելի թուլ

-<http://hyeforum.com/index.php?showtopic=3459>
 -<http://www.devrimcidemokrasi.org/arsiv/2001/Sayi-13/arastirma2.htm>
 -<http://karalahana.com/>
 -<http://f20.parsimony.net/forum36933/>
 261.<http://birkanmakar.dostweb.com/contact.html>
 262.<http://www.karalahana.com/index.htm>

«թուրքագած» հայ ընտանիքներ են ապրում եւ զաւակն է ծախակողմեան գրող՝ Դորսուն Աբջամի... (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁶³ եւ այլն:

ԷԳ- «Թաքուն» հայութիւն. Արեւմտեան Հայաստանը ներկայիս ոչ միայն իր «խաւմաքած», այլ նաեւ իր «թաքուն» ու թերեւս «պաշտօնական» հայ էթնիկական տիպերով շարունակում է մնալ խորհրդաւոր եւ գրեթէ անճանաչելի: Թուրքիայի վերաբերեալ միջազգային առեւտրականութեան մասնագիտական-ուսանողական մի գեկուցագրում նորվեգացի փորձագետները հետաքրքրական տեղեկութիւններ են փոխանցում, ընդ որում. «Ստամբուլում եւ Վանայ լճի շրջակայքում ապրում են 70,000 հայեր (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁶⁴:

Գերմանիա հաստատուած եւ բուն անունն ու կրօնը վերականգնած Սիմոն Կոստանեանը (նախկինում Սարգեստ Կոստուն), որ ծնւել եւ ապրել է Տարօնի Կարմիր Խաչ գիւղում, ասում է, որ «դեռ մեր ազգականներն ապրում են Արեւմտեան Հայաստանում եւ ենթակա են մնում չարչարանքների»²⁶⁵:

Պրօֆ. Գեղամ Կիրակոսեանն իր Արեւմտեան Հայաստանի ուղեւորութեան յուշերում ասում է. «Այդ ամբողջ օրը մեզ հետ էր նաւավար Ռաջապը: Ես փորձեցի քրդերէն իմացած իմ մի քանի բառով «գրուցել» նրա հետ ու հասկանալ, թէ ինչու է նա մեր նկատմամբ այդքան ջերմ: Նա բռնեց իմ թելը, ինձ տարաւ կղզու հարաւային կողմ՝ մի բարձր տեղ եւ ցոյց տւեց լճի հարաւային ափին՝ հեռւում երեւացող իրենց գիւղը՝ Շքուերդը՝ պատմական Մոխրաբերդը եւ ալեկոծած հոգով ասաց, որ ինքը հայ է եւ իրենց գիւղի բոլոր բնակիչները քրդախօս հայեր են»²⁶⁶:

Սոյն նաւավարի մասին վկայում է նաեւ Մեսրոպ արք. Աշճեանը. «...Յանկարծ աչքիս է զարնում Ռեճէպը: Նոր եմ ծանօթացել: Մեր նաւավարն է, հայ է, հայ են իր հայրը, մայրը, մեծ հայրը: Նա փափագում է Հայաստան գալ եւ մի հայ աղջիկ առնել: Աստուած տայ. քանի քանի Ռեճէպներ կան, Աստուած բոլորի մուրազը տայ, բոլորն էլ լսեն իրենց արեան կանչը»²⁶⁷:

Գեղամ Կիրակոսեանն իր յուշերում պատմում է Մուշի հիւրանոցի մուտքի մօտ իր հետ ծանոթացած, ծագումով Սասունի Մեմալ գիւղից, այժմ Մուշում ապրող Արմէն անունով մի երիտասարդի մասին. «Հիւրանոցի առաջին յարկի սրահում ինձ ընդառաջ եկաւ կարճահասակ

ու թիկնեղ մի երիտասարդ, ծանօթացանք, ողջագուրեցինք, ապա սկսեց անմիջական եւ աշխոյժ գրոյց. Ուա լաւ էր խօսում հայերէն...: Անմիջապէս ճանապարհ ընկանք, մեզ ընկերակցում էր Արմէնը: Մուշից Արեւմուտք Հայկական Տաւրոսի ստորոտին կան եօթ գիւղեր, որոնց բնակիչները քրդախօս հայեր են: Այդ եօթ գիւղերի թւում է նաեւ Արմէնեց գիւղը՝ Գաւառը (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁶⁸:

Սոյն անձնաւորութիւնը՝ Արմէն Մարտիրոսեանն իր տւած հարցազրոյցում, որոշակիացնելով եւ ընդհանուր գծերով բնութագրելով Մշոյ ներկա հայութեան վիճակը, ասում է. «Մշոյ մէջ այսօր 1000 հայեր են ապրում, որոնք ոչ ամուսնական եւ ոչ էլ այլ կապերով չեն շփուում քրդերի եւ թուրքերի հետ»²⁶⁹:

Պատմական Կիլիկիայի Աղանայում ծնւած, ներկայումս շեղաբնակ Հայկ Արամեանը (նախկինում՝ Սուլէյման Ֆարուկ) AGBU-ի էլեկտոնային լրատուի մէջ իր ասուլիսում 2005 թ. մարտի 2-ին պատմում է մեծ մօր յիշեցումների եւ իր արմատներին վերադառնալու որոշման մասին եւ աւելացնում, որ «անհաշիւ հազարներով ուրիշներ եւս կոդել եւ դարձել են քուրդ: Ես էլ անշուշտ կարող էի քուրդ մնալ, բայց այլ որոշում ընդունեցի (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁷⁰:

Նոյն ասուլիսում Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի Մարդինի շրջանում ծնւած 46 -ամեա Վրէժ Զեֆեանը եւս պարզում է իր «թաքուն» կեանքի հետաքրքիր ծալքերը: «Ծնւել եմ Մարդինի մօտակայքում, ասում է Վրէժ Զեֆեանը, հիմնականում ասորիներից բաղկացած գիւղում: Մենք գիտէինք, որ հայ ենք, սակայն ցաւօք մեզ որպէս այդպիսին չէր ընդունում Պուլսի հայկական համայնքը»²⁷¹:

Այստեղ նկատելի է, որ ազգային պատկանելութեան հարցում եթէ անհատի սեփական գիտակցութիւնն ու զգացողութիւնները հիմնական նշանակութիւն ունեն, ապա բազմաթիւ այլ ազդակներ, այդ թւում նաեւ անմիջական միջավայրի հաւաքական կեանքում տիրող ենթակայական գործօնները լրացուցիչ դերում են հանդէս գալիս եւ երբեմն էլ խանգարում, դանդաղեցնում են ազգակիր արմատներին վերադառնալու բնական գործընթացը:

Քրդական հարցը, որ 1984 թականից Արդուլլահ Օջալանի ղեկավարութեամբ զինեալ պայքարի նոր փուլ էր մտել, թուրք բաղաբական վերնախաւին կրկին յանգեցրեց հարցի բիրտ՝ աւանդական հանգուցալուծմանը:

Քենան Էրէնի զինուորական իշխանութիւնների ժամանակահատված եւ յատկապէս 90-ականների ընթացքում թուրքական բանակը աւերել կամ այրել է բազմաթիւ գիւղեր եւ գիւղակներ Թուրքիայի

263.<http://www.tallarmeniantale.com/TURKISH-SCHOLARS.htm>

264.Reve T., Hauge E. H., Gjaerum P. I., "Finding Market Opportunities in Turkey", International Buisness, 2003, p. 20.

265."Thousands Of Turkified Armenians Revert To Their Roots", PanArmenian News, jan 19 2005

www.panarmenian.net/news/eng/?task=society&id=11935&date=2005-01-19

266.Կիրակոսեան Գ., Հոդի ու Արեան Կանչով, Տասն օր Արեւմտեան Հայաստանում, Երեւան, 2001, էջ 32:

267.Վարազ, Լուս Անջելոս, 2001, խը (48) տարի, էջ:

268.Կիրակոսեան Գ., Հոդի ու Արեան Կանչով, Տասն օր Արեւմտեան Հայաստանում, Երեւան, 2001, էջ 48:

269.Դիտակ, Բէյրութ, 2004, ապրիլ-մայիս, թիւ 24, էջ 60:

270.http://www.agbu.org/agbunews/display.asp?A_ID=47.

271.Նոյն տեղում:

արեւելեան գաւառներում եւ տեղահանել շուրջ երեք միլիոնի հասնող բնակչութիւն:

Այս իմաստով մարդկային իրաւունքներին առնչող բազմաթիւ գեկուցագրերից մէկում մատնանշած են մանրամասութիւններ այդ բռնութիւնների մասին: Պարզուրէն է, որ 1984 թ.-ից ի վեր, երբ կառավարական ուժերը Թուրքիայի հարաւ-արեւելեան շրջաններում սկսեցին կռիւ քուրդ անջատողականների դէմ, նւագագոյնը 19.000 մարդ են զոհել այդ բախումների ընթացքում: Նոյն ժամանակահատուածում քրդաբնակ տասնեակ քաղաքների եւ 2000-ից 3000 գիւղերի մեծ մասը գտնուում էին Թուրքիայի տասն հազարներում, ուր 1987 թ. սկսեալ հաստատուել էր արտակարգ դրութիւն: Այդ նահանգներն էին Թիւնջելի (Դերսիմ), Բինգօլ, Դիարբէքիր (Տիգրանակերտ), Մարդին, Բաթման, Բիթլիս (Բաղէշ), Սիիրտ (Սղերդ), Շիրնաք, Վան եւ Զաքքեարի:

Բնաջնջման նախօրեակին մօտ 5000 գիւղ գտնուում էր արտակարգ դրութեան մէջ: Թրքական պաշտօնական աղբիւրներում նշուում է, որ 1984-1987 թթ. երեք տարիների ընթացքում 2400 գիւղ եւ 1500 գիւղակամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն դատարկուել է բնակչութիւնից: 2-3 միլիոն բնակիչներ տեղահանուել են: 1995 թ. ապրիլի 27-ին թուրքական բանակի ուժերն այրել են Բաթման շրջանի Սասունի գիւղերը՝ ներառեալ Սեքսիքան (Սդիկիլիք), Փիրմիսը (Ենի Զաքմաք) եւ Զելիզը (Քափլի): Բնակիչները նախապէս բռնի տեղահանուել են իրենց տներից²⁷²:

Այս զանգւածային բռնութիւններից չէր կարող անմասն մնալ հայութիւնը: Սեզ դեռ յայտնի չէ հայկական գիւղերի կրած մարդկային եւ նիւթական վնասների ճշգրիտ չափը: Մարդկային իրաւունքների պաշտպան մի կայքէջում, հիմք ունենալով Թուրքիայի մարդկային իրաւունքների հաստատութեան կողմից հաստատուած մի փաստաթուղթ, ասուում է, որ «թուղ 729 գիւղեր (թէ քրդական եւ թէ քրիստոնէական) դատարկուել են անվտանգութեան ուժերի միջոցով (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁷³:

«Kurdistan Liberation» (Քրդստանի ազատագրութիւն) անունով քրդական մի կայքէջում Արեւելեան Թուրքիայի այրուած գիւղերի ցանկում, Սասունի գիւղերի գլխի տակ, հանդիպում ենք Աջար գիւղի անւան, որի հայ բնակչութեան բռնի իսլամացման մասին արդէն ակնարկել էինք նախկին բաժնում: Ըստ կայքէջում նշուած փաստի, որը մեջբերուել է Սերդար Ջելիկի գրչին պատկանող «Killing Machine: Turkish Contra-Guerilla» (Թուրքական հակա-արծակազէնը՝ սպանութեան գործիք) աշխատութիւնից, Աջար գիւղը Թուրքիայի բանակի միջոցով այրման է ենթարկուել 1995 թ.²⁷⁴:

ԱՄՆ «Ապաստանածների համար կոմիտէ»-ի միջոցով հրապարակուած պարբերական մի գեկուցագրում մի ապաստանած անձ, նկա-

րագրելով իր փախուստը, ի միջիայլոց ասում է. «Ես Սիիրտ տարածաշրջանի xxx գիւղից եմ: Մայրս հաշմանդամ էր եւ ի վիճակի չէր քայլել: Փախել եմ 1994 թին: Բանակը եկաւ 1992 թին: Սենք կատարեցինք այն բոլոր պարտականութիւնները, որ պահանջել էին բանակայինները. փայտ տրամադրեցինք, հաց տուցինք նրանց: 1994 թ. նրանք ստիպեցին մեզ միանալու գիւղի զօրամասին: Մեր գիւղի աւելի քան 80 տուն բնակչութիւնից միայն մէկ անձնաւորութիւն միացաւ զօրամասին: Ձինւորները եկան մեր տուն: Նրանք կոտորեցին մեր մուտքի դուռը: Ձինւորները ամբաստանում էին ինձ PKK-ին օժանդակելու հարցով: Ձինւորները ամբաստանում էին ինձ հարկէ, մայրս քրիստոնէայ է: Եթէ ես եւ ասում էին, որ ես հայ եմ: Իհարկէ, մայրս քրիստոնէայ է: Եթէ ես միացած լինէի զօրամասին, այժմ հանգիստ կեանք կունենայի: Իմ միացած լինելի զօրամասին, հայկական քրիստոնէութիւնից կրօնափոխախններին պարտադրեցին հայկական քրիստոնէութիւնից կրօնափոխուելու իսլամի: Իսկ ներկայիս թերեւս ամեն ինչ լաւ կը լինէր, եթէ քուրդի փոխարէն դառնայի թուրք: Նախընտրեցի փախչել xxx-ից: Տանս բանալին յանձնեցի մի քրիստոնէայ տիկնոջ: Բայց մեկնումիցս յետոյ գիւղի զօրամասը թալանել էր տունս եւ վերցրել թանկարժէք իրեղէնը: Խնդրել եմ քրիստոնէայ ընկերներիցս, որ նորից փակեն տունս (ընդգծումները մերն են, ապաստանածի ինքնութիւնը եւ պատկան գիւղի անունը չեն մատնանշուել բնագրում թերեւս անվտանգութեան նկատառումներով- Կ.Խ.)»²⁷⁵:

«Օժանդակութիւն ապաստարանին» խորագրով մի այլ գեկուցագրում ոմն հողագործ Իւսուֆը, պատմելով անվտանգութեան ուժերի կողմից 1993 թ. Մանազկերտի Գուլալի գիւղում իր եւ իր ընտանիքի նկատմամբ կատարուած դաժանութիւնների մասին, նշում է, թէ ինչպէս իրենց գիւղը երեք անգամ այրելուց յետոյ, դրա մուտքի մօտ փակցրել են «Սա հայկական գիւղ է, մուտքն արգիւտում է» բովանդակութեամբ մի յայտագիր: «Մէկ ամիս շարունակ,- ասում է Իւսուֆը,-նրանք տանքեցին մեզ: Տղամարդկանց, կանանց եւ երեխաներին մերկացրին...»²⁷⁶: Նա մատնանշում է թրքաբարոյ այլ բռնութիւնների մասին:

Ենթադրելի է, որ նմանօրինակ բազմաթիւ պարագաներ կան ինչպէս Արեւմտեան Զայաստանում, այնպէս էլ պատմական Կիլիկիայում եւ յարակից շրջաններում: Նոյնպէս արտասահմանում հաստատուած եւ բուն անունն ու կրօնը վերականգնած Ռազմիկ Յակոբեանը (նախկինում եւ Նուրեդդին Եակուպ), որ ծնւել է ապրել է Կիլիկիայում եւ որոշել է էկրանաւորել փաստագրական կինո «թաքուն» հայութեան մասին: «Ծնողներս թաքցնում էին իրենց ծագումը,- ասում է աղետանցի Ռազմիկ Յակոբեանը, որովհետեւ հայ լինելը աններելի յանցանք է համարւում»²⁷⁷:

275. The Wall Of Denial: Internal displacement in Turkey, U.S. Committee for Refugees, November 1999, pp. 14-15,
276. Asylum Seekers From Turkey: The Dangers They Flee, A Report To Asylum Aid, (Report of a mission to Turkey), 4-17 October 2000, p. 59

277. Thousands Of Turkified Armenians Revert To Their Roots, PanArmenian News, jan 19 2005

272. Forced Evictions: Violations of Human Rights, Global Survey on Forced Evictions, No. 7. COHRE, September 1998, www.cohre.org.pp. 65-69.

273. <http://www.jubileecampaign.co.uk/world/tur2.htm>

274. <http://www.dozame.org/villages/burnedvillages.htm>

«Թաքուն» հայութեան իրավիճակին առնչուող բազմաբնույթ վկայութիւններ գոյութիւն ունեն այսօր, սակայն նրանց ընդհանուր թաքանակի բնորոշման համար քիչ տեւալներ կան մեր տրամադրութեան տակ:

Թեսսա Յոֆմանը, վկայակոչելով մի շարք էթնոլոգների, «crypto-armenians» կամ «թաքուն» հայերի թաքանակը գնահատում է 30-ից 40 հազար, որոնք արդէն «համակերպել են թուրք կամ քուրդ մեծամասնութեան հետ»²⁷⁸: Մեր համոզմամբ՝ այս թաքանակը խիստ պակասեցած է:

Միւս կողմից գերազմահատած մի թաքանակի մասին ակնարկներ է գնում «Քրդստանի աքսորեալ խորհրդարանի» փաստաթղթերում, ընդ որում՝ այսպէս կոչւած «Մեծ Քրդստանի» սահմաններում ապրող ասորի եւ հայ բնակչութեան թաքանակի գումարը գնահատում է ամբողջական բնակչութեան շուրջ 10 %-ը²⁷⁹:

Քրդերի մարդկային իրաւունքների մասին «The EU, Turkey and the Kurds» անունով զեկուցագրում (2004 թ.) Թուրքիայի քուրդ փոքրամասնութեան թաքանակը ներկայացւում է 15-20 միլիոն²⁸⁰: Իսկ վերջերս Թուրքիայի Եւրոմիութեան անդամակցութեան հարցին կապուող տեղեկագիրը (2005 թ.) Թուրքիայի քրդերի հարցին ակնարկելով՝ նրանց թաքանակը ներկայացնում է 10-ից 15 միլիոն²⁸¹: Եթէ 15 միլիոնը հիմք դարձնենք, ապա ասորի եւ հայ բնակչութեան թաքանակն ըստ «Քրդստանի աքսորեալ խորհրդարանի» նշւած հիմնաւորման պիտի գնահատել շուրջ 1.5 միլիոն:

Քրդական «Ozgur politik» էլեկտրոնային թերթի 1997 թ. դեկտեմբերի համարում Թեմէլ Դեմիրեր անունով յօւածագիրը եւս ակնարկում է նման մի թաքանակի՝ ասելով որ «քրդական տարածքներում» սուրիական եւ հայկական ծագումով 2 միլիոն «քրդեր» կան եւ այլն²⁸²:

Այս լոյսի տակ «Քրդստանի աքսորեալ խորհրդարան»-ի գործադիր խորհրդի խօսնակ Զուբէիր Ալդարի ստորագրութեամբ յայտարարութեան մէջ (իրապարակւած 23 ապրիլ, 1995) ակնարկ կա եւ Դայոց ցեղասպանութեան եւ այն մասին, որ այսօր «Քրդերի հետ միասին, այնտեղ Քրդստանում, ապրում են հայեր եւ ասորիներ...»²⁸³:

«Քրդստանի աքսորեալ խորհրդարան»-ի կողմից այս ուղութեամբ հրատարակել է մի քարտէզ 1995 թ., ուր տեղացի էթնիկական

խմբերի կողքին, ցուցադրել են նաեւ հայութեամբ բնակեցւած վայրերը եւ նշել են դրանց անունները: Այս մասին վկայում է ասորի պատմաբան Յակոբ Զիդրիսահը: Վերջինս քննադատում է «Քրդստանի աքսորեալ խորհրդարան»-ի պաշտօնաթերթը՝ «Bulletin of Preparatory Commission for the Kurdistan Parliament in Exile»-ի պատմական նենգափոխումների՝ «Քրդստանի ժողովուրդ», «քրդստանաբնակ», «քրդապատկան» եւ նմանօրինակ այլ բառակապակցութիւնների համար²⁸⁴:

Ասորի եւ հայ բնակչութեան համար 1-ից 1.5 միլիոն թաքանակը թեւ փաստարկելի եւ ստուգելի չէ, սակայն լուրջ նկատառման է արժանի, մանաւանդ երբ հաշի ենք առնում ասորիների ներկայիս թաքանակը եւ պակսեցնում դրանից: Ժիրայր Պէօճեքեանը, ըստ ժողով էակուպի հեղինակած «Թուրքիայի տարագիր ասորիները» աշխատութեան տեւալների յայտնում է, որ «առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին Թուրքիայի ասորիների թիւը հասնում էր 250 հազարի: 1986 թ. այնտեղ մնացել են միայն 4500 ասորիներ»²⁸⁵: Ստացւում է, որ քրդախառն շրջանների «թաքուն» հայութիւնը պիտի գնահատել առնազն միլիոնից աւել: Այս մասին վերջնական եզրակացութեան ենք հանգելու վերջաբանում:

Այլ քուրդ ղեկավարներ եւս վկայում են «թաքուն» հայերի մասին. «...Այն գիւղը, որ գնացի, մօտ մէկ ժամ կամ աւելի հեռու էր մեր գիւղից եւ հայկական շատ հին գիւղերից էր (ակնարկը Զբին գիւղի մասին է- Կ. Խ.): Դէնց այդ տեղից... պարզւում էր հայերի իրաւունքների ոտնահարումն ու նրանց նկատմամբ խտրութիւնը, որովհետեւ այդ գիւղի եկեղեցին վերածել էին մզկիթի, այն պայմաններում, երբ դեռ հայ եղբայրները ապրում էին այդտեղ: Դայրս հետաքրքիր եւ ընկերական կապեր ունէր հայ եղբայրների հետ եւ նրանցից շատերի հետ խոր ընկերութիւն էր հաստատել...: Այդ խնդիրը արծարծում են, որովհետեւ թուրք ֆաշիստները սնապարծութեամբ ու պոռոտախօսութեամբ ասում էին, որ այլեւս հայ չկայ...»: Ահա այսպէս է արատայայտւում Աբդուլլահ Օջալանը թուրք լրագրող դոկտ. Եալչին Քիւչիւքի վարած մի մամուլի ասուլիսի ընթացքում 1990-ականներին²⁸⁶:

Ուրֆայի շրջակայքում գտնուող Զբին կամ Սայլակկայա գիւղն այցելել է Մետրայ արք. Մութաֆեանը 2000 թ. յուլիսի 4-ին: Այդ կապակցութեամբ աւելորդ չենք համարում մեջբերել հետեւեալ հուզական տողերը. «Նուրին կամ Մուշեղը Պատրիարքին հրաւիրեց իր տունը: Նա կոյր է եղել 4 տարեկանից, եւ հայերէնը խօսում է մաքուր պոլսական ոճով: Նա ասեց, որ վերջին 75 տարիներում սա առաջին անգամն է, որ

www.panarmenian.net/news/eng/?task=society&id=11935&date=2005-01-19
278. Hofmann Tessa, "ARMENIANS IN TURKEY TODAY", Oct. 2002, pp. 11-12.

279. <http://www.kurdish.com/media/article/kwr-article-15.htm>

280. <http://www.khrp.org/news/pr2004/26-11-04.htm>

281. Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2005, փետրարի 15:

282. www.ozgurpolitika.org/1997/aralik/1226kyb.htm

283. <http://www.etext.org/Politics/Arm.The.Spirit/Kurdistan/Kurdistan.Parliament.in.Exile/armenian-genocide.txt>

284. Hidrisah Yakup, "Massacre of Christians (Syriacs, Nestorians, Chaldeans, Armenians) in Mesopotamia and Kurds", A Documentary Study, Honnover, 1997:

285. Դրօշակ, Աթէք, 1987, փետրարի 18, էջ 38:

286. Եալչին Քուչուք, Վերապրումի պատմածք. Աբդուլլահ Օջալանի յուշերն ու մտորումները (պարսկերէն), Թեհրան, 1999, էջ 48 եւ 49:

հայ Պատրիարքը ոտք է դնում Զբին: ... Ծերունին գեղեցիկ ծայր ուներ եւ հիւանալի տոնով երգեց Ս. Ներսէսի շարականներից մէկը...»²⁸⁷:

Զբինի թուրքերէն կայքէջի հեղինակները (<http://www.cibin.de>), մատնանշելով նրա հայկական լինելու հանգամանքը, առանձին տեղ են յատկացրել գիւղի ներկայիս հայ բնակիչներին եւ լուսանկարներով ներկայացրել նրանց. Սաթենիկ, Մարիամ, Ծաղիկ, Ղուկաս եւ Մելինէ անունների կողքին հանդիպում ենք նաեւ Իւսուֆ, Զինէ, Խաթուն, Ֆաթմա եւ այլ ոչ-հայկական անուններով հայ բնակիչների եւ դրանց միջեւ ազգակցական կապերի մասին հետաքրքրական տեղեկութիւնների: Այնտեղ կան նաեւ խնջույքային պահերից նկարահանումներ եւ այլն²⁸⁸:

«Թաքուն» հայութեան գոյութեան ակնյայտ իրողութիւնը հաստատում են Արեւմտեան Հայաստան ճանապարհորդած հերթական ճամբորդներն անգամ. «Էգիմի (Ակն, Քեմալիէ-Կ.Խ.) այսօրայ մնացած հայերը նրանք են, ովքեր գոյատեւել են թրքանալու միջոցով»²⁸⁹:

Քեմալ Եալչինը գերմանական թղթակցի հետ մի հարցազրոյցի ընթացքում դիպուկ բնութագրում է մերօրեայ «թաքուն» հային. «...Այդպիսի ընտանիքներն ապրում են որպէս քուրդ կամ թուրք մուսուլմաններ եւ նրանց երեխաներն իրենց մայրենի լեզուն չեն սերտում: Իմ տեսած թաքուն հայերից շատերը 15-17 տարեկաններ էին, որոնց ծնողները նրանց զգուշացրել էին չխօսել այդ մասին»²⁹⁰:

«Թաքուն լինելու», «խնամքով թաքցնելու» մտակեցւածքն ինքնին բարդ եւ անընթացելի կենսափոխակերպում է. թէ ինչպէս կարելի է ամբողջ կեանքի տեւողութեամբ, ծածկելով, կեղծելով, ամօթի ու վախի զգացումներից տառապելով եւ հոգեմտաւոր ներքին հակասութիւնների բռնելով, ի վերջոյ պահպանել ինքնութիւնը եւ կառուցել էթնիկական պատկանելութեան ներաշխարհ..., եւ եականն այն է, որ այդ փոխանցել յետնորդներին:

«Թաքուն» հայութեան երկրորդ սերնդին պատկանող մի մարդ, սեփական կեանքի փորձով, ահա այսպէս է բացատրում այդ կենսափոխակերպումը. «Հայրս ամեն օր մեզ խիստ կերպով պատկերում էր. «ուր էլ ուզում էք գնաք, երբէք մի ամաչէք որ հայ էք»: Մանկական մտածումով հայութիւնիցս ամաչում էի, մտածում էի, որ եթէ թուրք լինեմ չեմ վախենալու, «մենք ինչու» թուրք չենք» խորհելով յուզւում էի...: Ժամանակի ընթացքում ամօթս յաղթահարեցի: Դէպի թրքութիւն իմ ունեցած համակրանքս երիտասարդական շրջանում, կամաց-կամաց

անհետացաւ: Սկսեցի ինքս ինձ ընդունել ինչպէս որ եմ: Միայն այդ ժամանակ կարողացայ հանգիստ քնել...»²⁹¹:

«Թաքուն» հայութեան հետքեր գտնելու գործում իւրայատուկ զգայնութիւն եւ հայացք կարելի է նկատել, թերեւս միատեղ ապրող. «պաշտօնական» հայութեան մօտ: Հետաքրքրականն այն է, որ «պաշտօնական» հայերը յաճախ ի վիճակի են լինում իրենց շրջապատի «Թաքուն» հայութեանը յայտնաբերել ամենայն նրբանկատութեամբ: Օրինակ՝ Կիլիկիայի հայութեան ներկայացուցչական դէմքերից Լեւոն Էրարսլանը, որ 1998 թ. պատրիարքական ընտրութիւնում պատգամաւորն էր Վազգէ գիւղի²⁹², տողերիս հեղինակին 2005 թ. յունւարի 8-ի իր անձնական էլեկտրոնային նամակում, բնորոշելով Ադանայի «Թաքուն» հայութեան նշաններն, ասում է. «Թուրքիայի ոչ մի տեղում Աստուծոյ կամ որեւէ սուրբ գրքի անունով չեն երդւում, բայց Ադանայում նրանք դա անում են: Նրանք յատկապէս «Հերիշտակի» («Herishtag») անունով են երդւում»:

«Նաւասարդ» ամսագրի խմբագրապետ Արմէն Տօնոյեանին ուղղած երկու նամակներում Ուրֆայից մի «թաքուն» հայուհու հուզական տողերով բնորոշում էր իր «թաքուն» ներաշխարհը: Իր վախճանած մօր համար հայկական յուղարկաւորութիւն կարգադրելու մասին պատմելով, պետական պաշտօն զբաղեցրած «թրքուհին» այսպէս էր ատարել իր առաջին նամակը. «որոնում եմ էութիւնս, ինքնութիւնս, եւ եթէ գտնեմ, մօրս աստածը վկա, լքելու եմ պաշտօնս... Թուրք ծնած լինելուս բռնաբարւած պարտաւորութեան վրէժը լուծելու եմ»²⁹³:

Իսկ «թաքուն» հայութեան քաղաքական տիպարի եւ ուղղա-ծութեան մասին լիարժէք գաղափար կազմելու համար շահեկան կարող է լինել ակնարկելը նաեւ այն բնոյթի փաստերին, որոնք վկայում են քրդական կազմակերպութիւնների շարքերում ծագումով հայ անդամների մասին:

Սակայն մինչ այդ, հարկաւոր ենք գտնում այստեղ անդրադառնալ մեր աշխատութեան առարկա տարածաշրջաններում իսլամիստական հոսանքների ազդեցութեան բարձրացման հարցին: Ինչքան որ բնական է համարում «թաքուն» հայութեան հակումը քրդական հոսանքների նկատմամբ, այդ թւում նաեւ «ժողովրդային ժողովրդավարութիւն կուսակցութիւնը» (DeHaP) (տես Նկ. 2), այնքան տարօրինակ է թւում իսլամիստական հոսանքների նկատմամբ նրա համակրանքը: Թէեւ բոլորովին պարզ չէ մեզ «թաքուն» հայութեան ակտիւ-ութիւնն ու դերակատարութիւնը ընտրութիւններում, այնուամենայնիւ, եթէ տւեալ պատկերները համարենք «նորմալ» (այսինքն՝ նոյն խտութեան գործակցով ցրած բնակչութեան վրա), ապա անխուսափելիօրէն քննարկելի է դառնում այն վարկածը, որ DeP-ի եւ DeHaP-ի բացակա-

287. oons-request@uk-christian.net, 2000, յուլիսի 12:

288. <http://www.cibin.de>

289. <http://gokdemir.com/Borderlands> From Hasankeyf to Mardin to Harput and Beyond.htm, 2000, օգոստոսի 3:

290. Kemal Yalcin, "Armenians In Turkey: The silence broken through?", 22.1.2002, http://www.nadir.org/nadir/initiativ/kurdi-almanni-kassel/aktuell/2002/jan2002/ armenier_tr.htm.

291. Քեմալ Եալչին, Հոգիս քեզմով կը խայտայ, թարգմանեց Գարեգին արք. Պեքճեանը, Երեւան, 2003, էջ 362-363:

292. Ժամանակ, Ստամբուլ, 1998, հոկտեմբերի 15:

293. Նաւասարդ, Լոս Անջելոս, 1995, յունիս-յուլիս, թիւ 167-168, էջ 7:

յութան պայմաններում, տեալ տարածքների քաղաքական հակումները ընթացել են «վատի եւ վատթարի երկընտրանքի» օրինաչափությամբ. «վերազգային» իսլամիստներին՝ թուրքիայի՝ էթնոկրոնական այլամերժության եւ խտրականության անցեալով հարուստ, աւանդական կուսակցութիւններին գերադասելու ամբոխային պարզ տրամաբանությամբ: Ի դէպ, թուրքական իսլամիզմի կամ «շարիաթականութեան» գաղափարախօսական հենքերն առերեւոյթ տարբեր են քննալական պանթուրքիզմից: Ըստ «Ջումհուրիէթի» աշխատակից Կենջալ Շայլանի տեղեկատուութեան՝ «շարիաթի» դոկտրինայում «ազգայնութեան ամեն հակում, որ հակասում է «իսլամական պետութեան» հասկացութեան, մերժելի է»²⁹⁴ եւ հետեւաբար պիտի ջնջել ազգայնութեան հիման վրա հաստատած պետութիւններին: Մեր կարծիքով ահա գաղափարախօսական այս գործօնին էլ պիտի տալ կարեւոր նշանակութիւն վերոնշեալ կողմնորոշման խնդրում: Սակայն անկախ նոյն երկընտրանքից ու կողմնորոշումներից, արժի այստեղ դեռ կանգ առնել թուրքական շարիաթականութեան (պանիսլամիզմի) եւ ազգայնամոլութեան (պանթուրքիզմի) միատեղ գոյակցութեան եւ պատմական սերտաճման հարցի վրա, ամրագրելով, որ գաղափարական, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական եւ կառուցային ընկալումների տեսակետից, բազմաբնոյթ ռազմավարական եւ մարտավարական տարբերությամբ հանդերձ, զոյգ հոսանքներն էլ յատկապէս էթնոկրոնական այլամերժութեան եւ խտրականութեան կոնտեքստում հանդես են գալիս միեւնոյն էութեամբ: Իրերի դրութեան լոյսի տակ պիտի եզրակացնել, որ «բազմաբնոյթ» տարբերութիւնները ձեւականօրէն արծարծւում են քաղաքական պահի թելադրանքով եւ գործնականում չունեն եական բնոյթ: Վերադառնալով քրդական հոսանքների հարցին, պիտի ասել, որ «թաքուն» հայերն ուրոյն հայկական կազմակերպութիւնների չգոյութեան պայմաններում, առատօրէն զինւորագրւել եւ զինւորագրւում են քրդական կազմակերպութիւնների մէջ եւ այդպիսով դարձեալ «թաքնւելով» քրդական առաւել հոգեհարազատ տանիքի ներքոյ թուրքական «Գիւնէշ» օրաթերթը 1989 թ. յունիսի 6-ին գրեց, որ Մուշի ճանապարհներին ապաստանած քուրդ փիշներգներից մի խումբ դիմել է ԱՄՆ եւ բրիտանական իշխանութիւններին՝ պնդելով, որ իրենց հայկական ծագում ունեն եւ խնդրում են ապաստանի իրաւունք²⁹⁵: ԱՄՆ պետդեսպարտմենտի հրատարակած թուրքիայի մարդկային իրաւունքների պրակտիկային առնչող զեկուցագրի հեղինակը (1994 թ. յունւարի 31), հիմ նելով ականատեսների վկայութիւնների վրա, նշում է Մարդինի շրջակայում գտնուող Յասսենա անունով հայկական գիւղի տեղահանման պարագան: «Տեղական մի տոհմապետի տւած ցուցմունքների հիմամբ, - գրում է զեկուցագրի հեղինակը, - հրաման արձակեց գիւղի տեղահանման կապակցութեամբ, քանզի գիւղը հայկական է եւ թուրք պետական

պաշտօնական պատասխանատուները յաճախ հայերին մեղադրում են PKK-ին օժանդակելու համար: Ապացույցներ կան, որ գիւղացիները տեղահանւել են դրկից գիւղի, Միդիաթի եւ Մարդինի ուղղութեամբ»²⁹⁶: Յասսենայի հայաթափման իրողութիւնը հաստատում է Բուդիգեր Բեննինգհաւսն իր «Production, Usage, and diffusion of the *Shal o Shapik* Men's Costume in Turkish Kurdistan» (*Շալ ու Շապիկ* տղամարդու հագուստի արտադրութիւնը, օգտագործումը եւ տարածումը թուրքական Քրդստանում) չափազանց հետաքրքրական աշխատութիւնում: Բեննինգհաւսի համոզմամբ՝ Յասսենան PKK-ի եւ թրքական անվտանգութեան ուժերի միջեւ ընդհարումների ընթացքում քաւութեան նոխազ դարձաւ: Նա նշում է նաեւ երկու այլ գիւղերի՝ Դերբուլի եւ Բեսպինի պարագան, որոնց քրիստոնեաները (հայեր եւ ասորիներ) գաղթել են 1990 թ.: Իսկ «Շիրնակի քրիստոնեայ Դայերը, - ըստ Բեննինգհաւսի, - ինչպէս նաեւ դրա ռոդը կրօնափոխ հայերը, այնտեղից գաղթել են 1980-ականների վերջում եւ 1990-ականների սկզբում (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁹⁷: «Ջումհուրիէթն» իր 1993 թ. յուլիսի 11-ի համարում հրապարակել է նիւթ՝ PKK-ի դէմ «հոգեբանական շարժում» նախաձեռնելու նպատակով ստեղծւած պետական «քարոզչական յանձնախմբի» մասին, որը պիտի PKK-ի դէմ կանոնաւոր տեղեկատուութիւն տար մասին, որը պիտի PKK-ի դէմ կանոնաւոր տեղեկատուութիւն տար թուրքիայի «բարեկամ, չոզոք եւ թշնամի» հոսանքներին: Վարչապետ Թանսու Զիլլերի նախագահութեամբ ղեկավարող այդ յանձնախումբը, ըստ նշած աղբիւրի, նպատակ էր դրել դիմել PKK-ի շարքայիններին եւ նրանց հարց ուղղել, որ նրանք գիտեն արդեօք, որ Աբդուլլահ Օջալանը հայերի ձեռքում գործիք է դարձել եւ այլն: «Լուսանկարների միջոցով, - գրում է «Ջումհուրիէթը», - PKK-ականների համար յստակ է դառնալու կազմակերպութեան մէջ գործող ահաբեկիչների հայկական ծագումը (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»²⁹⁸: Ժուռնալիստական դուետ՝ հոլանդացի Ստելլա Բրամն ու թուրք Մեհմեթ Ուլգերն իրենց «Գորշ գայլեր- հետազոտութիւն թուրք ծայրայեղ աջակողմեանների մասին» տազնապայարոյց աշխատութեան մէջ ակնարկելով ԱՀԿ (MHP) հ ակահայ բնոյթին, ասում են, որ PKK-ն յաճախ ներկայացւում է որպէս «հայ ստրուկներից» բաղկացած կառոյց: «Թուրքեշը նոյնիսկ բերնից բաց է թողել, որ Աբդուլլահ Օջալանը քուրդ չէ, - ասում են Բրամն ու Ուլգերն, այլ հայ է եւ իր իսկական անունն էլ Ակոփ Արփինեան է»²⁹⁹: Օջալանի հայկական ծագման մասին առաջին անգամ արտայայտւել է թուրքիայի

296. Turkey Human Rights Practices, 1993, Author: U.S. Department Of State, January 31, 1994

297. Benninghaus R., Production, Usage, and diffusion of the *Shal o Shapik* Men's Costume in Turkish Kurdistan, 31 May 2001
<http://www.chaldeansonline.net/forums/ruediger-benninghaus.html>

298. Դրոշակ, Աթնք, 1993, յուլիսի 29- օգոստոսի 25, էջ 78:

299. Բրամ Ս, Ուլգեր Մ., Գորշ Գայլեր- հետազոտութիւն թուրք ծայրայեղ աջակողմեանների մասին, Թարգմանեց Արսէն Նազարեանը, Եր., 2003, էջ 152:

294. Դրոշակ, Աթնք, 1987, մարտի 4, էջ 38:

295. Պօղոսեան Ս. Կ., Քրդերը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, 1991, էջ 333:

ներքին գործերի նախարարութիւնը դեռ 1990-ականներին: Այս առնչութեամբ ակնարկել է ՄԱԿ-ին կապւած «General Assembly»-ի առանձին զեկուցագրում, որը հրապարակել է 2000 թ.: Այդ զեկուցագրում շեշտուում է նաեւ այն, որ ներքին գործերի նախարարութեան այս յայտարարութեանն առընթեր արուում էին քրքրացման բացայայտ կոչեր, «մէկ լեզու, մէկ ցեղ, մէկ մշակոյթ» եւ այլն³⁰⁰: Զրդական շարժման ղեկավար շրջանակների մասին խօսելիս, թրքական աղբիւրները առիթը չեն բաց թողնում շեշտ դնելու, Թուրքիայի տնտեսական-առեւտրական շրջանակներում համբաւ ունեցող, Բեհչեթ Ջանթուրքի հայկական ծագման վրայ: Դրանցից մէկում նրան ներկայացնելով որպէս PKK-ի նիւթական գործերի եւ հայ ահաբեկչական զանգան խմբերի հետ կապերի պատասխանատու, ի միջի այլոց ասում է, որ նա. «ծնել է 1950 թ. Դիարբեքիւրում քուրդ հօրից ու հայ մօրից»³⁰¹: Միւս փաստը վերաբերում է PKK-ի նախագահական խորհրդի անդամ Նուրիյէ Գեսպիրի եւ դրա Կենտրոնական կոմիտէի անդամներ Պեքիր Պաքրճեանի եւ Մուսա Յաճըրելի հայկական ծագմանը, որն առաջինը բացայայտել է պետական խօսնակ համարուող «Թուրքիյէ» օրաթերթը³⁰²: Աւելացնենք, որ Նուրիյէ Գեսպիրը Թուրքիայի դատախազութեան կողմից հետապնդուում է մի քանի տասնեակ հակապետական բռնարարներ իրականացնելու ամբաստանութեամբ: Նա Թուրքիայից փախել է 2001 թ. սկզբին «ապօրինի մուտք գործելու» մեղադրանքով ձերբակալել է Զուլհադիյալում, ապա ազատ արձակել 2002 թ. դեկտեմբերին: Ազդեցիկ «Միլլիէթ» թերթում Թուրքիայի հարաւ-արեւելեան շրջանների ռազմական արտակարգ դրութեան կառավարիչ Իւնիլ Էրքանը յայտարարում էր. «Մեր համակարգիչներում արձանագրել ենք հայկական ծագում ունեցող 800 PKK (Քրդստանի Բանուրական Կուսակցութիւն) անդամներ...»³⁰³: Որոշ աղբիւրների համաձայն³⁰⁴ PKK-ի զինուած անդամների թիւը գնահատուում է շուրջ 5500, ինչը լաւապէս համապատասխանում է Բիթլիսի տանկային ստորաբաժանման հրամանատար գեներալ Տազմայի յայտնած տեսակէտին: Նա մամլոյ մի հարցազրոյցի մէջ պնդում էր. «որ PKK-ի ամեն եօթերորդ անդամը հայ է...»: PKK -ի այդ անդամները զաւակներն են այն հայերի, ովքեր Օսմանական կայսրութիւնը կոնակից դաշունահարեցին Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում»³⁰⁵: Նոյն գեներալ Թազման մի այլ առիթով

1995 թ. եւս յայտնում էր, որ տեղի ունեցած ինչ որ ծանր մարտերի ընթացքում «... քրդեր չկային այնտեղ: Նրանք, ովքեր մեր ստորաբաժանման ուժերի գրոհների արդիւնքում նահանջեցին դէպի լեռները, հայեր էին... (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»³⁰⁶: Համա Մոսկովիէանը եւրոպայում մի քանի «քրդացած» եւ «թուրքացած» հայերի հետ իր առանձին հարցազրոյցներում բացատրում է, թէ ինչպէս նրանցից ոմանք աշխատել եւ պայքարել են PKK-ի շարքերում եւ Օջալանի գերեւարութիւնից յետոյ, հիասթափւելով եւ արդէն իմանալով, որ իրենք հայեր են, որոշել են վերադառնալ մայր հայրենիք կամ մեկնել Գերմանիա, որտեղ քաղաքական եւ ազգային աշխատանքի լայն դաշտ կա Թուրքիայից արտական եւ ազգային աշխատանքների առկայութեան պատճառով Ֆրանկ-գաղթած փոքրամասնութիւնների առկայութեան պատճառով³⁰⁷: Այդ ֆուրտում, Վիսթադենում, Շտուտգարդում, Մայնցում եւ այլուր³⁰⁸: Այդ թւում Ռազմիկ Հակոբեանը (վերում մշել ենք նրա մասին) երկար տարիներ պայքարել է PKK-ի շարքերում, ձերբակալել ու բանտարկել է Անկարայի սարսափազդու բանտերում³⁰⁹: Իսկ միւսը՝ Սիմոն Կոստանեանը կամ Սարդետ Կոսդունը (նրա մասին էլ նոյնպէս մշել ենք վերում) ասում է. «Հայրս ու եղբայրներս թուրքական ֆաշիզմի դեմ պայքարելու համար դարձել են PKK-ի մարտիկներ, բանտարկել ու տառապել են բազմիցս»³¹⁰: PKK-ի էլեկտրոնական տեղեկատուներից մէկում կարդում ենք հայաբնակ Սալլակկայա (Ջրին) պատմական գիւղում 1970 թ. ծնւած հայ երիտասարդ Զուլէյն Սարիչիլէքի մասին, որը զոհւել է Թուրքիայի բանակի դէմ մարտերում 1988 թ.³¹¹: Թուրքիայի ծայրայեղ-ձախ եւ մարքս-լենինեան հոսանքների համատեքստում կարելի է հանդիպել Ամասիայում ծնւած, 1946 թ., Կարպիս Ալթինօլլուի անւանը, քաղաքա-տեսական յօլւածներին եւ նրա մասին թեր ու դեմ տեսակէտներին: Մի քանի անգամ ձերբակալւած, բանտարկւած եւ արտասահման փախած՝ Կարպիս Ալթինօլլուն զանազան կայքէջերում համարում է իսկապետական պայքարի խորհրդանշական դէմք, որի հեղինակագրկման նպատակով փոխադարձաբար յիշատակում է նաեւ նրա հայ լինելու հանգամանքը³¹²: Ջազա-ալեւիական շրջանակներում աշխատող եւ Դերսիմի (ermeni asilli): Ջազա-ալեւիական շրջանակներում աշխատող եւ Դերսիմի լեռներում մաքառող TIKKO կազմակերպութեան զոհւածների ցանկում հանդիպում ենք երեք հայ երիտասարդների կենսագրականներին³¹²: ըստ հետեւեալի.-Արմենակ Բաքրչիեան (Օրիան Բաքիր), ծնւած հետեւեալի.-Արմենակ Բաքրչիեան (Օրիան Բաքիր), ծնւած Տիգրանակերտում, 1953 թ., զոհւած հարբերդում 1980 թ.:

300. "Situation in Turkey", Interim report of the Special Rapporteur of the Commission on Human Rights on the elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief, Addendum 1, General Assembly, 11 August 2000, p. 14

301. <http://www.biyografo.net>.

302. Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2002, նոյեմբերի 11:

303. Hofmann Tessa, "Armenians in Turkey Today", October 2002, p. 35.

304. Official general report on Turkey, Directorate for Movements of Person, Migration and Consular Affairs Asylum and Migration Division, May 2001, p. 31.

305. Hofmann Tessa, "Armenian in Turkey Today", October 2002, p. 36.

306. European Court Of Human Rights, Former Second Section, Case Of Tepe V., Turkey, (Applicatoin no.27244/95), <http://www.vahitbicak.com/tepetr.htmhttp>.

307. Ազգ, Երեւան, 2005, յունւարի 18:

308. Նոյն տեղում:

309. Նոյն տեղում:

310. <http://www.pkk.org/2002/03>.

311. <http://arsiv.aksyon.com.tr/arsiv/140/pages/dosyalar/dos1.html>

312. <http://babaerdogan.org/partisan>.

-Նուբար Եալիմ, ծնած Սարգիսում, 1957 թ., զոհւած
Ամստերդամում 1982 թ.:
-Մանուէլ Դեմիր, ծնած Կեսարիայի Բունիան քաղաքում, 1963 թ.,
զոհւած Ստամբուլում 1988 թ.:

Հետաքրքիր է իմանալ, որ Մանուէլ Դեմիրի հերոսական տիպարին ու սիրանքներին նւիրած թուրքերէնով երգ է յօրինուել, որը հնչում է քրդական շրջանակներում:

Ընդհանրապէս այսօր այլեւս տարօրինակ չպիտի թւայ քրդական, ալիեական եւ զազայական մշակութային եւ քաղաքական լայն մեղիայում հայերէն երգեր կատարող երգիչների մասին գովազդների ու ծանուցումների առկայութիւնը: Երգիչներ, որոնք ըստ իրենց կենսագրականի՝ սվազցի, դիարբեքիրցի կամ մշեցիներ են: Նրանք, եթէ նոյնիսկ հայ էլ չլինեն, նրանց հայերէն երգերի կատարման եւ տարածման փաստը մշակակալի իմաստ կարող է ունենալ: Նիլուֆեր Աքբալն իր «Սարի գելին»-ով, Բեշեր Շահինն իր «Հորովել»-ով, Դիանա Վեքիլն իր «Դել Եաման»-ով եւ Արամ Տիգրանն իր «Մեր Լենինական սիրուն քաղաք»-ով ու «Առաքել Մուշեղ»-ով իրականում վերապրող հայութեան լինելութեան ծայրն են հնչեցնում:

Փաստերից եւ ապացոյցներից երեւում է, որ ներկայիս «թաքուն» հայութիւն է ապրում Թուրքիայի բազմաթիւ շրջաններում, յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանում:

Վերջաբան

Այսպէս բազմաթիւ ու բազմապիսի նիւթերի վերլուծութիւնից հետեւում է, որ ներկայիս տարբեր տիպերով հայութեան հետքեր կան Թուրքիայի և մեր պատմական հայրենիքի քաղաքներում, գիւղերում եւ գիւղակներում: «Այսօր գաւառներու մէջ հայ կայ, անշուշտ, - որպէս եզրակացութեան դիպուկ ֆրագ մէջբերում ենք Յարութիւն Պզտիկեանի յոդւածից (1999 թ.), բայց հայութիւն չկա, համայնք գոյութիւն չունի»³¹³:

Ամփոփելով եղած տւեալները՝ կարելի է մշել Թուրքիայի ներկայիս հայաբնակ գլխաւոր վայրերը ըստ հետեւեալի (Նկ. 12).

ա-Արեւմտեան Հայաստանում Բիթլիս, Մուտքի, Մասուն, Աջար, Մուշ, Վարդո, Էրզրում, Երզնկա, Շապին-Գարահիսար, Կարս, Ակն (Եգին կամ Քեմալիէ), Բինգօլ բնակւում են «թաքուն» հայեր, իսկ Տրապիզոն, Արտուին, Ռիզէ (Ռիզէոն), Խոփա եւ այլն «խսւամացած» համշէնահայեր:

բ-Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանում Դիարբեքիր, Հաքքեարի, Ուրֆա, Սայլակկայա (Ջրին), Մալաթիա, Կերկեր, Դերիք, Խարբերդ, Ադիեման եւ Արաբկիր հիմնականում բնակւում են «թաքուն», իսկ Խարբերդում նաեւ «պաշտօնական» հայեր:

Նկար 12

գ-Պատմական Կիլիկիայում Իսքենդերուն, Հաթայ, Ադանա, Զրքիսան, Մերսին եւ Վազըֆ գիւղ գոյատեւում են «պաշտօնական» համայնքներ:

դ- Փոքր Հայքում և յարակից շրջաններում Անկարա, Կեսարիա, Ամասիա, Կիւմիշհաճըզիլ, Գաստամոնու, Եօզկատ, Պողազլեան, Սազ, Թոքատ, Կիրեսուն, Անտալիա եւ այլն նոյնպէս բնակւում են եւ «խսւամացած» համշէնահայեր եւ «թաքուն» եւ «պաշտօնական» հայեր:

Տիպաբանական բնորոշմամբ հանդերձ՝ դիւրին չէ առկա հայ բնակչութեան թաքանակի մասին վերջնական տեսակէտ յայտնել: Այդուհանդերձ մէջբերենք մի քանի վկայութիւններ.

Իսլամական գաղափարախօսութեան տարածող «Jihadwatch» (Ջիհադի պահակախումբ) էլեկտրոնային թերթն իր 2005 թ. փետրարի 17-ի համարում, արծազանքելով Ստեփան Շարտցի յօդւածին, գրում է. «մինչեւ մէկ միլիոն հայեր են դեռ ապրում Թուրքիայում»³¹⁴:

«Պահպանողական գնահատմամբ, - ասւում է ԱՄՆ Հայ Դատի յանձնախումբի (ANCA), 2003 թ. մայիսի 31-ի յայտարարութեան մէջ, - մօտաւորապէս 1,000,000 հայեր դեռ ապրում են Արեւմտեան Հայաստանում»³¹⁵: Ենթադրելի է, որ սոյն յայտարարութեան մէջ ակնարկած Արեւմտեան Հայաստանը, մօտաւոր չափերով, համընկնում է մեր պայմանական համապատասխան տարածքին:

«Ներկայում, Թուրքիայում, շուրջ երկու միլիոն է հաշւում թիւը այն հայերի, - գրում է Արմէն Մելիքեանը, որոնք իսլամն են ընդունել անցեալում, գոյատեւել են ֆիզիկապէս եւ աճել են քանակութեամբ: Նրանք չեն թրջացել: Շատերը գիտեն իրենց հայկականութեան

վերաբերեալ, սակայն վախճանում են խօսել այդ մասին: Այդ երկու միլիոն մարդիկ հայ են համարուում...»³¹⁶:

Ըստ երեւոյթին՝ Արմէն Մելիքեանի վերոյիշեալ դիտողութեան հիման վրայ՝ «Հայաստան-Սփիւռք» կայքէջում թուրքիայի հայ բնակչութեան բաշխմանը զննատուել է 2,080,000 մարդ³¹⁷:

«Երկիր» շաբաթաթերթում պատմաբան Արամ Անանեան իր վերլուծական յօդածում ի միջի այլոց յայտնում է. «ըստ զանազան զննատականների՝ թուրքիայում բնակուում են 2-3 միլիոն մահմեդականացած հայեր»³¹⁸:

«Գեթթէ» համալսարանի գիտաշխատող Ալիէ-Ալիս Ալթըքի համոզմամբ՝ «Մինչ երեք միլիոն թրքացած հայեր կան, որոնք փորձում են իմանալ իրենց ծագման մասին, տասնամեակների լռութիւնից յետոյ...»³¹⁹:

ACN (Aid to the Church in Need) կամ «Կարիքաւոր Եկեղեցիների Օժանդակութեան» հիմնարկի, «Կրօնական ազատութիւնը իսլամական մեծամասնութեամբ երկրներում» խորագրով 1998 թ. զեկուցագրում 63,528,000 բնակչութեամբ թուրքիայի մասին կարդում ենք. «20,000 բապտիստ քրիստոնեաներին իրականում պիտի գումարել եւս չորս ու կէս միլիոն քրիստոնեաների, որոնք այնտեղ ապրում են կեղծ եւ թաքուն ինքնութեամբ»³²⁰:

Սոյն բաշխմանը հաստատող մի շատ հետաքրքրական տեւալի ենք հանդիպում «Planet of Diaspora» թերթում, ուր թուրքիայի հայութեան բաշխմանը ներկայացուում է 4,500,000 մարդ³²¹:

Ընդհանուր բաշխմանի ճշտորոշման գործը, սակայն, կարօտ է լուրջ ստուգումների: Հիմնելով մի շարք նախնական տեւալների վրա եւ հաշի առնելով թուրքիայի բնական աճը զանազան երկրատարածքներում՝ պարբերական եւ պատահական արտահոսքների մօտաւոր տեւալները հնարաւոր է ստուգել եղած թերը եւ այդ լոյսի տակ հանգել առաւել հստակ եզրակացութեան:

Հետեւաբար, սոյն ուսումնասիրութեան տրամաբանական շարունակութիւնը, անխուսափելիօրէն, անցնելու է վիճակագրական հետազոտութիւն ընդմիջից:

316.http://www.armeniadiaspora.com/population/note_turkey_pop.html, Armen Melikian, Armenian Watch Monitors Human Rights Violations Against Armenian Worldwide.

317.<http://www.numbers@armeniadiaspora.com>.

318.«Երկիր» շաբաթաթերթ, Երեւան, 2004, հոկտեմբերի 22:

319.Դիտակ, Բէյրութ, 2004, ապրիլ-մայիս, էջ 58:

320.Religious Freedom in the Majority Islamic Countries- 1998 Report, A.C.N. Italian Office, 1998.

321.<http://www.iatp.am/economics/migr/hayga-e95.htm>, "Planeta of Diaspora", #25, 1999.

Վիճակագրական որոշ պատկերների հիմամբ, օրինակ «Ս. Խաչ Դպրեվանքի» սաների թերի համեմատութեամբ, կարելի է համընդհանուր գաղափար կազմել հայ բնակչութեան ցրածութեան պատկերի մասին:

Սակայն հայ երեխաների հայկական դպրոցներ յաճախելու կապակցութեամբ հարկ ենք համարում պարզաբանել մի շատ կարեւոր հանգամանք: Օթմար Օհրինգի վկայութեամբ պետականօրէն արտօնած չի եղել (եւ տակաւին արգիւած է մնում) «մէկ անգամ իսլամացած» ընտանիքների երեխաների հայկական դպրոց յաճախումը: Այս մասին իր մարդկային իրաւունքներին առնչող զեկուցագրում հանգամանօրէն տեղ յատկացրած մասնագէտը, մատնանշում է նաեւ, որ «մի հայ ընտանիք, եթէ որեւէ պատճառով իր երեխային պետական կամ մասնաւոր դպրոց ուղարկի, ապա չի կարող այլեւս նրան հայկական դպրոց ուղարկել»³²²: Այս հանգամանքը կարեւոր խոչընդոտ պիտի համարել «իսլամացած» եւ «թաքուն» հայութեան համար: Այս մասին, «National geographic» հեղինակաւոր թերթի հետ իր աւուլիսում 1979 թ. ակնարկել է նաեւ Շնորհք արք. Գալուստեանը եւ ասել, որ թուրքիայի հայերը «նոյնիսկ Շնորհք արք. Գալուստեանը եւ ասել, որ թուրքիայի հայերը «նոյնիսկ չյատկորոշած մանուկների եւ պատանիների դիմումները» հայկական դպրոցներ յաճախելու համար³²⁴:

Այս կապակցութեամբ Միհաս Թեօլեօեանի բացատրութիւններից ի յայտ է գալիս, որ հայկական ուսումնական հաստատութիւններում բացառիկ լիազօրութեամբ գործուած կրթական քննիչները իւրայատուկ խստութեամբ մերժում են ինքնութեան փաստաթղթերում «երմէնի» բառով չյատկորոշած մանուկների եւ պատանիների դիմումները՝ հայկական դպրոցներ յաճախելու համար³²⁴:

Թրքական այս հակամարդկային օրինակարգից դուրս աշխատելը աններելի յանցանք է: Ցարդ մի շարք հոգեւորականների, այդ թւում նաեւ Հրանտ Զիւլիքի դէմ քրեական գործ է յարուցել լոկ այն բանի համար, որ նա «յամարձակել» էր թուրքիայի «արեւելեան նահանգներից» Ստամբուլ մի «թուրք տղայի» բերելու, նրան հայկական դպրոց արձանագրելու եւ «հայկական ազգայնապաշտութիւն ներարկելու»³²⁵:

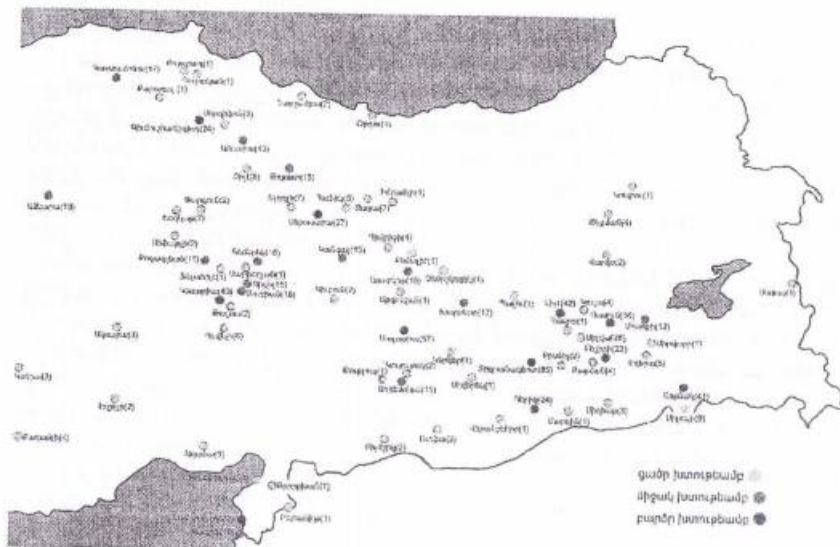
Այս լոյսի տակ «Ս. Խաչ Դպրեվանքի» սաների թերի համեմատութիւնը մեզ չի հանգեցնելու ճշգրիտ պատկերների՝ «իսլամացած» եւ «թաքուն» հայութեան դէպքում, այնուամենայնիւ դա կարող է յարմար համայնապատկեր տալ առնուազն «պաշտօնական» հայ բնակչութեան ցրածութիւնը պատկերացնելու համար՝ Հարաւ-Արեւմտեան Հայաստանում եւ Փոքր Հայքում և յարակից շրջաններում (Եկ. 13):

322.Oehring O., Human Rights in Turkey, Secularism, Religious Freedom, 2002, missio order no 600 215, p. 29

323.Դրօշակ, Արեւ, 1987, յուլիսի 8, էջ 17:

324.Դրօշակ, Արեւ, 1988, յուլիսի 6, էջ 15:

325.Կիրակոսեան Զ., Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ (գիրք երկրորդ), Երեւան, 1983, էջ 445:

Նկար 13

Հայ բնակչության ամբողջական թաքսանակի ճշտորոշման համար կարելի է մտահանգման նախնական փորձ կատարել հետևեալ կերպով.

Եթե վերցնենք «Դեպքեր սալնամեի» 1928 թ. տեալը (29,000 հայախոս) եւ 1960 թ. պետական մարդահամարի տեալը (53,173 հայախոս), եզրակացում է, որ «Պաշտոնական» հայութեան թական աճը 1928-1960 թթ. հատուածում կազմել է երկու տոկոս, որը նշանակում է տեալ շրջանում «Պաշտոնական» հայութիւնը քիչ թէ շատ ունեցել է բնականոն կեանք եւ աճ: Հաշի առնելով յետագայ թերը նկատելի է դառնում, սակայն թային կտրուկ անկում 1960-ականներից սկսւած:

«Իսլամացած» հայութեան թաքսանակը տարբեր պատկեր է պարզում: Եթէ ի մի բերենք «Իսլամացած» հայութեան թաքսանակի մասին մի քանի վկայութիւնները (Աղ. 10).

	Աղբիւր	Թական	Թաքսանակ
1	Շնորհք Գալստեան	1980	1,000,000
2	Բարունակ Թողաքեան	1981	400,000
3	Ալիս Կոստանեան	2002	1,000,000
4	Դենիզ Աթ	2004	1,500,000

Աղիւսակ 10

Ակներեւ է դառնում Շնորհք Գալստեանի եւ Բարունակ Թողաքեանի ականարկած թաքսանակների միջեւ մեծ տարբերութիւն: Հետեւաբար կարելի է նկատի առնել նրանց միջին թաքսանակը 700,000-ը: Թուրքիայի բնակչութեան աճման գործակիցը պարզում է հետեւեալ պատկերը³²⁶ (Նկ. 14).

Թուրքիայի բնակչութեան աճման գործակիցը

Նկար 14

Այս պատկերի լոյսի տակ 700,000-ը 25 տարում հասնում է 1,300,000-ի, որը մօտաւորապէս համապատասխանում է Ալիս Կոստանեանի եւ Դենիզ Աթի ականարկած թաքսանակների միջին թաքսանակին 1,250,000-ին:

Եւ եթէ ի մի բերենք Թուրքիայի ներկայիս հայութեան ընդհանուր թաքսանակի մասին վկայութիւնները (Աղ. 11).

	Աղբիւր	Թաքսանակ
1	ANCA	1,000,000
2	Արմէն Մելիքեան	2,000,000
3	Արամ Անանեան	2,500,000
4	Ալիս Կոստանեան	3,000,000
5	Planet of Diaspora	4,500,000

Աղիւսակ 11

Ապա դրանց միջինը մեզ հանգեցնում է շուրջ 3,000,000-ի, որը նկատի առնելով բազմաթիւ անորոշութիւնների եւ անճշգրտութիւնների առկայութիւնը, կարելի է ամենայն չափաւորութեամբ իջեցնել 2,000,000-ի:

326. Oehring O., Human Rights in Turkey, Secularism, Religious Freedom, 2002, missio order no 600 215, p. 2

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ «պաշտօնական» հայությունը մեր հետազոտության աշխարհագրական շրջագծում կազմում է անմշակ բաքանակ (թերևս 5,000-ից պակաս), «խլամացած» հայությունն ավելի անցնելով միլիոնի սահմանը, կազմում է շուրջ 1,300,000 մարդ, իսկ «Թաքուն» հայությունը՝ աւելի քան 700-750 հազար մարդ:

Եթե Ինոնիյի ժամանակահատվածի վերաբերեալ մեր եզրակացութեան համաձայն հաշւենք 170,000 հայերի 60 տարւայ աճը (տարեկան 2.5 տոկոս աճման միջին գործակցով), ապա գերազանցում է 740,000-ին, որը համապատասխանում է վերում մեր եզրակացրած «Թաքուն» հայութեան բաքանակին:

Ամեն դէպքում այն ինչ մնում է որպէս իրողութիւն, դա ստւար թւով հայ եթնիկական տարրի առկայութիւնն է Թուրքիայի արեւելեան երկրատարածքներում, այդ թւում Արեւմտեան Հայաստանում:

Եթնիկական վերակերպւած տարր, որը մաքառում է ինքնաճանաչման եւ իր ինքնութեան պահպանման համար եւ այս ուղղութեամբ կոչ է անում իր ազգային օրգանիզմի միւս բաժնին. «Մեզ մի՛ մոռացէք, դիմում է բուն մշեցի Արմէն Մարտիրոսեանը,- Վարդոյի եւ այլ շրջաններում վերապրող շատ հայեր կան... Հայեր, որոնք մինչեւ վերջերս վախճանում էին իրենց ինքնութիւնը յայտնելու՝ բայց այսօր խիզախաբար արտայայտւում են ու մաքառում են հայ մնալու համար»³²⁷:

Այլեւս կարելի է եզրակացնել, որ այսօր ինչքանով է «թրքացել» իսլամացած հայը կամ ինչքանով է թաքնւած մնացել «թաքուն» հայը...

Իսլամացումը ֆիզիկական ստոյգ կործանումից ու տեղահանումից զերծ կացուցելու հնարք է եղել, որի քողի ներքոյ խնամքով թաքնւել է հայութիւնը եւ ծանրօրէն վճարել այդ վերակերպման գինը՝ կորցնելով լեզուն, զրկւելով համայնքային կեանքից ու բռնի փոխելով կրօնը:

Սակայն այսօր այդ տարրը, գոյատեւելով հայրենի հողի վրայ, ազգային համընդհանուր զարթոնքի ու տեղեկատւութեան դարաշրջանում, վերակերպւած իր ինքնութիւնը արծարծելու եւ վերականգնելու բացայայտ ունակութիւն եւ որոշ վճռականութիւն է դրսեւորում:

4. Պոլսի պատրիարքը 2005 թ. փետրւարի 5-ին ընդունեց Ֆրանսայի Ազգային Ժողովի Նախագահ Ժան Լուի Տէպրին: Պատրիարքը բարի գալստեան խօսքում, ակնարկելով «եղեռնական դէպքերի» ինքնուրուշ ամենակին, շեշտել է, որ հարիւր հազարաւոր հայազգի հայրենակիցներ կորցրել են իրենց կեանքը: Պատրիարքը նոյնպէս չի վարանել յայտարարելու, որ հայերն ու թուրքերն այսօր «Ամատուխայի» եւ Կովկասի «որոշ տեղերում» ապրում են միասին, «քովքովի», որպէս «միեւնոյն ընտանիքների անդամներ»³²⁸: Ինչ կարելի է համարել

պատրիարքի այս ելոթը, եթէ ոչ ինչպէս ցեղասպանութիւնը արծարծող, այնպէս էլ «Ամատուխայում» հայութեան առկայութիւնը հաստատող հերթական ելոթը:

«Միլլի Գազէթ» թերթի մէջ Սեհմետ Շելքէթ Էյլի ստորագրութեամբ 2004 թ. յուլիսի 31-ին հրատարակւած յօդւածում. «յօդւածագիրը պնդում է, որ օտարականների կողքին, հայերն էլ սկսել են լայն հողատարածքներ գնել Կարսի սահմանային շրջանում (ընդգծումները մերն է- Կ.Խ.):

Յօդւածագիրը յայտնելով, որ արդէն հաւաստի աղբիւրներով «Ազեաքա» սահմանային շրջանի հողատարածքների «գրեթէ ամբողջութիւնը այլեւս «անպաշտօն կերպով» պատկանում է հայերին», փորձում է ստեղծել քաղաքական ուրոյն տեսութիւն հայ-թրքական սահմանների բացման առնչութեամբ:

Սակայն այն, ինչ ըստ Լութեան հետաքրքրում է մեզ, այն է. ի՞նչ հայերի մասին է խօսում Սեհմետ Շելքէթ Էյլը...

Երկար վերլուծումներ թոյլ տալով ի վերջոյ հստակացնում է նա. «Նորեգացի ծերունի մի գոյգ, որ մեր երկիրը շատ են սիրում կարող են էգեականից հողամաս գնել: Անշուշտ սա անպատեհութիւն չունի: Բայց եթէ հայերն իրենց երկրի սահմանամերձ հողամասերն են գնում, սրա մէջ կասկածելի մի կէտ կայ»:

Ահա եւ թուրք վերլուծաբանը ակնարկում է «կասկածելի» կէտին. «Արդէն ասւում է, որ մեր երկրի մէջ մեծ թւով «թաքուն» հայեր են ապրում, որոնք ըստ երեւոյթին թուրք ու մահմեդական են, բայց եթէ իրականութեան մէջ հայկական ինքնութիւն ու գիտակցութիւն ունեն, այդ պարագային նշանակւում է, որ անբնական մի վիճակ կա մէջտեղում (ընդգծումները մերն է- Կ.Խ.)»³²⁹:

Այս յատկանշական տողերից կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիայի պետական մտածողութեան տեսակէտից «Ամատուխայի» հայութեան հարցը նախ եւ առաջ անուրանալի իրողութիւն է, անվիճելի եւ իհարկէ «անցանկալի» փաստ, ապա եւ պետական անվտանգութեան եւ երկրի ամբողջականութեան հետ կապւած լուրջ մտահոգութիւն է եւ ապագայի գերխնդիր:

Թերեւս այս մտահոգութեամբ է հիմնաւորւում այն շրջաբերականը, ըստ որի Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարութիւնը, միանգամայն գաղտնի կերպով, ցուցումներ է տալիս 81 մարզպետարաններին իրենց մարզերի՝ հայ, յոյն, հրեայ, ասորի եւ քաղքեղացի փոքրամասնութիւնների մասին վիճակագրութիւն պատրաստելու եւ կենտրոն առաքելու համար³³⁰:

Սոյն պետական մտահոգութիւնն արդիւնքը չէ արդեօք «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կուսակցութեան» կենկոմի քարտուղար դոկտ. Նազըմի՝ կուսակցութեան 1915 թ. գաղտնի ժողովում շեշտաւորած

327. Դիտակ, Բէյրութ, 2004, ապրիլ-մայիս, թիւ 24, էջ 60:

328. Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2005, փետրւարի 5:

329. Նոյն տեղում, 2004, օգոստոսի 1:

330. Հայրենիք, Վիքի, Բոստոն, 2003, դեկտեմբերի 12:

տրամաբանութեան, որով. «ոչ մի հայ կենդանի չթողնելու պայմանով միայն պետք է դիմել նրանց ոչնչացմանը»³³¹:

Արդէն տարիներ է, որ Թուրքիայի քաղաքական դաշտում սովորական երեւոյթի են վերածուել պետական գործիչների եւ դէմքերի հասցէին փոխադարձ զրպարտութիւնները: Այդ շարանում ամենա-ազդեցիկը մնում են նշեալ անձերի էթնիկական ծագման մասին բացայայտած մերկացումները:

Թուրքիայի երբեմնի վարչապետ Մետուք Եւմազի եւ Թուրքիայի առաջին կին օդաչու՝ Սապիհա Գեռքչենի հայ լինելու պարագայներից բացի (նշել ենք արդէն նրանց մասին), ցարդ այդ «մերկացումների» առարկայ են դառնել նաեւ նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը՝ որպէս Ադեմանի շրջանում ծնած հայ եւ մինչեւ իսկ «Գորշ Գայլերի» նախակարապետը հանդիսացող Թուրքեշը՝ որպէս Կիպրոս ծնած հայ եւ «Գորշ Գայլերի» ներկայ ղեկավար Դելեթ Բախչելի՝ որպէս Կոզանում (Սիս) ծնած հայ³³²:

Նման «մերկացումների» կամ «զրպարտութիւնների» ճշմարտա-ցիւթիւնը ստուգելու մտադրութիւն չունենք այստեղ, սակայն մեզ խիստ հետաքրքրում է Թուրքիայի լայն հասարակայնութեան մօտ դրանց ընկալելիութեան եւ հաւատալիութեան հանգամանքը: Եւ դարձեալ, դրա խորքում ինչ է ընկած, եթէ ոչ գաւառներում ստւար թուկ հայութեան առկայութեան փաստը:

Իսկ ի՞նչ է հայկական օրգանիզմի, տւեալ դէպքում Հայաստանի պետականութեան, Սփիւքի, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու, ինչպէս նաեւ ազգային գաղափարախօսութեամբ առաջնորդող մտաւորականութեան մօտեցումը, յանձնառութիւնն ու բարոյական պատասխա-նատւութիւնը այս հիմնահարցի ուղղութեամբ:

Թերեւս առաջնայինն առգոյ համոզումների, ըմբռնումների եւ բնորոշումների ընդհանուր վերանայումն է:

Մենք էլ Միքաէլ Վարանդեանի պէս հաւատում ենք այդ «աւելի բարձր» եւ «աւելի խորունկ» գիտակցութեան պատմական հրաշագործ ուժին: Ուժ եւ արեան կանչ, որ միշտ էլ գիտակցութեան կարող է վերածուել, երբ թւածութեան հնարաւորութիւնները գոյանան: Շուրջ 120 տարի առաջ, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի արդիւնքում արդէն Կարսն անցել էր ցարական տիրապետութեան տակ, Պոլսում հրատարակ-ւող «Մասիսն» իր 1887 թ. համարներից մէկում ակնարկում էր այս հրաշագործ ուժի մասին. «Կարսի շրջակայներէն այն մահմետականք, որոնց հայրերն 60-70 տարի առաջ հայ քրիստոնեաներ էին եւ յետոյ կրօնափոխ եղած են, այժմ սկսած են հետզհետէ վերստին իրենց նախահարց կրօնին վերադառնալ: Այդ մահմետականներն մինչեւ ցարդ կէս հայ անուն կը կրեն, օրինակի համար Ալի-Սարգիս Կարապետօղլու,

Մեհմետ Յովհաննէս Օղլու (ընդգծումը մերն է- Կ.Խ.)»³³³: Այս անւանա-ցանկին աւելանում են այսօր Ալիէ Ալթը, Դեմիզ Ալթը, Սարգետ Կօստունը, Նուրեդդին Եագուպը եւ ուրիշներ, որոնք իրենց կենդանի կեանքի ընթացքով ապացուցում են այդ ուժի հրաշագործութիւնը:

Թուրքիայի ծախ եւ ֆեմինիստական հոսանքներում աչքի ընկնող ակտիւիստներից եւ «Istanbul'da, Diyarbakir'da Azalirken» (Ստամբուլից Դիարբաքիր՝ լինել փոքրամասնութիւն) գրքի հեղինակ Սելմա Հեդիյէն (գրական անունով՝ Ելդա), դոկտ. Թեսսա Հոֆմանի հետ ունեցած հարցազրոյցում անուղղակի եւ անորոշակի կերպով շոշափում է այդ ուժը. «Այլ ծախակողմեանների պէս, - ասում է Ելդան, ես էլ ազդուում էի ընդդիմադիր շարժումներում քուրդ կանանց մղած պայքարից, որոնք ծգտում էին պաշտպանել իրենց ինքնութիւնը: Քանզի իմ նախնիներս Սիլվանից, Դիարբեքիրից, Բիթլիսից ու Ախլաթից են եղել: Անցեալում կարծում էի, որ մենք այն քուրդներից ենք, ովքեր ուրացել են իրենց քրդական ինքնութիւնը: Սակայն երբ կարդացի Մկրտիչ Սարկոսեանի գիրքը, արդէն սկսեցի խորհել, որ հնարաւոր է մենք էլ լինենք այն հայերից, ովքեր կրօնափոխուել են իսլամի»³³⁴:

Ազգային ինքնաճանաչման եւ զարթոնքի երեւոյթներըն այլեւս հնչում են, հրապարակայնանում եւ ստանում են անմախքնաջ տարողութիւն՝ Թուրքիայի ամբողջ տարածքով մէկ:

2005 թ. փետրւարի 5-ին Կ. Պոլսի «Եափը վէ Քրեդի» բանկի դահլիճում, «Հայկական հարցը Թուրքիայում» նիւթով բանախօսական ելոյթ է ունեցել տազնապահարոյց «Աննաեաննէն» (մեծ մայրս) գրքի հեղինակ Ֆեթիյէ Չէքինը: Նա մեծ հանդգնութեամբ է խօսել բոլոր այն անիրաւութիւնների մասին, որոնք գործադրուել են հայութեան դէմ³³⁵: Նա յիշելով իր հայ մեծ մօրը, պատմել է, որ ինչպէս, իր «Աննաեաննէն» գրքի հրատարակութիւնից յետոյ, բազմաթիւ «թուրքեր» կապել, շնորհաւորել եւ «թախանձագին խնդրել են իրեն», որ մոյնպէս գրի առնի իրենց ընտանիքներում մոյնանման պարագանները՝ հայկական ծագման հետ կապակցաբար:

Այս իմաստով շահեկան ենք համարում «խլանացած» եւ «թաքուն» հայի հոգեկան ներաշխարհի մի շատ էական երեսը վեր հանել այդպիսիների լեզուով. «մենք երկու «ես» ունենք՝ ներքին եւ արտաքին, - ասել է իրաւաբան Ֆեթիյէ Չէքինն իր բանախօսութեան ընթացքում, այս երկրում երբեք չենք կարող մեր երկու «ես»-երը միացնել եւ ներկայանալ որպէս մէկ «ես» ունեցող անձ...»³³⁶:

Հայկական ցեղասպանութեան թաբուի մասին խօսելն այսօր առօրեայ պոլեմիկայի է վերածուել Թուրքիայում: Եւրոմիութեան անդա-

331.Սիմոնեան Զր. Լ., Թուրք-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, Երեւան, «Հայաստան», 1991, էջ 259:

332.Ազգ (անգլերէն բաժին), Երեւան, 2004, համար 146, օգոստոսի 25:

333.Գարուն, Երեւան, 1987, յունիս, էջ 95:

334.Hofmann, Tessa, "Three Wishes For Yelda", Armenian International Magazine (Aim) Vol. 10, No. 11, November 1999, pp. 39, 41, 42

335.Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 2005, փետրւարի 7:

336.Նոյն տեղում:

մակցութեան հարցի հետ կապած այս երեւոյթը քիչ թէ շատ բնական կարելի է համարել: Սակայն բուն միւթից զատ, որն հայ պատմագիտութեան եւ թուրքագիտութեան ամենատական հարցերից մէկն է այսօր, մեզ համար ուշագրաւ եւ չափազանց կարեւոր է այն հանգամանքը, որ թուրքիայում ցեղասպանութեան առնչութեամբ հնչող բազմաթիւ թեր կամ դեմ տեսակետների զգալի բաժնում, եղեռնին առնչող մանրամասութիւններին առընթեր, կարեւորութեամբ է արծարածոււմ թուրքիայում վերապրած եւ վերակերպւած հայ տարրի իրականութեանը: Այսպէս. Քեմալ Եալչինը ամենաապաքաղաքական հողի վրա ներկայացնելով ցեղասպանութեան հետքերը, լայնօրէն քննարկում է «թաքուն» հայութեան վիճակը: Օրհան Փամուկը քաջաբար նշելով մէկ միլիոն հայութեան բնաջնջման պարագան, իր «Զիւն» վիպակում պատմում է նաեւ Կարսում իր տեսած հայկական հետքերի եւ այցելած «հայկական գիւղերի» մասին: Մետրոպ արք. Մութաֆեանը եղեռնի 90 ամեակը յիշեցնելով Ֆրանսիայի Ազգային Ժողովի նախագահին, ի միջի այլոց ակնարկում է «Անատոլիայում» թուրքերի կողքին ապրող հայութեանը: Զեդիյէ Սելման (Ելդա) ցաւ յայտնելով թուրքերի միջոցով կատարւածների համար, պահը բաց չի թողնում շեշտելու իր հայկական ծագումը: Նոյն մօտեցումն է ցուցաբերում նաեւ Ֆեթիյէ Չեթինը: Այս նոյն շարանում նաեւ նշենք անկեղծ մօտեցման մի պարագա. Ատոմ Էգոյեանի «Արարատ» կինոժապաւենի ցուցադրման պաշտօնական արգելումը թուրքիայի պատասխանատու մարմինների կողմից (2003 թ.) տօն տուաւ լրատւամիջոցներում վիթխարի թնջուկների, ընդ որում, «Սապահ» թերթի 2004 թ. յունւարի 6-ի համարում մի թուրք յօդածագիր, քննարկելով արգելման հարցը, մէջբերում է «Անատոլիայի» խորքում մի գիւղի «թաքուն» հայութեան եւ նոյն գիւղի հայ իմամի (կրօնապետ) մասին կենդանի վկայութիւն եւ վերջում պարզ եւ իմաստալից հարց է ուղղում հետեւեալ կերպով. «առանց տեսնելու արգիլել «Արարատ» ժապաւենի ցուցադրութիւնը... այս արգելքը մեզ մտածել է տալիս վերի պատմութեան մասին»³³⁷:

Իրօք ինչն՝ է ստիպում թուրքիայի լրատւական, քաղաքական, կրօնական, գրական եւ իրաւական զանազան հայ եւ ոչ-հայ գործիչներին, հայկական հարցի մասին արտայայտելիս, արծարծեն նաեւ մեզ հետաքրքրող հարցը, եթէ ոչ դարձեալ այն յստակ ճշմարտութիւնը, որ սոյն հարցն ուղղակիօրէն աղերս ունի հայապատկան եւ ամնիջական դրկից տարածքներում, վերապրած ու վերակերպւած հայութեան ներկայիս իրողութեան հետ:

Այս առումով իրական է այն երկրնորանքը, որն արծարծում է թուրքիայի վարչապետարանի Մարդկային Իրաւունքների Խորհուրդի կողմից պատրաստւած պետական տեղեկագրում, ըստ որի. եթէ «Լոզանի

Պաշնագիրը ճիշտ գործադրւի, երկիրը այլեւս կփրկւի Սեւրի Պաշնագրի «սենդրոմ»-ից»³³⁸:

Մեր բիւրաւոր հայ եղբայրների ու քոյրերի վտանգւած դիմագծի պահպանմանը խթանելու հեռանկարով կազմւած սոյն աշխատութիւնն աւարտում ենք նախ դրա կատարելագործման համար յոյս յայտնելով եւ ապա մեջբերելով տիգրանակերտցի հանրահռչակ գրագէտ եւ գիւղագիր, Պոլսոյ «Սուրբ Խաչ» դպրեվանքի վաստակաւոր տեսուչ եւ ուսուցիչ Սկրտիչ Մարկոսեանի Ստամբուլի «Տեխնիկ Զամալսարանում» կազմակերպւած խորհրդաժողովում 2000 թ. ելոյթի եզրակացութիւնը. «... Ամեն մարդ զոջում է անցեալի մի շարք արժէքների կորստի համար, կարելորդ սխալների չկրկնելն ու փոքրամասնութիւնների այսօրւայ բեկորների պահպանւելն է...»³³⁹:

Երախտագիտություն

Սոյն աշխատության գործում իր ցուցաբերած համբերատար ու անվերապահ օժանդակության, գիտական եւ տեխնիկական ցուցումների եւ ուղղությունների համար մեծապես պարտական եմ դոկտ. Աշոտ Մելքոնեանին:

Երախտագիտությանս խօսքն եմ ուղղում Կարո Արմենեանին, Ալբերդ Աճեմեանին, Հրանտ Մարգարեանին, Արա Դեմիրճեանին, Նորայր Էլսայեանին, Սերգեյ Վարդանեանին, Արտաշես Շահբազեանին, Լեւոն Մկրտչեանին, Նորայր Մելքոնեանին, Հիլդա Չոբոյեանին, Սամւէլ Էւոյեանին, Դերենիկ Մելիքեանին, Հայկազուն Ալւրցեանին, Կիրո Մանոյեանին, Սարո Բաբումեանին, Գառնի Խուդավերդեանին, Նարբէ Օհանին եւ միւսներին, որոնք իրենց տեսակետներով եւ խորհուրդներով նեցուկ հանդիսացան սոյն աշխատության կատարելագործման մէջ: Այս շարքում իր յատուկ տեղը ունի հանգուցեալ Մուշեղ Միքայէլեանը, որն իր մահկանացուն կնքեց 2004 թ.:

Երախտագիտությանս խօսքն եմ ուղղում նաեւ «Ալիք» հաստատութեանը, իր հարուստ եւ բազմաբնոյթ արխիւը տրամադրելու եւ իր հոգեհարազատ յարկի ներքոյ հետազօտելու հնարաւորութիւն տալու համար:

Աշխատութիւնը երբեք չէր կարող ձեւաւորել, մշակել եւ իր աւարտին հասնել, եթէ չլիներ կեանքիս ընկերոջ՝ Արփիի մտաւոր նեցուկներն, անմնացորդ նւիրումն ու անփոխարինելի կողակցութիւնը:

Երախտագիտութեան խոր զգացումով եւ Հայոց ցեղասպանութեան 90-ամեակի առթիւ աշխատութիւնը ձօնում եմ մեր բիրաւոր նահատակների յիշատակին:

Օգտագործւած աղբիւրներ

ա- Գրքեր

ա-1- Հայերէն

1. «Արեւմտահայերի բռնազաղթը եւ սփիւռքահայերի հայրենադարձութիւնը Սովետական Հայաստան», Մելիքսեթեան Հ. Ու., Երեւան, 1975:
2. «Գիշերը առաւօտը իր մէջ կը կրէ», Ստամբուլ, 2003:
3. «Գորշ Գայլեր» հետազոտութիւն թուրք ծայրայեղ աջակողմեանների մասին», Բրամ Ա, Ուլգեր Մ., թարգմանեց Արսէն Նազարեանը, Երեւան, 2003:
4. «Դէպի կախաղան», Թափառական, տպարան «Հայրենիք», Բոստոն, 1932:
5. «Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ» (գիրք երկրորդ), Կիրակոսեան Զ., Երեւան, 1983:
6. «Թուրք-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնից», Սիմոնեան Հր. Ռ., Երեւան «Հայաստան», 1991:
7. «Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը», Գասպար Ա., թարգմանեց եւ խմբագրեց Արմէն Տօնոյեանը, Լոս Անջելոս, 1989:
8. «Հայ-քրդական յարաբերութիւնները Օսմանեան կայսրութիւնում», Բայբուրդեան Վ. Ա., Երեւան, 1989:
9. «Հայաստանը եւ հայերս աշխարհում», Աւագեան Գ., Երեւան, 1990:
10. «Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում», Կիրակոսեան Զ., Երեւան, «Հայաստան», 1972:
11. «Հայերն աշխարհում», Երեւան, 1995:
12. «Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը», Թորիկեան Շ., Բեյրութ, 1976:
13. «Հայկական ՍՍՀ բնակչութիւնը» (Տնտեսա-աշխարհագրական ուսումնասիրութիւն), Աւագեան Գ. Ե., Երեւան, 1975:
14. «Հայրենիքի գաղափարը», Վարանդեան Մ., հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Ժընն, 1904:
15. «Հայոց թիւը», Խաթանեսեան Ե., Բոստոն, 1965:
16. «Հոգիս քեզմով կը խայտայ», Եալչին Բ., թարգմանեց Գարեգին արք. Պեքճեանը, Երեւան, 2003:
17. «Հոդի ու արեան Կանչով. Տասն օր Արեւմտեան Հայաստանում», Կիրակոսեան Գ., Երեւան, 2001:
18. «Ձայն Համշէնական», Խանգաղեան Ա., Երեւան, 1971:

19. «Յուշամատեան 160-ամեայ Ա. Փրկիչ Հայոց Հիւանդանոցի», Քննարկ Կ., Ստամբուլ, 1994:
20. «Պանթուրքիզմ երեկ եւ այսօր», Պողոսեան Ա. Կ., Երեւան, 1990:
21. «Պատմական Հայաստանի քաղաքները», Յակոբեան Թ. Խ., Երեւան, 1987:
22. «Սասուն», Սէլւան, Երեւան, 1990:
23. «Քրդերը եւ Հայկական Հարցը», Պողոսեան Ա. Կ., Երեւան, 1991:

ա-1- Օտար լեզու

1. «Աշխարհի ժողովուրդները» (պարսկերէն) Սահիբեան Ա., Թեհրան, 1983:
2. «Վերապրումի պատմածք. Աբդուլլահ Օջալանի յուշերն ու մտորումները» (պարսկերէն), Քուշուք, Ե., Թեհրան, 1999:

բ-Յօդածներ եւ գիտական աշխատութիւններ

բ-1- Հայերէն

1. Սելբոնեան Ա., «Հայ բնակչութեան երնկրօնական դիմախելման գործընթացներն Արեւմտեան Հայաստանում XVI-XVIII դարաշրջանում», գիտաժողովի հիմնադրոյթներ, Երեւան, 2004:
2. Պապիկեան Թ., «Զուտ հայաբնակ գիւղը՝ Վազըֆ», «Քուլիս», Ստամբուլ, 1990, փետրուար., թիւ 1022, էջ 22-24 եւ 1990, մարտ, թիւ 1023:

բ-1- Օտար լեզու

1. "Asylum Seekers From Turkey: The Dangers They Flee", A Report To Asylum Aid, (Report of a mission to Turkey), 4-17 October 2000
2. Benninghaus R., «Production, Usage, and diffusion of the *Shal o Shapik* Men's Costume in Turkish Kurdistan», 31 May 2001.
3. Bruinessen M. V., «Genocide In Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurdis (1988)», in: George J. Andreopoulos (ed), Conceptual and historical dimensions of Genocide. University of Pennsylvania Press, 1994.
4. Burgess G., "Into the Protecting Arms: The League of Nations and the Extension of International Assistance to Unprotected Persons in the Middle East and Europe, 1926 – 1928", Copyright (c) Monash University, School of Historical Studies 2001.
5. "European Court Of Human Rights, Former Second Section, Case Of Tepe V., Turkey", (Applicatoin no.27244/95), <http://www.vahitbicak.com/tepetr.htm>

6. "Forced Evictions: Violations of Human Rights", Global Survey on Forced Evictions, No. 7. COHRE, September 1998, www.cohre.org
7. Hidrisah, Y., "Massacre of Christians (Syriacs, Nestorians, Chaldeans, Armenians) in Mesopotamia and Kurds", A Documentary Study, Honnover, 1997.
8. Hofmann T., "Armenians In Turkey Today", October 2002.
9. Hofmann T., "Three Wishes For Yelda", Armenian International Magazine (AIM) VOL. 10, NO. 11, November 1999.
10. Hovannisian R.G., "Intervention and Shades of Altruism During the Armenian Genocide", from The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics; edited by St. Martin's Press. NY, 1992.
11. Karakashian V., "Fifty years behind a lens", «Հայրենիք Վիքլի», Բոստոն, 2001, ապրիլ:
12. Koivunen K., "The Invisible War in North Kurdistan", Yurmala, Latvia, "Gender and Multiculturalism" June 7-13, 1998
13. Oehring O., "Human Rights in Turkey, Secularism, Religious Freedom", 2002, missio order no 600 215.
14. "Official general report on Turkey", Directorate for Movements of Person, Migration and Consular Affairs Asylum and Migration Division, May 2001.
15. Oktem K., "Creating Turk's Homeland: Modernization, Nationalism and Geography in Southeast Turkey in the late 19th and 20th Centuries", University of Oxford, 2003.
16. "Situation in Turkey", Interim report of the Special Rapporteur of the Commission on Human Rights on the elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief, Addendum 1, General Assembly, 11 August 2000.
17. Suny G., Gocek F. M., "Discussing Genocide: Contextualizing the Armenian Experience in the Ottoman Empire", 2002.
18. "The Changing Face Of Anatolian Alawism",
19. http://www.turkishdailynews.com/old_editions/09_11_96/feature.htm.
20. "The Wall Of Denial: Internal displacement in Turkey", U.S. Committee for Refugees, November 1999.
21. "Thousands Of Turkified Armenians Revert To Their Roots", PanArmenian News, jan 19 2005.
22. "Religious Freedom in the Majority Islamic Countries- 1998 Report", A.C.N. Italian Office, 1998.
23. Reve T., Hauge E. H., Gjaerum P. I., "Finding Market Opportunities in Turkey", International Buisness, 2003.
24. Tocci, Nathalie, "Our Future Southeastern Turkish Frontiers", CEPS Policy Brief No. 6, October 2001.

25. Turkey Human Rights Practices, 1993, Author: U.S. Department Of State, January 31, 1994.
26. White P., "Ethnic Diferentiation Among The Kurds: kurmanci, kizibach and Zaza", <http://www.deakin.edu.au/~kstudyg/articles.html>.
27. Vaux B., "The Forgotten Black Sea Armenians", Columbia University, 1996.
28. Vaux B., LaPorta, S., Tucker, E., "Ethnographic Materials from the Muslim Hemshinli", Harvard University, 1996.
29. Vaux B., "Hemshinli: The Forgotten Black Sea Armenians", Harvard University, 2001.

գ- Մամուլ

գ-1- Հայերեն

1. «Ազգ», Երեւան
2. «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Բեյրութ
3. «Ալիք», Թեհրան
4. «Այգ», Թաւրիզ
5. «Ամենուն տարեգիրք», Բեյրութ
6. «Արմենիա», Սիդնեյ
7. «Բագին», Բեյրութ
8. «Բազմավեպ», Վենետիկ, Ս. Ղազար
9. «Բանբեր», Փարիզ
10. «Գարուն», Երեւան
11. «Դիտակ», Բեյրութ
12. «Դրօշակ», Ժընև, Փարիզ, Աթենք եւ Երեւան
13. «Երկիր», Երեւան
14. «Ժամանակ», Ստամբուլ
15. «Լրաբեր», Ստամբուլ
16. «Հայրենիք անսագիր», Բոստոն
17. «Հայրենիք Վիքլի», Բոստոն
18. «Հայրենիք տարեգիրք-Տօնացոյց», Բոստոն
19. «Յուսաբեր», Գահիրե
20. «Նաւասարդ», Լոս Անջելոս
21. «Նոր Մարմարա», Ստամբուլ
22. «Պատմա-բանասիրական հանդէս», Երեւան
23. «Զանաւեր», Բեյրութ
24. «Ս. Փրկիչ», Ստամբուլ
25. «Վարագ», Լոս Անջելոս
26. «Րաֆֆի տարեգիրք», Թեհրան

գ-1- Օտար լեզու

1. "The Journal of the International Institute"

դ- Կայքէջեր

1. <http://www.bolsohays.com>
2. <http://www.allaboutturkey.com/img/topbuton.gif>
3. <http://www.milliyet.com.tr/ozel/siyaset/secim2002/images/>
4. <http://www.devrimcidemokrasi.org/arsiv/2001/Karadeniz'deAzinlikMilliyetler.htm>
5. http://www.armenocide.am/genocide_museum.htm
6. <http://user.freenet.am/~gurun/turkce.htm>. "Armenians And Turkey: Shared history"
7. http://www.turkishdailynews.com/old_editions/09_18_96/feature.htm
8. <http://members.tripod.com/~TurkKurd/kurdistan.html>
9. <http://www.surphac-tbrevank.org/sht/okul/arama.asp>
10. <http://users.freenet.am/~sivas/Sepasdian1950in.htm>
11. <http://www.hyetert.com/rehber.asp>
12. <http://www.deakin.edu.au/~kstudyg/articles.html>
13. http://www.turkishdailynews.com/old_editions/09_11_96/feature.htm
14. <http://www.roadtoarmenia.com/scenes/scenes.html>
15. <http://www.haigazian.edu.lb/announce/pressrelease.htm>
16. http://www.secularislam.org/testimonies/More_Testimonies_Why_Left_Islam.htm
17. <http://www.tb-yayin.gov.tr/tarimkoy/sayi127/m04.htm>
18. <http://www.yaylayolu.info/forum/>
19. <http://hyeforum.com/index.php?showtopic=3459>
20. <http://www.devrimcidemokrasi.org/arsiv/2001/Sayi-13/arastirma2.htm>
21. <http://karalahana.com/>
22. <http://f20.parsimony.net/forum36933/>
23. <http://birkanmakar.dostweb.com/contact.html>
24. <http://www.karalahana.com/index.htm>
25. <http://www.dozame.org/villages/burnedvillages.htm>
26. <http://www.kurdish.com/media/article/kwr-article-15.htm>
27. <http://www.ozgurpolitika.org/1997/aralik/1226kyb.htm>
28. <http://www.etext.org/Politics/Arm.The.Spirit/Kurdistan/Kurdistan.Parliament.in.Exile/armenian-genocide.txt>
29. <http://gokdemir.com/BorderlandsFromHasankeyfToMardinToHarputAndBeyond.htm>, 2000, օգոստոսի 3
30. <http://www.vahitbicak.com/tepetr.htm>

31. <http://www.biyografo.net>
32. <http://arsiv.aksiyon.com.tr/arsiv/140/pages/dosyalar/dos1.html>
33. <http://www.pkk.org/2002/03>
34. <http://babaerdogan.org/partisan>
35. http://www.armeniadiaspora.com/population/note_turkey_pop.html,
Armen Melikian, Armenian Watch Monitors Human Rights
Violations Against Armenian Worldwide
36. <http://www.numbers@armeniadiaspora.com>
37. <http://www.iatp.am/economics/migr/hayga-e95.htm>, "Planeta of
Diaspora", #25, 1999
38. <http://www.tallarmeniantale.com/TURKISH-SCHOLARS.htm>
39. http://www.isic-centre.org/Bulletins/95_Oct_Nov.pdf
40. <http://www.panarmenian.net/news/eng>
41. http://perso.wanadoo.fr/kurdistannameh/histoire/kizil/hist2_kizil_kurd.htm
42. <http://www.chaldeansonline.net/forums/ruediger-benninghaus.html>
43. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hamshenis>
44. http://www.arts.monash.edu.au/eras/edition_1/burgess.htm
45. http://www.agbu.org/agbunews/display.asp?A_ID=47
46. <http://www.anca.org/ancadesk.php>
47. <http://www.did-dpa.org/Html/engarmenianQ6.htm>
48. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/Armenia/_Texts
49. <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf>

Բովանդակություն

Ներածություն	1
Տեսական նախադրեալ	1
Քննարկման հիմունքներ	2
Պատմա-ժամանակագրական հոլովոյթ	3
Աշխարհագրական շրջագիծ	7
Տիպաբանական տեսակադրում	8
Ա. 1923-1938 թթ.	12
Բ. 1938-1950 թթ.	22
Գ. 1950-1960 թթ.	26
Դ. 1960-1971 թթ.	32
Ե. 1971-1980 թթ.	40
Զ. 1980-91 թթ.	46
Է. 1991-2005 թթ.	50
Վերջաբան	79
Երախտագիտություն	99
Օգտագործւած աղբիւրներ	100
Նիւթերի ցանկ	106